

HANDELINGEN

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL IV, AFL. 1

1949-50

GENT 1949

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
GENT

Bestuur :

Voorzitter : Mgr. G. VANDEN GHEYN, Kwaadham 10, Gent.

Ondervoorzitters :

Professor Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 10 a, St. Denijs-
Westrem.

Professor Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 88, St. Amandsberg.

Secretarissen :

Professor Dr. J. DHONDT, Voldersstraat 24, Gent.

Professor Dr S. DE LAET, Muinkkaai 26, Gent.

Penningmeester :

Dr. H. NOWÉ, Krijgslaan 1, Gent.

Postchecknummer van de Maatschappij: 3706.80 (Abrahamstraat
13, Gent).

Lidmaatschap.

Bijdrage : 100 Fr. jaarlijks.

Prijs van deze aflevering voor niet-leden : 100 Fr.

Briefwisseling :

Gelieve alle briefwisseling in verband met de *Handelingen* te sturen tot een der beide secretarissen.

INHOUD

J. F. VERBRUGGEN. De gentse Minderbroeder der Annales Gandenses en de Krijkskunst in de periode 1302-1304.	3- 19
G. RENSON. De actie van Frederik Perrenot, Heer van Champagney, tegen Willem van Oranje in de Gevangenissen te Gent.	20- 41
M. DENECKERE. Verfransing te Gent (1793-1814).	42- 73
E. R. C. VAN BOGAERT. De Internationale Stedelijke Arbitrages in de Middeleeuwen.	74- 85
PROF. DR. F. DE SMIT en PROF. DR. H. VAN DE WEERD. Verslag over de ontdekking van drie absgraven tijdens de opgravingen in de abdijkerk van de voormalige Sint-Baafsabdij te Gent.	86- 96
J. BUNTINX. Jeroom du Quesnoy en het praalgraf van Bisschop Triest in de Sint-Baafskathedraal te Gent.	97-111
H. PAUWELS. De bouwmeester van de Corps de Garde op de Konter te Gent.	112-119

DE GENTSE MINDERBROEDER DER ANNALES GANDENSES EN DE KRIJGSKUNST IN DE PERIODE 1302-1304

Onder de talrijke kronijken die handelen over de strijd tussen Philips de Schone en Gwijde van Dampierre, voortgezet door zijn zonen en de Vlaamse gemeentenaren, nemen de *Annales Gandenses* de eerste plaats in. Een nederige Gentse minderbroeder is er in geslaagd een uitstekend overzicht te geven der gebeurtenissen vanaf 1296 tot 1310. Onder de banale en trouwens verkeerde titel *Annales Gandenses* gaat het werk schuil van een verstandig en scherpzinnig schrijver, die een waardevol historisch document nagelaten heeft. Uitgevers zowel als historici zijn het eens om hem die welverdiende lof toe te zwaaien¹. Indien de *Chronique artésienne* nauwkeuriger is voor de data², mist zij toch beoordelingen van de tijdgenoot, waardoor de *Annales* van de minderbroeder zo waardevol blijken, en schijnt zij ons ook wat meer partijdig dan het werk van de Gentenaar³. Voor de politieke geschiedenis en de sociale woelingen in Vlaanderen op het einde van de XIIIe en in het begin der XIVe eeuw, vormen de *Annales Gandenses* een enige bron, waarvan de juistheid gemakkelijk te controleren valt door de archiefstukken⁴.

(1) F. FUNCK-BRENTANO citeert ze in zijn uitgave der *Annales Gandenses* (Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire, fasc. 18, Parijs, 1896), p. XXVII en noot 1. Cf. zijn *Mémoire sur la bataille de Courtrai et les chroniqueurs qui en ont traité*, (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1re série, t. X, 1re partie, 1891), p. 263-265. Cf. V. FRIS, *De Slag bij Kortrijk*, (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Gent, 1902), p. 122-123.

(2) Ed. F. FUNCK-BRENTANO, (Coll. de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire, fasc. 25, Parijs, 1899).

(3) Zie de kritiek op het verhaal van deze bron voor de slag bij Kortrijk: V. FRIS, *op. cit.* p. 18-20. R. L. WAGNER, *La bataille de Courtrai* (1302). *Essai de critique des sources françaises*, (Mémoire de l'Académie nationale des sciences, arts et belles-lettres de Caen, nouv. série, t. X, Caen, 1942), p. 378, n. 384; p. 410-411. J.F. VERBRUGGEN, *De Slag bij Kortrijk* (11 Julij 1302), (Het Leger. De Natie, Brussel, 3e jaargang, nrs 7 en 8, 1948), nr 7, p. 18-19.

(4) L. DELFOS, *1302 door Tijdgenoten verteld*, Antwerpen, 1931, nr 66, p. 112. Schrijver suggereert ten onrechte dat de minderbroeder de sociale toestanden uit de jaren 1308-1310 afgebeeld heeft voor de periode 1300-1302. Aan de hand der rijke gegevens uit de Brugse stadsarchieven blijkt dat deze onderstelling volledig uit de lucht gegrepen is. Zie: JOS. DE SMET, *De Inrichting van de Poorterlijke Ruitertij te Brugge in 1292 en haar Indeling in Gezindheden in 1302*, (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Verslagen en Mededelingen, Aug.-Sept. 1930), p. 487-505. Het blijkt eveneens voor de toestanden te Gent.

Doch naast die algemeen erkende waarde der kronijk op politiek en sociaal gebied, en als verhaal der krijgsverrichtingen, heeft de minderbroeder nog uiterst interessante beschouwingen nagelaten over de krijgskunst in de periode 1302 tot 1304, die op dit gebied een echte omwenteling vertoont. De kroniekschrijver toont ons daarbij niet alleen de maatregelen aan Vlaamse zijde, doch eveneens de reacties van hun vijanden, en de methode door hen gebruikt om de kracht der Vlaamse milities te neutraliseren. Deze gegevens zijn zeker even belangrijk als zijn rake uiteenzettingen over de inwendige toestanden in de steden en in het graafschap, omdat de bronnen die ons inlichten over een tijdelijke evolutie in de krijgskunst, eerder zeldzaam zijn. De strijdtechniek trouwens vertoont de engste samenhang met het sociale leven van die tijd en verdient daarom alleen reeds volledig belicht te worden. Daarenboven laten de inlichtingen en beschouwingen van de minderbroeder toe, belangrijke aspecten uit de strijd der stedelijke milities tegen de Franse ridderlegers te verklaren, zelfs voor de latere conflicten en veldslagen, als Kassel (1328) en West-Rosebeke (1382). De conclusies op dit gebied getrokken door de minderbroeder zijn des te merkwaardiger omdat ze volledig bevestigd worden door de Franse bronnen, in bedekte vorm natuurlijk.

Over het algemeen geeft een kroniekschrijver slechts een beschrijving der gevechten of der oorlogvoering, doch trekt hij geen besluiten daarover, zodat de moderne historicus deze zelf moet afleiden uit feiten, die dikwijls slechts gedeeltelijk overgeleverd zijn. Het is trouwens een zeldzaam verschijnsel een clericus te vinden die zo zorgvuldig op de hoogte was van de krijgskunst van zijn tijd. De *Chronique arlésienne* is zeer nauwkeurig in haar uiteenzettingen en de bewegingen der legers worden over het algemeen bondig gemotiveerd. Schrijver geeft echter nooit een algemene beschouwing met conclusies. Guillaume Guiart heeft ons een uitstekende bron geschonken voor het militair leven van zijn tijd. Hij bezorgt merkwaardige, doch breed-sprakerige beschrijvingen van het Vlaams gemeentelijk leger, van de goedendag⁵, van de Vlaamse phalanx⁶, en natuurlijk eveneens van de Franse legers. Maar zijn aanwezigheid op het krijgstoneel was vrij kort. Hij kwam slechts in begin 1304 aan en werd reeds in Augustus gewond. Hij had dus onvoldoende persoonlijke ondervinding om hier een beeld der evolutie te schenken, al heeft hij zijn kennis natuurlijk aangevuld door het verhaal van strijdmakkers en door de lektuur van andere bronnen. Doch als kruisboogschutter, en als strijder die zelf actief deelgenomen heeft aan de krijgsverrichtingen, is Guiart erg partijdig. Hij overdrijft wel eens de rol van zijn wapenbroeders. Soms ontbreekt het hem volledig aan waarheidsliefde⁷. De sergeant van Orleans miste verder de hogere relaties, die de Gentse minderbroeder

(5) G. GUIART, *La branche des royaus Ungnages* (ed. N. de Wailly en L. Delisle, Recueil des Historiens de France, t. XXII), p. 233, v. 14407-14437.

(6) *Ibid.*, p. 287-288, v. 20155-20169; p. 291-292, v. 20573-20578.

(7) Zie de belachelijke uitleg verschaft voor de Franse nederlaag te Kortrijk: G. GUIART, *op. cit.*, p. 239-240, v. 15128-15140. Cf. H. PIRENNE, *La*

zo voortreffelijk inlichtten over de plannen der chefs en de grote lijnen der oorlogvoering. Voor de tactiek van de tijd waren beide schrijvers ooggetuigen ⁸.

Vóór de slag bij Kortrijk schenkt de minderbroeder niet meer inlichtingen dan enige andere bron, betreffende de militaire zijde der gebeurtenissen. Hier en daar vinden we een nuttig en interessant detail over de stedelijke milities ⁹. Doch na 11 Juli worden de inlichtingen over de krijgsverrichtingen uiterst rijk aan gegevens en aan beschouwingen.

1. De Evolutie der Tactiek van Kortrijk tot de Pevelenberg

Te Kortrijk was de minderbroeder zelf niet aanwezig. Dit blijkt duidelijk uit een vergelijking met zijn levendig en omvangrijk verhaal van de slag bij Pevelenberg. Al geeft hij er uitvoerig de voorafgaande gebeurtenissen en het oprukken van het Frans leger vóór de slag zelf, zijn relaas van het gevecht is te beknopt. Men vraagt zich terecht af waarom de zo goed ingelichte minderbroeder daarover zo weinig verhaalt. Een nader onderzoek der *Annales* toont duidelijk dat hij die veldslag zelf als gekend beschouwt. Voorzeker heeft de toenmalige propaganda de slag in legendarische kleuren afgeschilderd, zodat onze kronijkschrijver het niet nodig geoordeeld heeft hem in meer details te vertellen. In zijn verder verhaal immers maakt hij twee uiterst belangrijke allusies op het gevecht en de feiten die hij hierdoor aan zijn beknopt overzicht van 11 Juli 1302 toevoegt, behoren juist tot de voornaamste punten, die het meest betwist werden. Het is in zijn relaas van de slag bij de Pevelenberg dat hij twee maal een zeer interessante vergelijking schenkt met wat in bijna identieke omstandigheden plaats greep onder de muren van Kortrijk.

De eerste allusie slaat op het verschil in de houding der Franse ridders in 1304 en 1302. Te Kortrijk hielden de zware Franse ruiters een frontale algemene stormloop op de dichte en onbeweeglijke

version flamande et la version française de la bataille de Courtrai, Bull. de la Comm. royale d'histoire, IVe série, t. 17, 1890), p. 23-26. F. FUNCK-BRENTANO, *Mémoire*, p. 260-263. V. FRIS, *op. cit.*, p. 27; F. LOT, *L'art militaire et les armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient*, 2 vol., Parijs, 1946, t. I, p. 257. R.L. WAGNER, *op. cit.*, p. 397-398. Te Kortrijk overdrijft hij trouwens ook de rol van de kruisboogschutters: J. F. VERBRUGGEN, *op. cit.*, nr. 7, p. 20.

In de slag bij de Pevelenberg beweert hij (GUIART, *op. cit.*, p. 290, v. 20426-30) dat de *Oriflamme*, die er door de Vlamingen beschadigd werd (*Ann. Gand.*, p. 77), niet de echte standaard was. Dit is volledig uit de lucht gegrepen: zie *Chronographia regum Francorum* (ed. H. Moranvillé, Société de l'histoire de France, 1891), t. I, p. 161. Elders bewaart hij een verdacht stilzwijgen: Moranvillé in *Chronographia*, t. I, p. 144, n. I.

(8) *Ann. Gand.*, p. 40: „Ego vidi pontem quendam factum super naves quinque...”. Daarenboven is de uitvoerige en levendige schildering van de slag bij de Pevelenberg voorzeker eveneens het werk van een ooggetuige (p. 69-79). Voor G. GUIART, zie hoger.

(9) *Ann. Gand.*, p. 19: voor de Gentse milities.

Vlaamse phalanx. Bij de Pevelenberg echter waagden de ridders geen algemeen handgemeen meer. Zij veinsden een heftige stormloop, doch hielden bij tijd hun paarden in, zoals ze onder elkaar afgesproken hadden vóór het gevecht. De ruiters bleven dan onbeweeglijk staan tegenover de Vlamingen, terwijl ze met hun lans en geweld aanvallen, doch verkozen nu met kunst te strijden, omdat zij een nieuwe noodlottige afloop zoals te Kortrijk vreesden¹⁰.

Deze duidelijke en uitdrukkelijke passus, op zichzelf genomen, werd tot nu toe onopgemerkt voorbij gegaan¹¹. Hij bekomt echter nog een groter bewijskracht door vergelijking met een andere beschouwing van de minderbroeder, tijdens het eerste belangrijke treffen tussen Franse en Vlaamse troepen na 11 Juli 1302. Op 4 April 1303 werd een der drie korpsen die met Willem van Gulik naar St. Omaars oprukten, en dat daarbij weinig voorzorgen nam, verrast door een troep van 800 ridders, waaronder zich Leliaerts bevonden, die goed de streek kenden, en zich allen in het bos van Ruhout verscholen hadden. De lieden uit St.-Winoksbergen, die er ordeloos rondliepen, en onder hen nog meest de knechten en de wagenvoerders, leden er zware verliezen¹². Het contingent van Ieper marcheerde vóór de milities van St.-

(10) *Ibid.*, p. 70 : „Cumque balistarii suum complevisissent officium, et acies Francorum equestris cum quodam simulato impetu versus Flandrenses, suis balistariis recedere jussis, veniret, balistarii Gandenses et omnium aliorum preter Brugenses, cordas balistarum suarum incidentes, ipsas balistas, contra tibias equorum quos Franci insidebant, projecerunt, se in sua acie componentes. Appropinquantibus autem Francis-Flandrensibus immobiliter et fortiter in sua acie stantibus, et bellum, sicut in Curtraco evenerat, commune et utile habere credentibus —, in tantum, quod Franci cum hastis suis hastas Flandrensium tangere possent, retractis equis suis cum frenis, quasi immobiles stantes remanserunt, una acie alteram respiciente, non enim audebant viribus, sed arte, sicut sibi mutuo condixerant, preliari, timentes belli eventum Curtracensis.”

(11) V. FRIS (*op. cit.*, p. 361, n. 1) gebruikt deze passus om te tonen dat Robrecht van Artois te Kortrijk alle regels der taktiek vergat door te veronachtzamen zijn ruiters voor te lichten. We hebben hem bondig uiteengezet in : De Slag bij Kortrijk, nr 7, p. 20.

Het is wel eigenaardig dat de uitgever der *Annales Gandenses*, F. Funck-Brentano nooit gewag gemaakt heeft van deze belangrijke passus in zijn bijdragen over de slag bij Kortrijk.

(12) *Ann. Gand.*, p. 43-44. Er sneuvelden er ongeveer 1000 volgens de minderbroeder, een aanzienlijk getal dat misschien wel overdreven is. De *Chronique artésienne* (p. 60) is in de wolken : 16.000 doden. De uitgever merkt op dat dit onwaarschijnlijk aantal bevestigd wordt door de *Anciennes chroniques de Flandre*, (Recueil des hist. de France, t. XXII, p. 388,F) : 15.000. Dit getal vindt men ook in de *Chronographia regum Francorum* (t. I, p. 132). De *Anciennes chroniques* (p. 388) geeft ons echter de reden der fantastische overdrijving : „Et fut donnée pour chascun millier enterrer cinquante livres, monnoie d'Artois”. Indien dit waar is hebben de begravers hier een uitmuntende zaak gedaan door het aantal gesneuvelde vijanden geweldig te overdrijven.

Dat de gesneuvelden vooral bestonden uit de knechten en wagenvoerders, blijkt niet alleen uit de *Ann. Gand.* (p. 44) doch ook uit de *Anciennes chroniques* (p. 388) en de *Chronographia regum Francorum* (t. I, p. 132), waar

Winoksbergen, en leed er eveneens verliezen¹³. Willem van Gulik smelde ter hulp met het derde korps, de troepen uit Veurne, Kassel en omstreken. Tegenover de overmacht in ruiters bij de vijand, deed Guulke zijn bereden gevolg afstijgen en liet het te voet plaats nemen tussen het voetvolk, dat opgesteld werd in cirkelvorm. De Franse ridders echter durfden deze troep niet aanvallen, doch reden rond de formatie om een zwak punt op te sporen. De ruiters, die in het bereik der Vlaamse wapens kwamen, lieten er het leven, terwijl de Vlamingen die de gelederen verlieten, hetzelfde lot deelden, omdat zij terstond omver gereden werden. Zo stonden beide troepen wel twee uur tegen over elkaar zonder dat het tot een algemeen treffen kwam.

Na dit verhaal geeft de minderbroeder weer een zijner interessante en ver strekkende beschouwingen ten beste: «Na de slag bij Kortrijk hebben de Fransen nooit gedurfd, noch te paard, noch te voet, terwijl de Vlamingen steeds te voet streden, hen terzelfdertijd met gans de formatie te bevechten; doch zij reden er rond en wanneer zij konden vielen zij zwakjes aan met drie of vier onder hen, om dan terstond met hun paarden achteruit te springen, om de Vlamingen uit hun slagorde te lokken, opdat andere ridders deze met een aanloop omver zouden rijden»¹⁴.

de Vlamingen zeggen: „non enim occidistis nisi rusticos”. Cf. *ibid.*, p. 130, de aanval der Fransen op het Vlaamse kamp.

(13) F. FUNCK-BRENTANO, (*Philippe le Bel en Flandre*, Parijs, 1897, p. 441), beweert dat het korps der kruisboogschutters van St Joris uit Ieper, er vernietigd werd. Op 800 man zouden er 600 gesneuveld zijn. Hij steunt daartoe op: J. J. LAMBIN, *Verhaal van den Moord van eenige Schepenen, Raeden en andere Inwooners der Stad Ypre, gebeurd den 29sten en 30sten November 1303*, Ypre, 1831, p. 8, en E. VANDENPEEREBOOM, *Ypriana*, t. II, p. 159. Lambin neemt aan dat er 12.000 Vlamingen sneuvelde (p. 7). Dit is onmogelijk. De bronnen van de tijd zelf geven daarenboven geen cijfers voor de gesneuvelde Ieperlingen. Het is praktisch onmogelijk dat Ieper 800 kruisboogschutters telde, daar waar wij er in het meer bevolkte Brugge hoogstens 320 aantreffen te Kortrijk en in een gewone krijgstoct slechts 200 stedelijke schutters. De stadsrekeningen van Ieper geven als hoogste aantal 100 kruisboogschutters: DES MAREZ en DE SAGHER, *Comptes de la ville d'Ypres* (Comm. royale d'histoire in 4°, Brussel 1909), t. I, p. 146. V. FRIS, *op. cit.*, p. 293-294, F. BLOCKMANS, 1302. *Voor en na* (De Seizoenen, nr. 9, Antwerpen, 1941), p. 77; H. NOWE, *La bataille des Eperons d'or*, (Coll. „Notre Passé”, Brussel, 1945), p. 85, nemen allen aan dat de gilde van St. Joris er vernietigd werd.

(14) *Ann. Gand.*, p. 44: „Post bellum enim Curtracense numquam Franci ausi sunt, nec eques nec pedes, Flamingos semper pedes pugnantibus insimul cum tota acie impugnare, sed semper eos circumequitantes, quando poterant, per tres vel quatuor eorum aliquantulum invadabant, cito cum equis ab eis resiliens, ut ipsos de acie sua extraherent, et tunc alii ipsos cum impetu ad terram prosternerent.” Cf. in September 1302 (p. 38): „Rex igitur Flandrensens invadere non audebat, videns suos corde pavidos, et propter gravem eventum belli Curtracensis, Flamingorum occursum horribiliter pertimescentes”.

Chronographia regum Francorum, t. I, p. 119: geeft over deze feiten van September 1302 nog waardevolle inlichtingen. De graaf van Bretagne was verontwaardigd over de aftocht van de koning. Ook in 1303 is de herinnering nog levendig (*Ibid.*, p. 143): „Porro conestabularius videns quod Flamingi

Het spreekt vanzelf dat we deze algemene conclusie van de minderbroeder niet zonder contrôle aanvaarden. Een grondig onderzoek naar wat de Franse kronijkschrijvers hierover vertellen, dringt zich volledig op. Voor hetzelfde gevecht vinden we een bevestiging van de bewering der *Annales Gandenses*, in de *Chronique artésienne*. Het voetvolk van Willem van Gulik was er zo dicht geschaard dat de vermoeide Franse ridders het beter vonden niet meer aan te vallen¹⁵. Deze kronijk schenkt ons trouwens reeds op 26 December 1302 een uitmuntend voorbeeld van de nieuwe Franse taktiek: pogingen om de Vlamingen te omsingelen onder de muren der abdij van Watten, waar Jaak van Bayonne tevergeefs tracht zulk manoeuvre uit te voeren¹⁶.

Guillaume Guiart bevestigt de *Annales Gandenses* voor de speciale vorm der opstelling aangenomen door Willem van Gulik en zijn troep; hij toont er ook de nieuwe taktiek der Franse ridders, die trachten de Vlamingen uit hun slagorde te lokken¹⁷. Hij zegt zelfs zeer uitdrukkelijk dat de gemeentenaren met gekruiste lansen de ridders afwachten, en zo stevig opgesteld stonden, dat de Fransen onmogelijk in hun

volebant pugnare, non formidantes mortem, noluit suos perire, considerans dictam amissionem regis apud Curtracum..." Deze gebeurtenissen worden in in de *Chronographia* verkeerdelijk in 1304 geplaatst. Zie *Ann. Gand.*, p. 52,

(15) *Chron. art.*, p. 60: „Et là estoit Willaumes de Julers en une autre route, et estoit descendus à piet, et se mist avoec les Flamens... Et avoit tant de pule à piet entour lui qu'il s'estoient si feru ensanle et estoient si seré que nos gens, qui estoient travellié et lasse, et leur cheval aussi, de chele occhision faire, qu'il n'eurent mie conseil qu'il assalissent chele gent u Willaumes de Julers estoit; et furent si près li uns de l'autre qu'il parlerent ensanle, et demoura Willaumes de Julers en chele bataille qui estoit si drue et si espesse ens u camp". Cf. *ibid.*, p. 60, nr. 3, een uittreksel uit de *Anciennes chroniques de Flandre*, (Rec. Hist. de France, t. XXII, p. 388, A-B): „Quand le gentil capitaine (Jacques de Bayonne) perchut que il ne les pourroit rompre et que le soleil aloit fors vers terre, il commanda... que ilz se retrayssent..." Bijna woordelijk dezelfde tekst in de *Chronographia regum Francorum*, t. I, p. 131. Zie voor het verwantschap tussen deze kronijken: H. PIRENNE, *L'ancienne chronique de Flandre et la Chronographia regum Francorum*, (Bull. Comm. royale d'histoire, Ve série, t. 8, 1898), p. 199-208.

(16) *Chron. art.*, p. 58-59: „Et adont il (Jacques de Bayonne) ordena ses batailles et chevaucha le siue bataille par derriere les murs de l'abeie pour aus enclorre."

(17) G. GUIART, *op. cit.*, p. 248, v. 16050-54: Lors font des II eschièles une;
Aussi reonde comme pomme:
Es rens dé hors sont li riche homme
Très bien armez jusques ès plantes.

De Franse ridders: (v. 16065-16080)
Les vont, par commune accordance, — Enclorre entour comme une dance,
Et prennent, pour les esmoier, — Environ eus à hardoier
En leur premeraines venues. — Mes cil ont leur lances tendues
A pointes luisanz et moisies, — Et à l'environ d'eus croisies
De tous lez si très sagement — Que nus (tant aille isnèlement
Par cheval des esperons batre) — Ne s'a pouvoir d'entr'eus embatre,
Tant comme cèle ordenance aient; — Porquoi li François se retraient,
Qui biau loisir de parler ont, — Et s'avisent que il feront.

slagorde konden binnendringen, zolang de Vlamingen die opstelling bewaarden. Daar de ridders te vergeefs een zwak punt zochten, bleef er hun niets anders over dan wijselijk af te trekken. Tijdens de slag bij de Pevelenberg trekt Guiart daarenboven twee maal de aandacht op de uitzonderlijke stevigheid der Vlaamse phalanx en de practische onmogelijkheid om ze met ruitery of met voetvolk aan te tasten of er binnen te dringen. Indien de Vlamingen die opstelling bewaren, zegt hij, kunnen zij niet doorbroken worden. Uit zijn tekst blijkt nog dat het front der massieve Vlaamse slagorde daar versterkt was door de grote schilden (targen) der kruisboogschutters¹⁸.

Hieruit blijkt duidelijk dat het getuigenis der *Annales Gandenses* volledig bevestigd wordt door de voornaamste, best ingelichte en uitvoerigste Franse bronnen, voor de periode 1302-1304. Het belang van deze vaststelling mag niet onderschat worden voor het verklaren van de slag bij Kortrijk, de latere veldtochten in 1302, 1303, 1304 en de krijgsvieringen van de Franse vorsten in 1314, en 1315, waarbij zij telkens aftrokken zonder een veldslag te wagen. De lessen door de Franse ridders uit hun nederlaag te Kortrijk getrokken, belichten dit gevecht op een uitmuntende wijze en tonen in het dispuut over de rol der beken, dat deze faktor niet de voornaamste geweest is. De zware ruiters hebben natuurlijk beter dan om het even welke bron geweten waarom zij de nederlaag geleden hebben. Aan de hand van hun gevolgtrekkingen kunnen we dus retrospectief de slag op de Groeningekouter belichten. En daarna zullen we beter begrijpen waarom de Vlamingen later overwonnen werden te Kassel (1328) en te West-Rosebeke (1382).

Wat vooraf gaat heeft de belangrijke rol getoond der stevige slagorde aangenomen door de gemeentenaren. Te Kortrijk was die dichte opstelling nog versterkt door het reservekorps van Jan van Renesse. De morele invloed van zulke formatie mag niet onderschat worden, omdat zij aan de strijders der phalanx de zekerheid verschafte dat zij in geval van nood zouden ondersteund en geholpen worden. Na de slag op de Groeningekouter treffen we nergens nog een reserve aan in de slagorde der Vlamingen. Het idee ervan komt dus waarschijnlijk

(18) *Ibid.*, p. 287, v. 20159-60: De Vlaamse chefs geven de volgende raad aan hun troepen: „qu'il ne se descloent; — C'est la chose que plus leur loent.” Juist dezelfde raad gaf Renesse te Kortrijk: L. VAN VELTHEM, *Voortzetting van den Spiegel Historiae* (1248-1316), d. II, ed. H. Van der Linden en P. de Keyser, (Comm. royale d'histoire, in 4°, Brussel, 1931), 4e boek, c. 27, p. 305, v. 1896: „Dat si hem niet lieten dorbreken”.

Verder zegt GUIART nog (p. 287-88, v. 20161-69):
 Au dehors des rens, à l'issue — Ont leur haie ourdie et tissue
 De forz targes longues et léés, — Dont tant a là atropelées
 Que par droit lancier ne par traire — Ne leur peut-on granment meffaire;
 Ce sai-ge bien certainement: — Jà s'il se tiennent sagement,
 Leur opant ne sera dessemblée.

En op p. 291-92, v. 20573-78:
 „Entouz liens si serrément — Qu'à pié, n'à cheval, n'autrement...
 Ne pourroit nul entr'eus passer — (Comment qu'efforcier s'en déust)
 Que grant damage n'i éust”.

volledig toe aan de knappe militaire figuur, die Renesse zonder twijfel was. De Zeeuwse edelman was inderdaad niet meer aanwezig tijdens de verdere strijd tegen de Franse legers daar hij zich in 1303 en 1304 opnieuw in Zeeland en Holland bevond. Het mag jammer heten dat de andere chefs dit uitstekend voorbeeld niet gevolgd hebben, bij voorbeeld tijdens de slag bij de Pevelenberg. Op de Groeningekouter heeft het korps van Renesse de slagorde der milities gered, en door de tegenaanval de verpletterende overwinning der Vlamingen mogelijk gemaakt. Daarin speelden de beken een aanzienlijke rol, door het aantal der gesneuvelden te verhogen.

Het is natuurlijk lastig juist de invloed af te wegen van de talrijke factoren die hun rol speelden in de overwinning der opstandelingen te Kortrijk. We denken echter dat het aandeel van het terrein vooral voor het uitleggen der latere mislukkingen, als te Pevelenberg, of der nederlagen, als te Kassel en West-Rosebeke, enigszins overdreven werd¹⁹. Het terrein heeft te Kortrijk aan de opstelling der opstandelingen stevige flanken bezorgd en hun rug beschermd. Het is echter zo elementair voor voetvolk, zijn flanken goed te beveiligen, dat zij dit desnoods zullen uitvoeren, indien het terrein er zich niet toe leent, door een oordeelkundig gebruik der wagens, waarvan de gemeenten rijkelijk voorzien waren. Op dit gebied hadden de milities reeds een lange ondervinding, daar we de neiging al aantreffen op het einde der XIIe eeuw, ook te Veurne (1297), en later bij de Pevelenberg²⁰. De beken hebben de aanval der ridders geremd, en vervolgens toegelaten hun groter verliezen toe te brengen. De vraag is: zouden de opstandelingen de overwinning kunnen behaald hebben zonder die waterlopen? We denken dat dit mogelijk was. We moeten inderdaad eerst en vooral vertrekken van de psychologie van de gepantserde ridder. Deze strijder vormt het wapen bij uitstek voor de doorbraak der vijandelijke formaties. Dit is dan ook zijn geliefkoosde taktiek. Indien deze methode te kort schiet tijdens een eerste aanval, dan wordt, met de hoop ditmaal te slagen, een nieuwe stormloop ingezet. Het afbreken van het gevecht zou gelijk gestaan hebben met het bekennen der nederlaag en zou de weerstand van het vijandelijk voetvolk in een volgende slag verhoogd hebben, door het vertrouwen voortgesproken uit een eerste succes. Ridderlijke opvattingen van eer, moed en dapperheid zouden er zich ook tegen verzet hebben. Vergeten we inderdaad niet dat het voor die edelen de eerste maal in hun ervaring is, dat zij op zulke ongewone en verrassend stevige weerstand stuiten. Zelfs een zuiver defensieve houding, zonder tegenaanval vanwege het voetvolk,

(19) H. DELBRÜCK. *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, t. III, 2e druk. Berlijn, 1923, p. 459 en 462. Cf. E. DANIELS, *Geschichte des Kriegswesens*, II. *Das mittelalterliche Kriegswesen*, (Sammlung Göschen, nr. 498), 2e druk, Berlijn 1927, p. 114.

(20) *Histoire de Guillaume le Maréchal, comte de Striguil et de Pembroke et régent d'Angleterre de 1216 à 1219*, ed. P. Meyer, (Société de l'histoire de France, 3 vol., Parijs, 1891-1901,) t. II, p. 23-27, v. 10773-10863, (1197?).

In 1297: *Chron. art.*, p. 15. Voor de slag bij Pevelenberg, zie verder.

kon een afgetekende overwinning bezorgen, omdat de ridders zelf de aanvallen voortzetten en daarbij natuurlijk zware verliezen leden. Dit gebeurde trouwens te Crécy, in 1346, waar de Franse ridders voor het eerst kennis maakten met de Engelse defensieve taktiek, gesteund op het gebruik van uitmuntende boogschutters, bijgestaan door afgestegen ridders, die meer stevigheid aan de slagorde verschaften²¹. De Franse edelen liepen er steeds opnieuw storm tegen de boogschutters en de te voet strijdende Engelse edelen. Hun verliezen waren tenslotte zo zwaar als in Kortrijk! Het spreekt echter vanzelf dat dit gebeurde bij de eerste botsing met nieuwe taktische formaties, waarvan de kracht slechts kon gekend worden door ondervinding. In een sterke en dichte phalanx, samengesteld uit vastbesloten strijders, die in defensief de ridders afwachten, hadden de gepantserde edelen een onoverkomelijke hinderpaal gevonden voor hun taktiek der doorbraak. De Vlamingen putten nog een bijkomstige kracht in het numerieke overwicht dat zij bezaten tijdens het handgemeen.

Maar om de moed en de durf te hebben aldus weerstand te bieden aan de charge der zware ridders, of aan de bedreiging er mee, was een stevig moreel vereist. Het verschil in houding bij de gemeentenaren in 1297 en 1302, toont duidelijk de invloed van de revolutionnaire geest van 1302. De sociale samenhang der gemeenten en der ambachten, hun vertrouwen in de leiders uit de adel, die zelf door hun gepaste maatregelen het moreel der troepen wisten op te drijven, en te voet in hun midden al de gevaren trotseerden zodat ze hen in geval van nood niet te paard konden verlaten: al deze factoren waren noodzakelijk om te durven weerstand bieden. De rijkdom der Vlaamse steden zorgde voor een uitmuntende bewapening, die zorgvuldig aangepast was voor de strijd tegen de ridders. Moreel en bewapening, ervaren leiders: het zijn de oorzaken voor de overwinning zoals ze door de minderbroeder zelf worden aangegeven — samen met de hulp van God, zoals dit past onder de pen van een clericus²². We willen het terrein natuurlijk niet uitsluiten, en de rol ervan niet onderschatten, doch het komt na de eerst vermelde, in het licht van wat later gebeurde, en van de lessen door de Franse edelen getrokken uit hun nederlaag. Het spreekt immers vanzelf dat de veldtochten na Kortrijk, van 1302 tot 1304, aan de Franse ridders voldoende mogelijkheden geboden hebben om hun tegenstrevers uit gunstige stellingen te manœuvreren. Doch daar de edelen geen algemene aanval, en vooral geen heftig handgemeen, waarin zij te weinig talrijk waren, durfden ondernemen, zou zulk manœuvre tenslotte weinig uitwerking gekend hebben.

Andere veldslagen verschaffen ons trouwens voorbeelden van stevige

(21) F. Lor, *op. cit.*, t. I, p. 343.

(22) *Ann. Gand.*, p. 32: „Sicque, Deo disponente omnia et ordinante, coram textoribus, fullonibus et vulgaribus Flamingis et peditibus — licet fortibus et virilibus, bene armatis et cordatis, et expertos gubernatores habentibus — corrui ars pugne.” V. FRIS, (*De Slag bij Kortrijk*, p. 124). vergist zich wanneer hij zegt dat de minderbroeder de overwinning alleen aan de dapperheid van de Vlaamse strijders toeschrijft.

opstellingen bij het voetvolk, indien dit vertrouwen in zichzelf, in zijn leiders en zijn bewapening heeft, en dus de moed bezit om weerstand te bieden aan de gevaarlijke charges der zware ruitery. Hierbij moet opnieuw rekening gehouden worden met de psychologie van de ridder. Het is een vaststaand feit dat de paarden een afkeer vertonen om in een menigte voetvolk binnen te dringen. De strijdrossen moeten daartoe gedwongen worden door de ruiters²³. Daarenboven was het zeldzaam dat de ridders in zulk gevecht gewikkeld werden met standvastige formaties voetvolk. Indien deze niet weken, waren de ridders ervan overtuigd dat hun paarden zouden gedood worden, wat hun eigen val en misschien ook hun dood meesleepte. Hun eigen moreel werd dus ongunstig beïnvloed door de hoge moed der vijanden. Het zou dan ook volledig verkeerd zijn hier met ideëen der mechanica te willen uitmaken welke kracht er ontwikkeld werd door een stormende ridder, en hoeveel strijders te voet er nodig waren om daar aan te weerstaan. Integendeel, men mag aannemen dat zelfs in een algemene charge een deel der ruiters bij tijd hun paarden inhielden en ze niet te ver dreven, waarschijnlijk zelfs maar tot aan de wapens der tegenstrevers. Op de Groeningekouter werden aldus de ridders van de graaf van Artois onaangenaam verrast door de moedige houding der opstandelingen, en daar waar de ruiters diep in de gelederen der Vlamingen doordrongen, was dit voorzeker evenzeer te wijten aan een gebrek van vastberadenheid bij de leden der militia, als aan de hevigheid van de aanrit der ridders.

Om al die redenen mislukte vrij dikwijls de eerste aanval der ridders tegen een energieke vijand. Dit was onder meer het geval te Hastings in 1066, tijdens de strijd der Normandische ridders tegen het voetvolk van koning Harold²⁴. Te Bouvines (1214) weerstaan huurlingen, Branciones, in een ronde formatie die amper twee gelederen diep was, met succes aan de aanvallen der ridders, die het niet wagen hen opnieuw te chargeren, uit vrees dat hun paarden zouden gedood worden²⁵. Te Legnano (1176) had het Italiaans voetvolk, de stedelijke militia van Lombardië, reeds met succes weerstand geboden aan de charges der Duitse ridders²⁶. De minderbroeder schenkt hiervoor een

(23) DELBRUECK, op. cit., t. IV, p. 327) geeft het volgend citaat uit de *Schriften* (t. II, p. 147) van generaal von der Marwitz: „Wer je einen Kavallerie-Angriff mitmachte, dem Feinde entgegenging, weisz gewisz, dasz kein einziger Pferd Lust bezeigt, in die anrückende Masse einzudringen, dasz vielmehr jedesmal alle stutzen und umzukehren suchen. Wenn der Angriff nicht vollständig miszlingen soll, musz jeder Reiter sein Tier daran hindern”.

(24) F. LOT, op. cit., t. I, p. 284.

(25) GUILLAUME LE BRETON, *Chronique*, c. 193, p. 285 (*Les œuvres de Rigord et de Guillaume le Breton*, ed. Delaborde, Société de l'histoire de France, 2 vol. Parijs, 1882-1885, t. I): „vallum quoddam de satellitibus armatis et confertissimis duplici serie, in modum rote ad instar castri obsessi”. Dit gevecht vormde slechts een kleine episode in de slag. Cf. F. LOT, op. cit., t. I, p. 233, en J. F. VERBRUGGEN, *Le problème des effectifs et de la tactique à la bataille de Bouvines*, te verschijnen in de *Revue du Nord*.

(26) F. LOT, op. cit., t. II, p. 166. De Italiaanse steden waren op dit gebied

passend voorbeeld dat zijn beschouwingen volledig bevestigt. Op 18 Juli 1304 waren de Bruggelingen er in geslaagd met een klein troepje de overtocht af te dwingen over de moerassen bij Pont-à-Vendin. Gautier van Joinville viel er een groep gemeentenaren aan, samen met minstens zes edelen. Hij hoopte de smalle doortocht vrij te maken door zijn charge. Doch de Bruggelingen waren op die enge ruimte zo dicht geschaard en boden zulke stevige muur van goedendags aan de chargerende ruiters, dat ze er alle het leven bij lieten²⁷. Dit voorbeeld wordt weer bevestigd door de *Chronique artésienne*, en al geldt het hier slechts een onbenullig gevecht, toch mogen we het als typisch beschouwen omdat het op de smalle doorgang hetzelfde voorstelt als een grootse aanval in een vlakke. Het toont duidelijk het falen van de frontale aanvallen der Franse ridders tegen dicht geschaarde gemeentenaren

Waar de edelen echter een kleine groep Vlamingen kunnen omzingelen, zoals dit met de militie van St.-Winoksbergen het geval was, en verder ook met deze van Broekburg, leden de gemeentenaren natuurlijk zware verliezen, of werden ze volledig verpletterd²⁸. Doch dit kon alleen gebeuren met relatief kleine korpsen, daar de weinig talrijke ridders geen grote Vlaamse afdelingen volledig konden omvatten, en het voetvolk zich bij een ernstige bedreiging tegen zijn rug, onmiddellijk in cirkelvorm opstelde, waardoor het in alle richtingen kon weerstand bieden.

Tijdens de slag bij de Pevelenberg komt de nieuwe Franse riddertactiek duidelijk tot uiting. De Vlamingen hadden er hun rug beschermd door drie rijen wagens die aan elkaar verbonden werden, en onbeweegbaar gemaakt waren door het verwijderen van één der wielen. De ridders wagen geen algemene aanval. Zij veinzen er een waardoor bijna alle Vlaamse kruisboogschutters, de Bruggelingen uitgezonderd, de koorden van hun bogen doorsneden en deze wapens naar de poten der paarden wierpen. Een deel der ridders trok vervolgens op naar de rug der Vlaamse phalanx, waar zij te vergeefs trachtten tussen de wagens en de slagorde der gemeentenaren te geraken. Zij streden daarna in kleine groepjes tegen de Gentenaren, opgesteld aan de linkervleugel. Zij konden niet beletten dat de Ieperlingen door een machtige uitval de werptuigen vernielden waarmee de Vlamingen beschoten werden. Gans de voormiddag en een deel van de namiddag werd er door de ridders steeds tegen kleine groepjes gemeentenaren gestreden, welke zij trachtten uit hun grote slagorde te lokken²⁹. In de namiddag hielden de gevechten gedeeltelijk op, daar er vredesonderhandelingen begonnen werden.

de voorlopers der Vlaamse, doch bij hen werd de strijd nog beslist door eigen ridders.

(27) *Ann. Gand.*, p. 59, 8 of 9 ruiters. *Chr. art.*, p. 79, geeft 6 gesneuvelden.

(28) *Ann. Gand.*, p. 43-44, en p. 61.

(29) *Ibid.*, p. 69-79. We geven hier slechts een bondig overzicht van aeze slag, die een voorafgaande critiek op de bronnen vereist, als de slag bij Kortrijk. De verhalen van F. LÖT (*op. cit.*, t. I, p. 268) F. FUNCK-BRENTANO

Bij het vallen van de avond besloten de Vlaamse chefs een machtige uitval te bevelen. Dit offensief optreden had met volledig welslagen kunnen bekroond worden, indien alle troepen er nog hadden aan deelgenomen. Doch de Gentenaren, de Ieperlingen en de milities uit Kortrijk waren te vermoeid, uitgeput door de talloze gevechten en door de dorst. Zij trokken af naar Rijsel. Alleen de Bruggelingen, de strijders uit het Brugse Vrije en nog enkele andere Vlaamse eenheden bleven over voor de beslissende stoot. Het succes van deze verrassende overval was in den beginne overweldigend. In volle paniek sloegen de meeste Franse ridders op de vlucht. Het is op dit ogenblik dat de minderbroeder zijn tweede belangrijke vergelijking maakt met de strijd te Kortrijk. Hij verhaalt inderdaad hoe de Vlamingen de Fransen op de vlucht dreven en ze achtervolgden. Vrij talrijke ridders, waarvan de paarden vermoeid waren, vielen toen in de putten en de grachten, waardoor het slagveld doorsneden was. Hetzelfde ongelukkig voorval geschiedde te Kortrijk, en meer ridders verdronken er dan er sneuvelde. Hier vielen ook Vlamingen in die putten, doch niet zo zeer als de Fransen, terwijl zij de vijand achtervolgden³⁰.

De hardnekkige aanval der gemeentenaren zal echter met geen beslissend resultaat bekroond worden, omdat de ridders de strijd ontweken. Een eerste afdeling Vlamingen bracht de Franse koning in het gedrang. De vorst werd van zijn paard geworpen en met moeite gered tijdens de aanval van een tweede Vlaams korps. De aanvallende milities stootten door tot in het Franse kamp, doch konden niet beletten dat de koning buiten hun bereik opnieuw ridders verzamelde, die na de paniek hun vorst ter hulp snelden. De krachten der aanvallers waren trouwens zeer verzwakt door de strijd en door de aftocht van een groot deel van het leger, zodat zij zich nu ongerust maakten voor een gebeurlijke aanval der ridders in hun rug. Door dit gevoel van onzekerheid en vrees, zagen zij zich gedwongen het slagveld te ontruimen, voor Franse troepen die het zelf niet waagden de terugtocht te belemmeren. Het aanbreken van de nacht deed beide tegenstrevers trouwens afzien van verdere strijd. Het plunderen van het Vlaamse kamp tijdens de slag, het verlies der tenten en der bevoorrading, bleek ten slotte meer beslissend dan het gevecht zelf, daar het de Bruggelingen en de overblijvende Vlaamse troepen verplichtte het slagveld aan de vijand te laten. Volgens de rechtsbegrippen van de tijd betekende dit de nederlaag. De milities echter hebben zich nooit als overwonnen beschouwd, en de latere veldtochten der Fransen, zoals in 1314 en 1315

(*Philippe le Bel en Flandre*, p. 471-73), F. BLOCKMANS, *op. cit.*, p. 84, H. NOWER (*La bataille des Eperons d'or*, p. 91-92) zijn te bondig en houden niet voldoende rekening met de juiste opeenvolging der wapenfeiten. De voornaamste bronnen zijn de *Annales Gandenses* en GUILL. GUIART. Dan volgt de *Chronique artésienne*, die bondiger is, en de *Chronographia regum Francorum*.

(30) *Ann. Gand.*, p. 75. Te Kortrijk waren er dus meer ruiters gesneuveld in de beken, dan er gedood werden met de wapens. Dit gebeurde vooral tijdens de tegenaanval, die best te vergelijken valt met de aanval te Pevelenberg. De minderbroeder bevestigt hier volledig het getuigenis van L. VAN VELTHRM, *op. cit.*, t. II, 4e boek, c. 34, p. 328, v. 2465-70.

tonen dat de ridderlegers nog steeds meer beïnvloed waren door de herinnering aan hun nederlaag te Kortrijk dan door deze aan de nipte overwinning te Pevelenberg³¹.

Opnieuw geeft de minderbroeder uiterst interessante inlichtingen over de geestesgesteldheid in het nieuwe leger dat door een prachtige inspanning op de been gebracht werd. Ditmaal waren de chefs vastberaden 's nachts met volle maan te strijden, omdat de edelen dan geen snelle charges konden uitvoeren en de Vlamingen niet in de rug konden aanvallen, ofwel, indien er bij dag zou gevochten worden, geen afwachtende houding aan te nemen, doch van in den beginne aan te vallen en al hun vijanden te doden of zelf gedood te worden³². De leiders waren dus vastbesloten de aanvalstactiek, door Willem van Gulik en enkele andere onverschrokken edelen reeds aangeraden juist na Kortrijk, ditmaal volledig toe te passen³³. Philips de Schone was niet alleen verbaasd over de snelheid waarmee het nieuw leger op de been gebracht was, voorzien van een flink aantal nieuwe tenten en allerlei materieel, doch was nog meer bezorgd om hun krachtdadig oprukken, zodat hij aan zijn troepen verbood zich uit het Frans kamp te verwijderen, en ijlings versterkingen deed oprukken³⁴.

De latere nederlagen der Vlaamse opstandelingen vloeien voor een goed deel voort uit de nieuwe Franse tactiek. Te Kassel (1328) valt Zannekin zelf aan met zijn aanhangers. De voordelen geschonken door de dichte phalanx in defensief, gingen hier natuurlijk verloren daar de opstandelingen in drie korpsen aanvielen en niet konden belleten dat de Franse ridders tussen hun afdelingen doordrongen en ze omsingelden³⁵. Te West-Rosebeke (1382) worden de aanvallende Gentenaren, onder Philips van Artevelde, tegengehouden door het Franse centrum, bestaand uit voetvolk en afgestegen ridders, terwijl de zware Franse ruiters op de vleugels opgesteld waren en het dichte, vaste korps Gentenaren aldus konden omsingelen. Het centrum der Fransens

(31) F. FUNCK-BRENTANO, *Philippe le Bel en Flandre*, p. 660: 1314: „Philippe le Bel était toujours hanté par le souvenir de Courtrai”. P. 662: „La retraite de l'armée royale, qui se disloqua sans avoir combattu, produisit une fois de plus, en France, une impression douloureuse”. Zie ook H. NOWE, *op. cit.*; p. 108. De veldtocht van 1315 mislukte grotendeels door geweldige regens. De Franse ridders trokken ijlings af, en lieten hun bagages achter. In Doornik dacht men dat een tweede „Kortrijk” plaats gegrepen had. GILLES LE MUISIT, *Chroniques et annales*, ed. H. Lemaître, (Société de l'histoire de France, Parijs, 1905), p. 87.

(32) *Ann. Gand.*, p. 82: „Flandrenses omnes, paucis pavidis exceptis, ad bellum voluntarissimos, omnibus modis cum ipso (Philips de Schone) velle de nocte cum lune splendore pugnare, ne equites sui eos a tergo circumirent, — non enim possunt acies equestres de nocte celeriter equitare, — vel si de die bellum committerent cum eo, nullo modo eos velle stare vel exspectare, sicut fecerant in monte Pavellensi, sed semper procedere et omnes hostes occidere, vel omnes occidi et negotium terminare...”

(33) *Ann. Gand.*, p. 40.

(34) *Chronographia regum Francorum*, t. I, p. 165. *Chronique artés.* p. 91.

(35) Zie de prachtige bladzijden van H. PIRENNE, in: *Le soulèvement de la Flandre maritime de 1323-1328*, (Comm. royale d'hist., Brussel, 1900), p. XXVIII-XXX.

boog onder de druk, doch kon voldoende weerstand bieden om de ruiters toe te laten de omsingelden te vernietigen³⁶. Noch te Kassel, noch te West-Rosebeke hebben de Fransen hun tegenstrevers aangevallen. De les van Kortrijk was dus wel perfect begrepen, en logische gevolgen waren er uit getrokken!

Doch niet alleen voor die merkwaardige uiteenzetting der evolutie in de krijgskunst tussen 1302 en 1304 is de minderbroeder een uitstekende bron, maar ook voor de scherpe kritiek waaraan hij het gedrag van Gwijde van Namen en zijn oorlogvoering vóór Zierikzee in 1304 onderwerpt.

2. De Kritiek der Oorlogvoering in 1304.

Toen Philips de Schone in September 1302 zelf met een machtig leger aan de grens van het graafschap verscheen, zocht hij niet zijn heil in een nieuwe veldslag. De herinnering aan Kortrijk lag nog te fris in de geest zijner ridders en de vorst hoopte zijn arme vijanden door uitputting tot onderwerping te dwingen. De minderbroeder drukt er op dat de koning dacht dat zijn tegenstrevers onmogelijk in staat zouden zijn gedurende lange tijd hun talrijke troepen te bevoorraden. Doch Jan en Gwijde van Namen en Willem van Gulik kozen voor de gemeentelijke troepen een uitmuntende stelling te Flines, waar zij voeder genoeg voor hun paarden vonden en door een aangepast terrein met minder troepen het hoofd konden bieden aan de vijand. In het Vlaams kamp waren de meningen verdeeld over de manier waarop de oorlog zou voortgezet worden. Willem van Gulik en enkele andere onstuimige chefs, wensten recht naar de vijand op te rukken en hem terstond aan te vallen. Jan en Gwijde van Namen, met een andere groep leiders, integendeel slaagden erin een meer voorzichtige gedragslijn te doen aanvaarden. Tenslotte leed het Franse leger zelf door gebrek aan bevoorradingsmiddelen de talrijke paarden der ridders vrij snel alle voeder uit de streek verbruikt hadden³⁷.

Doch, terwijl een offensief tegen de Franse koning verkeerd bleek, werd er aanvallend opgetreden tegen zijn zwakkere bondgenoot: de graaf van Henegouwen en Holland. In 1303 belegerden Jan en Gwijde van Namen Lessen, dat op 2 April ingenomen werd. Vervolgens werd een inval in Zeeland op touw gezet en weldra was, na de verovering van Middelburg, gans Walcheren in het bezit der Vlamingen. Een wapenstilstand volgde. In 1304 werden de vijandelijkheden hernomen. Een nieuwe zegepraal op het eiland Duiveland (21 Maart) voerde vervolgens het leger van Jan en Gwijde van Namen tot in Schouwen, waar zij het beleg sloegen voor Zierikzee³⁸.

De Vlamingen hadden toen, zoals tijdens een aanzienlijke periode van hun strijd tegen de Franse koning en de graaf van Henegouwen

(36) F. LOT, *op. cit.*, t. I, p. 451-452. H. DELBRUECK, *op. cit.*, t. III, p. 459-64.

(37) *Ann. Gand.*, p. 40.

(38) *Ibid.*, p. 50 en 57. H. NOWE, *op. cit.*, p. 85 en 89-90.

en Holland het geval was, vier legers opgericht: een ervan onder Gulik beschermde het Z.W. van Vlaanderen. Het tweede verdedigde de passen en de toegang tot Z.O. Vlaanderen. Een derde afdeling beschermde het Zwin en de Vlaamse Kust tegenover Zeeland. De verdediging van het Zwin werd reeds in 1302, onmiddellijk na de slag bij Kortrijk ingericht³⁹ en van daar vertrok de aanval tegen Walcheren en de andere eilanden. Het vierde leger was in de eilanden, in Schouwen vooral, vóór Zierikzee⁴⁰.

Om zijn bondgenoot te steunen en Zierikzee te ontzetten, zond Philips de Schone een vloot onder leiding van de Genuese admiraal Renier Grimaldi, bijgestaan door Jean Pedogre uit Kales. Deze krijgsmacht bestond uit een 38 tal grote schepen en 11 galeien, waarbij Willem van Henegouwen nog 5 schepen voegde⁴¹. De vloot van Gwijde van Namen bestond uit meer kleine vaartuigen dan de Frans-Hollandse, die integendeel er meer grote telde. Daarom hadden Jan van Namen, die zijn broeder voor Zierikzee verlaten had, bij het vernemen van het oprukken van Philips de Schone tegen de zuidergrens van Vlaanderen, en Jan van Renesse, die Utrecht bezette, Gwijde van Namen aangeraden geen zeeslag te aanvaarden. Een strikt defensieve houding bleek hier opgelegd door de verhouding der krachten. Dit was des te meer gewettigd daar Gwijde van Namen sterker was te land en gemakkelijk zijn schepen kon op het droge trekken, of met zijn kleine vaartuigen elke ontscheping van de tegenstrever kon bemlemmeren.

Stoutmoedig en onvoorzichtig echter, aanvaardde Gwijde de zeeslag en zijn vloot werd de tweede dag van de strijd volledig verslagen. De Vlaamse schippers leden er zware verliezen⁴². Een deel van hun vloot kon nog vluchten, doch de te ridderlijke aanvoerder dacht aan geen wijken, werd gevangen genomen en naar Parijs gevoerd. Het nieuws der overwinning schonk vertrouwen aan de Franse koning, terwijl het moreel der Vlamingen voorzeker een gevoelige deuk onderging.

(39) J. COLENS, *Le compte communal de la ville de Bruges. Mai 1302 à février 1303*, (Société d'émulation de Bruges, XXXV, 1885), p. 150-151: uitrusting van schepen in het Zwin, bewaakt door huurlingen.

(40) *Ann. Gand.*, p. 62: 4 legers. Het is mogelijk dat de schrijver 2 legers in Zeeland en Holland plaatst; we achten dit echter minder logisch.

(41) Voor de slag bij Zierikzee: zie CH. DE LA RONCIÈRE, *Histoire de la marine française*, t. I, Parijs, 1899, p. 369-370. G. GUIART, *op. cit.*, p. 267-268, v. 18064-76 en p. 269, v. 18206-14, geeft die getallen voor de vloot. MELIS STOKES, (*Rijmkronek*, I, IX, v. 660 en vgd.) geeft 59 schepen: zie F. FUNCK-BRENTANO, *Philippe le Bel*, p. 469, n. 7. Bibliographie over deze zeeslag: *ibid.*, p. 470, n. 4. Er is echter in de verhalen van La Roncière en F. Funck-Brentano geen gebruik gemaakt van de onuitgegeven Brugse stadsrekeningen: 1303 en 1304, die waardevolle aanduidingen geven betreffende de Vlaamse schepen.

(42) *Ann. Gand.*, p. 63-65. De onuitgegeven Brugse stadsrekeningen bevatten de vergoedingen betaald aan de schippers die er hun vaartuigen verloren: Rek. van 1304, (Juni-October), fo 37 vo-39 vo; 1304 (October-Februari), fo 42 vo-43; fo 55; fo 56 vermeldt hoge sommen, uit te keren

De minderbroeder kan dan ook niet instemmen met het onbezonnen gedrag van Gwijde van Namen en maakt hiervan gebruik om de algemene oorlogvoering in 1304 en de handelwijze van de jonge prins te kritikeren⁴³ Onder het motto: «Niemand kiest jonge lui tot leiders, omdat zij niet voordurend voorzichtig blijven» brengt hij de volgende kritische beschouwingen uit:

1. Gwijde heeft gezondigd, evenals Jan van Namen trouwens, aan overmoed. Wanneer zij hoorden dat een machtig vorst als Philips de Schone, oprukte tegen Vlaanderen, hadden zij een wapenstilstand moeten sluiten met Willem van Henegouwen en de Hollanders. Dit bestand zouden zij gemakkelijk bekomen hebben. «Er bestaat immers geen machtig koning of vorst onder het christen volk, die, tijdens het beleg van een stad van de Franse koning, of van een bondgenoot ervan, en vermelde koning rukt met gans zijn leger binnen in het land van de belegeraar om het te vernielen en te bestrijden, dan niet zonder schaamte of schande, en zelfs met eer, het beleg zou mogen verlaten en met al zijn aanhangers een zo machtig vorst tegemoet zou mogen snellen.»

De minderbroeder veroordeelt hier dus de verspreiding der Vlaamse strijdkrachten. Hij raadt aan Schouwen te verlaten, en met deze strijdkrachten naar Vlaanderen te trekken, waar zich het voornaamste krijgstoneel bevindt. Daar moeten alle krachten verenigd worden tegen de machtigste vijand, Philips de Schone.

Deze kritiek is natuurlijk volkomen gewettigd. Nu waren de Vlamingen overal verzwakt, en zij leden niet alleen de nederlaag ter zee vóór Zierikzee, waar ze gemakkelijk had kunnen vermeden worden, doch verloren er ook niet alleen hun vloot, wat aan de stad Brugge zeer grote schade berokkende, doch ook een leger van een 3.000 man in het eiland Schouwen. Enkele weken later zullen zij mislukken te Pevelenberg, waar Philips de Schone vertrouwen gevonden had in de overwinning vóór Zierikzee.

aan de vreemde schippers uit Bayonne, Spanje en Duitsland (Oosterlingen), waarvan de opgeëiste schepen vóór Zierikzee verloren gingen. Nog in 1307 (fo 37) bleven er personen te vergoeden voor verlies van schepen. We hebben nauwkeurige gegevens voor de kleine schepen: op 65 vaartuigen ontsnapten er nauwelijks 10. We kennen echter het aantal grote schepen niet. Deze vaartuigen behoorden voorzeker gedeeltelijk tot de vreemde boten, waarvan we alleen de globale sommen der uitgaven kennen. Guiart en Melis Stoke overdrijven geweldig de Vlaamse strijdkrachten. We kunnen ons een idee vormen van de getalsterkte der Bruggelingen die in April 1303 vertrokken: dit gemeenteleger bevatte 3 schepen, 200 kruisboogschutters uit Brugge, 183 serianten, en volgens een berekening gesteund op het aantal scheepslui gebruikt in de vaartuigen: ongeveer 830 leden der ambachten. Totaal: 1216 krijgers, door Brugge alleen gezonden. (Stadsrekening voor 1303, deel I (2 Februari 1303-26 Mei), fo. 29-30). De getalsterkte van ongeveer 3.000 Vlamingen, door de minderbroeder verschaft (*Ann. Gand.*, p. 48) schijnt dus zeer dicht bij de werkelijkheid. In 1304 waren er misschien wat meer strijders. Er zouden er 3.000 achtergebleven zijn (*Ann. Gand.*, p. 65) op Schouwen, na de nederlaag.

(43) *Ann. Gand.*, p. 66-67.

2. Gwijde heeft, tegen de raad van zijn broeder en van de bekwame chefs in, zelf nog zijn krachten verdeeld op het krijgstoneel waar hij bevelhebber was. Hij heeft immers, terwijl hij een zeer machtige en flink versterkte stad belegerde, zijn vijanden nog ter zee aangevallen. Dit was des te onvoorzichtiger daar hij gemakkelijk zijn grote schepen op het strand had kunnen in veiligheid brengen, of dicht er bij, zodat de vijand ze niet kon aanvallen, tenzij met groot gevaar. Te land beschikte hij over de beste troepen, en zijn talrijke kleine schepen hadden de kust kunnen verdedigen.

Het is duidelijk dat ook deze kritiek volledig gegrond is, wat trouwens eveneens het geval is met de derde beschouwing.

3. Hier stuurt de minderbroeder Gwijde nog het verwijt toe zich niet bij tijd teruggetrokken te hebben en door een verkeerde opvatting van de ridderlijke eer zich te hebben laten gevangen nemen door de vijand. Hij had door zijn aanwezigheid te Pevelenberg het leger kunnen bijstaan, ofwel de Vlamingen die in Schouwen achtergebleven waren, ter hulp kunnen snellen. En de belezen kronijkschrijver haalt hier het voorbeeld aan van Julius Caesar, die tweemaal op de vlucht gedreven werd door de Britten, doch zich nooit liet vangen en in de derde krijgstoct zijn vijanden overwon.

Zonder twijfel heeft de minderbroeder hier zijn inlichtingen bekomen uit de omgeving der edelen, die Gwijde van Namen aangeraden hadden elke slag met de Franse vloot te vermijden. Het blijkt eveneens uit de verdere inlichtingen over de veldtocht in Zeeland. Passend merkt F. Funck-Brentano op dat schrijver zeer juist ingelicht was, voor al wat de overgave der Vlaamse strijdkrachten op Schouwen betreft⁴⁴. Voorzeker was dit eveneens het geval voor zijn beschouwingen over de Franse riddertaktiek, na de slag bij Kortrijk en te Pevelenberg. Zonder twijfel hebben edelen uit het Vlaamse kamp hem ook op dit gebied ingelicht, of zijn persoonlijke waarnemingen bevestigd. In het formuleren van zijn kritiek op het gedrag van Gwijde van Namen heeft de minderbroeder blijk gegeven van een gezonde kritische geest. Zijn tekst verdient om die redenen, en om de zeldzaamheid van dergelijke beschouwingen in het werk van clerici, de aandacht der historici die zich bezig houden met de geschiedenis van deze woelige doch heroïsche periode uit de ontwikkeling van het graafschap en der steden.

(44) *Ibid.*, p. 66, n. 2.

De Actie van Frederik Perrenot, Heer van Champagney, tegen Willem van Oranje in de Gevangenis te Gent. (1)

We schrijven 1577. Enerzijds hadden de edelen gouverneur Don Juan vervallen verklaard. Anderzijds voelden zij zich door de groeiende macht van Willem van Oranje bedreigd. De hertog van Aerschot, de markies van Havré, de graaf Lalaing, Montigny, Egmont, Champagney e.a., die meegewerkt hadden tot de pacificatie van de Nederlanden, konden moeilijk verkroppen door Oranje overvleugeld te worden.

Op aandringen van Aerschot zond men Maelstede naar Duitsland om Mathias' hulp in te roepen. De Staten, die onwetend gebleven waren omtrent de willekeurige beslissing², stonden na de aankomst van de hertog voor een voldongen feit en legden er zich bij neer. Oranje, Boussu, Rasseghem, Champagney e.a. zouden een plan van voorwaarden opstellen, volgens hetwelk de aarts Hertog als gouverneur zou ontvangen worden³. De goedkeuring van de Pacificatie van Gent, het handhaven van de katholieke godsdienst en het trouw blijven aan de dynastie figureerden op de lijst. Mathias vond er geen bezwaar tegen en nam het aan⁴.

Toen Oranje daartegen oppositie voerde, kon men hem overreden en benoemde men hem tot ruwaard van Brabant (22 Nov.)⁵. Om echter

(1) Frederik Perrenot, heer van Champagney, baron van Ronse, zoon van Nikolaas Perrenot en broeder van kardinaal Granvelle, werd geboren te Barcelona de 3° April 1536 en stierf te Dôle in 1602.

Op 16 April 1571 werd hij gouverneur van Antwerpen benoemd. Gedurende de Spaanse Furie probeerde hij met alle middelen de havenstad te vrijwaren. Daarna zal hij ondanks zijn leuze „Ni ça, ni là” overhellen van Don Juan naar de Staten en omgekeerd. Zijn strijd tegen Willem van Oranje is wel het meest interessant. Zie daarover mijn werkje: *Frederik Perrenot en zijn strijd met Willem van Oranje in KATHOL. VLAAMSE HOGESCHOOLUITBREIDING*, jg. XLIII, nr 4, Antwerpen 1949.

Het is mij een aangename plicht van harte Prof. Dr L. Van der Essen en Prof. Dr H. Van Werveke te bedanken voor de nuttige wenken die zij mij gaven.

(2) E. VAN METEREN, *Historie van de oorlogen en geschiedenissen der Nederlanden en derzelven naburen beginnende met de jaren 1315-1611*, 10 dln., Gorinckel, 1748-1763, dl. III, p. 42-43.

(3) L. P. GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange*, 5 dln., Brussel, 1848-1879, dl. IV, p. LVII.

Calendar of State Papers, Foreign Series of the Reign of Elisabeth, uitg. Crosby en A. J. Butler, Londen 1876-1904, dl. 1577-1578, p. 240.

J. VAN VLOTEN, *Nederlands opstand tegen Spanje in zijn verdere voortgang (1575-1577)*, 3 dln., Haarlem 1860, dl. II, p. 238-239.

(4) P. BOR, *Oorsprongk, Begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen*, 4 dln., Amsterdam, 1679, dl. I, pp. 928-929.

(5) P. J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 2 dln., Leiden 1923, dl. II, p. 137.

meer evenwicht te brengen tussen de twee antagonisten Oranje en Aerschot, benoemde men deze laatste tot gouverneur van Vlaanderen, in de plaats van de graaf van Roelx, die voor Don Juan partij had gekozen ⁶.

Toen gouverneur Aerschot op 23e October 1577 zijn intrede te Gent hield en niet inging op de vraag van het volk zijn privilegies te herstellen, werd de bevolking woelig. Rijnove, die met Hembijze te Gent ijverde om er een Calvinistische republiek te stichten, was pas uit Antwerpen teruggekeerd en maakte handig gebruik van die gemoeds-toestand om de hertog, Rasseghem, Sweveghem en de bisschoppen van Brugge en Ieper, de 28e October 's nachts, gevangen te nemen ⁷.

De prins van Chimay was, als knecht verkleed, gevlucht in gezelschap van Champagny, welke laatste op verzoek van Oranje vrijgeleide gekregen had van Hembyze ⁸.

De edele notabelen van Gent verrechtvaardigden zich op 3 Nov. en verklaarden dat Aerschot met anderen tweedracht wilde zaaien ⁹. Later beweerden ze dat Champagny een protest gedicteerd had, opgetekend door Sweveghem tegen het gouverneurschap van Oranje, met het doelwit conflict te verwekken tussen Brabant en Vlaanderen ¹⁰.

Nadat de Staten door Don Juan verslagen werden te Gemblours greep er te Gent, het brandpunt van de gereformeerde godsdienst, een geweldige ommekeer plaats ¹¹. Het oogluikend toezien van Oranje en de verlamming waarmee de Staten geslagen waren, werkten bij Hembijze en zijn aanhangers als olie op het vuur. Nu eerst werd het hun ernst met hun drijverijen tegen kloosters en kerken ¹².

Toen begon Oranje klaar te zien in de toestand en trachtte hij een dam op te werpen tegen het Calvinistisch particularisme, dat gevaarlijk was voor de nationale zaak ¹³. Hij besloot, in verstandhouding met de Raad van State, de elastische artikels van de Pacificatie van Gent een weinig ten voordele van de Calvinisten te verruimen, maar de schrik

(6) BOR, *op. cit.*, dl. I, p. 898.

(7) FR. DE HALEWIJN, *Mémoires sur les troubles de Gand (1577-1579) avec introduction et notes* door Kervijn de Volkaersbeke (SOC. D'HIST. DE BELG., COLL. DE MEM. RELATIFS A L'HIST. DE BELG.), Brussel 1865, p. 21-22.

(8) A. C. DE SCHREVEL, *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre (1577-1584)*, 3 dln., (SOC. D'EMULATION DE BRUGES, Mélanges, 8, 10 & 11) Brugge, 1921-1928, dl. I, brief van 16 Oct., p. 11-12.

(9) G. GROEN VAN PRINSTERER, *Archives ou Correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, 1° reeks, 8 dln., Utrecht, 1841-1917, dl. VI, p. 220. Door de edele notabelen verstaan we de magistraat van de kasselrij van de Oudenburg van Gent.

(10) TH. BUSSEMAKER, *De afschelding der Waalse gewesten van de generale Unie*, 2dln. (VERHANDELINGEN VAN HET TEYLER'S TWEDE GENOOTSCHAP, nieuwe reeks, V) Haarlem, 1895-1896, dl. I, p. 213.

(11) P. GEYL, *The revolt of the Netherlands (1565-1609)*, Londen 1932, dl. I, p. 555.

(12) P. B. DE JONGHE, *Ghendsche Geschiedenissen of Chronijcke van de Beroerten en Keiterijen binnen en omtrent de stadt van Ghendt sedert het jaar 1566 tot het jaer 1586*, 2 dln., Gent 1780, dl. II, p. 20.

(13) G. MALENGREAU, *L'esprit particulariste et la Révolution des Pays-Bas au XVIe siècle (1578-1584)*. (RECUEIL DES TRAVAUX, UNIVERSITE DE LOUVAIN, 2 reeks, nr 36) Leuven, 1936, p. 42.

voor een machtsuitbreiding van de gereformeerden belette dit¹⁴. De religievrede die de prins beoogde kwam niet tot stand. Hoe kon het anders? Beide partijen wilden geen duimbreed wijken¹⁵.

De heren van Heze, Glimes, Berzele en anderen vergaderden in het huis van Champagnay en stelden een request op, waarin men Brussel naar het voorbeeld van Parijs wees, dat als hoofdstad altijd uitzondering maakte, met de bedoeling dat Brussel evenmin de hervormde godsdienst zou aanvaarden¹⁶. Nadat het request aan de magistraat van Brussel aangeboden was, vroeg het volk, opmerkelijk gemaakt door die opzienbarende stoet aan het stadhuis, dat men het verzoekschrift zou voorlezen. Nauwelijks was de naam «Parijs» uitgesproken of de St. Bartholomeusnacht schoot de toehoorders te binnen. Het volk kwam in rep en roer¹⁷. Van Heze, Berzele en Bassiny werden gevangen genomen. Champagnay, die men in het begin niet kon vinden, gaf zich zelf gevangen «m'estant stropié a sauter des murailles, de maison a autre»¹⁸.

Degene die er waarlijk de hand in had was Willem van Oranje. Dit blijkt duidelijk uit een brief van kardinaal Granvelle aan Morillon, waarin hij vroeg Champagnay te verlossen. Daarin stond nl. dat het allemaal vergeefse moeite was zolang Oranje het bewind voerde¹⁹. Afgevaardigden van de gemeente Gent, waaronder Heuribloq en Malepaert, kwamen naar Brussel en vroegen krachtens de overeenkomst door Brabant met Vlaanderen in 1339 gesloten, de toelating Champagnay en zijn makkers naar Gent te voeren. De aanwezigheid van Frederik Perrenot was er nodig om hem met de overige gevangenen te kunnen confronteren²⁰. Enkele Brusselse soldaten leverden hem aan Gentse soldaten over. Op 19 Aug. 1578 kwam hij te Gent aan. Terwijl hij in een kar gezeten door de stad werd geleid, riep het volk: «Daer is de lands veraeder» en wierp met modder naar hem²¹. In het huis van Rijkhove, „het Serbraemsteen”, werd Frederik opgesloten.

(14) BLOK, *op. cit.*, dl. II, p. 119.

(15) MALENGREAU, *op. cit.*, p. 46.

L. KNAPPERT, *Geschiedenis der Nederlandsche hervormde kerk gedurende de 16e en 17e eeuw*, Amsterdam 1911, p. 34.

(16) A. DE DECKER, *Geschiedenis der Malkontenten* (ACAD. ROY. DE BELG., MÉM. COUR. ET AUTRES MÉM. COLL. IN 8°, dl. XXXIII, 3) Brussel 1882, p. 149.

(17) J. L. MOTLEY, *La Révolution des Pays-Bas au XVIe siècle*, vertaald door G. Jotrand en A. Lacroix, 4 dln., Brussel 1859, dl. IV, p. 143.

(18) HALEWIJN, *op. cit.*, p. 22.

KON. BIBL. BRUSSEL, *Lettres originales de Marg. de Parme avec des lettres de M. Perrenot de Champagnay 1592-97*, nr 16084-16086, fol. 114.

(19) K.B.B., *Granvelle, Lettres*, nr 16105-16106, brief van 6 Juli 1580, fol. 7.

(20) DE DECKER, *op. cit.*, p. 151.

(21) G. ROY, *Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas, 1565-1580*, uitg. J. BLAES en A. HENNE, 5 dln. (SOC. D'HIST. DE BELG., COLL. DE MEM. RELATIFS A L'HIST. DE BELG., Brussel 1859-1866, dl. III, p. 52-53.

Memorieboek der stad Gent van 't jaar 1301 tot 1793, dl. III, p. 46.

BUSSEMAKER, *op. cit.*, dl. I, p. 382.

Het Serbraemsteen werd gesticht in de XIIIe eeuw door de patricische familie der Braems (FR. DE POTTER, *Gent van oudsten tijd tot heden*, Gent 1901, dl. VII, p. 67).

De koningin van Engeland en andere invloedrijke personen drongen bij de magistraat van Gent, de hertog Jan Casimir en de Staten-Generaal aan, opdat de gevangenen zich zouden mogen verantwoorden²². Alles scheen er op te wijzen dat dit zou aanhoord worden, want Victor Note, tweede schepen van de keure, Jan Van der Cruyssen, groot deken, Laurens Van der Mare, secretaris van de stad Gent, riepen al de gevangenen samen, om hen vanwege Oranje mee te delen dat de bisschoppen van Ieper en Brugge, Rasseghem, Sweveghem, Eecke en de grootbaljuws van Kortrijk en Ieper naar Antwerpen zouden overgebracht worden. Champagney zou naar Brussel teruggezonden worden daar hij de gevangene van deze stad was²³. Frederik bleef echter te Gent en werd naar zijn eigen woorden slecht behandeld²⁴.

Rijhove, een der grootste agitators te Gent, kwam op 2 December 1578 met Casimir naar Gent. Een commissie van 13 leden, van laatstgenoemde stad, onderhandelde met Oranje. Drie punten werden vastgelegd: a) gadsdiensttolerantie voor beide godsdiensten; b) het overbrengen van de gevangenen in « neutrale plaatsen »; c) Gent zou in de Generale Unie blijven²⁵.

Anderzijds sloot Montigny, die reeds lang met de Gentenaars onderhandelde, in het begin van 1579 de Conventie van Komen, waardoor hij alle vijandelijkheden zou stopzetten, indien aan de katholieke godsdienst werkelijke vrijheid werd toegestaan en de gevangene heren aan neutrale landen toevertrouwd werden, eventueel aan de Hertog van Kleef²⁶. Niet alleen hier te lande bemoeide men zich met die ingewikkelde toestand, die te Gent heerste, ook Engeland, vertegenwoordigd door Daniel Rogers, had op aanwijzing van verschillende brieven van de koningin aangedrongen dat de gevangenen voor een regelmatig gerechtshof zouden worden gedaagd²⁷. De graaf van Leycester zijnerzijds had reeds verschillende brieven aan paltsgraaf Jan Casimir gezonden om te vragen de gevangenen los te laten of voor hun rechters te dagvaarden²⁸.

Toen Oranje op 19 Januari 1579 naar Antwerpen wilde vertrekken om de moeilijkheden, waarin de Staten-Generaal verkeerden, op te lossen, wenste hij de gevangenen naar Dendermonde mee te voeren en alzo een begin te maken met de uitvoering van het verdrag van

(22) A. L. P. DE ROBAULX DE SOUMOV, *Mémoires de Frédéric Perrenot, Sieur de Champagney, 1573-1590, avec notice et annotations* (Soc. d'hist. de Belg., coll. de mem. relatifs à l'hist. de Belg.) Brussel 1860, p. LXXXIII.

(23) HALEWIJN, *op. cit.*, p. 121.

(24) *Lettres originales de Marg. de Parme*, fol. 142. Dit wordt bevestigd door de „Mém. sur les troubles de Gand” van Halewijn.

(25) P. FREDERICQ — H. VAN DER LINDEN — KETHULLE (François de la ou van der). (BIOGRAPHIE NATIONALE, dl. X, kol. 721-722).

(26) L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur général des Pays-Bas* (1545-1595), 5 dln., Brussel 1933-37, dl. II, p. 135.

(27) KERVYN DE LETTENHOVE en L. GILLIODTS VAN SEVEREN, *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Phil. II*, II dln. CRH 4°, Brussel 1891-1900, dl. XI, p. 189.

(28) HALEWIJN, *op. cit.*, p. 138.

Komen²⁹. Mathias en Oranje immers hadden een ordonnantie uitgevaardigd, waardoor de gevangenen aan hen moesten overgeleverd worden om ze naar Keulen en Kleef te leiden; nl. Champagne; de bisschoppen van Brugge en Ieper naar Keulen onder de hoede van de bisschoppen aldaar, de anderen naar Gulik, onder de hoede van de hertog van Kleef³⁰.

Eerst zouden ze naar Dendermonde gevoerd worden, om later naar beide voornoemde streken overgebracht te worden, waar ze zolang als hun proces zou duren, zouden verblijven³¹. De schepenen van Gent stemden eerst in dat vervoer niet toe. Toen de gevangenwagens gereed stonden werd het vertrek door het volk belet³². Ondanks een brief van 20 Jan. 1579 aan Oranje vanwege Montigny om het overeengekomene te eerbiedigen en zelfs de gevangenen vrij te laten, werd geen resultaat bereikt³³. Op 21 Jan. 1579 verkreeg Rihove dat de gevangenen in zijn handen zouden gesteld worden, om ze naar goeddunken te vervoeren of te laten zitten³⁴. Dan werden ze naar Dendermonde gebracht, waar ze eveneens mishandeld werden.

Oranje was zeer verbitterd op de Gentenaars om wille van de mislukking van de conventie van Komen³⁵.

Aartshertog Mathias schreef, op verzoek van de dames van Rasseghem en Sweveghem, aan Rihove dat hij er voor moest zorgen dat de gevangenen niet beledigd werden en dat ze in generlei geval Dendermonde mochten verlaten. Oranje schreef in dezelfde termen³⁶. Toch werden ze op 31 Maart 1579 te Gent in het Prinsenhof gekerkerd³⁷.

Daar hun lot niet verbeterde, beslisten ze te ontvluchten. De 15e Juni, om tien uur 's avonds, waren alle gevangenen in de kamer van de heer van Rijmersch, grootbaljuw. Na een gemeenschappelijk gebed beklommen ze de hoogste zoldering langs een geheime opening, die ze met veel moeite en gevaar gemaakt hadden. Ze kwamen in de kamer van de heer van Erpe, die zich herinnerde hoe hij als schildknaap ten tijde van Maria van Hongarijë, in ditzelfde huis, langs een trap in het kwartier van de dames gekomen was. Daar was hij een klein trapje afgedaald, dat op een valse deur uitgaf. Vandaar kon men langs een kleine brug naar de tuin en naar de zaal

(29) BUSSEMAKER, *op. cit.*, p. 138

(30) PH. KERVIJN DE VOLKAERSBEKE en J. DIRGERICK, *Documents historiques inédits concernant les troubles des Pays-bas 1577-1584*, 2 dln., Gent, dl. I, p. 119. — *Calendar of State Papers*, dl. 1878-79, p. 386.

(31) KERVIJN DE LETTENHOVE en L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *op. cit.*, dl. XI, p. 276.

(32) Staatsarchief te Gent, reeks 94 bis, nr 27, stuk 58 (stukken betreffende de aanhouding van de heren van Aerschot, enz... 1577-1580; kopij op papier).

(33) DIRGERICK-K. DE VOLKAERSBEKE, *op. cit.*, dl. I, p. 110.

(34) DE JONGHE, *op. cit.*, dl. I, p. 110.

(35) K. DE LETTENHOVE, *op. cit.*, dl. V, p. 338.

(36) G. ROY, *op. cit.*, dl. IV, p. 14-15.

(37) DE SCHREVEL, *op. cit.*, brief van Enguerrand de Cherf, schepenen, en Sebastien Peuterman, pensionaris, gezant te Gent, aan de magistraat van Ieper, 2 April 1579, dl. III, p. 411.

Volgens PIRENNE, *Hist. de Belgique*, dl. IV, p. 153 gebeurde dit op 10 Maart

van het handbalspel gaan; Adriaan van Calsbroucq, kamerknecht van de heer van Erpe, kreeg opdracht een lang ijzer te vervaardigen, waarmee ze een geheime opening konden maken³⁸. Op vilten schoenen ontvluchtten ze. Daarin werden ze geholpen door Olivier Meyne, procureur, Jan de Clerck, later greffier van Dendermonde. Adriaan Caseele en een zekere Boterdaele, zonder voorkennis evenwel van hun bewakers³⁹.

De gevangenen trokken over de nieuwe wallen en over drie rivieren, door middel van een schuitje door Meyne en Caseele daartoe besteld. Ongelukkig vonden ze de paarden niet, die hun beloofd waren. Ze zouden dan maar te voet gaan. De bisschop van Brugge, die niet meer kon marcheren bleef te Mariakerke op een mijl van Gent, in een betrouwbaar huis achter. De anderen reisden naar Lovendegem, maar vonden niet wat ze zochten. Na zich een weinig in het koren verscholen te hebben, werden ze door de baljuw naar een bos geleid, waar ze Gode om hulp baden. De levensmiddelen door de baljuw beloofd kwamen niet. Ongerust daarover, vertrokken ze door twee gidsen geleid, die hen langs verschillende wegen naar Lotenhulle brachten⁴⁰.

In het dorp Kanegem kregen ze in een uitspanning een weinig brood, bier, melk en eieren. Nauwelijks hadden ze besloten bij een boer te overnachten, een wacht te plaatsen en daarna naar Roeselare op te trekken of ze hoorden lieden die aanstormden en riepen: „doodt, doodt de verraeders”. Iedereen poogde zich te redden. De bisschop van Ieper, Rijthovius, de heren van Champagney, Eecke en Rijmersch werden ontdekt, beroofd en mishandeld. De drie eersten werden gekwetst en 's Woendags naar Gent overgebracht, bespot en bedreigd⁴¹.

Sedert de ontvluchting was Gent in beroering. De poorten bleven de 16e Juni gesloten en alle huizen werden doorzocht. 2.000 gulden werden beloofd aan degenen die de gevluchte bisschoppen, Champagney en Rasseghem terugbrachten, 1.000 gulden voor de anderen. Dit werd met trompetgeschal verkondigd⁴². Men zond volk uit op alle wegen van Vinderhoute naar Roeselare met streng bevel alle huizen en bossen te onderzoeken. De goederen van Caseele en Meyne, die

(38) HALEWIJN, *op. cit.*, p. 206-207.

(39) *Id.*, *id.*, p. 208-209.

(40) *Id.*, *id.*, p. 208-209.

(41) *Id.*, *id.*, p. 210-211. P. de Jonghe geleidt de vluchtelingen naar Vinderhoute, waar een slachter van Gent hen ontmoet en ze bij de magistraat van Gent verraadt, die aanstonds maatregelen treft. Zie DE JONGHE, *op. cit.*, p. 142-143.

(42) PH. DE KEMPENARE, *Vlaemsche kronijk of dagregister van al hetgene gedenkweerdig voorgevallen is binnen de stad Gent*, uitg. Ph. Blommaert, overgezet door J. P. Van Male, Gent 1839, p. 227.

Memorieboek der stad Gent, dl. III, p. 51.

FR. DE POTTER, *Second cartulaire de Gand, Correspondance secrète entre un des seigneurs catholiques emprisonnés en 1578 à la Cour du Prince par ordre de Hembijze et de Rijnhove, et un de ses amis de Gand (1582-1583)* Gent, z.j., p. 184.

schuldig bevonden werden, werden aangeslagen en dezelfde dag verkocht ⁴³.

Rasseghem, Van Erpe en Sweveghem bleven vrij en kwamen achter-eenvolgens in voormelde stad aan waar ze door de heer van Alenne, kolonel en luitenant-generaal van de troepen van Montigny, goed ont-haald werden ⁴⁴. De overigen werden terug in de gevangenis geworpen, waar hun leven nog ondraaglijker werd ⁴⁵. Russell schreef zelfs dat men Champagny op zijn bed zou gevonden hebben «pâle de cholere facherije et regret» ⁴⁶. Rond de 15e Juli 1579 werden de gevangen bisschoppen met de hoogbaljuw van Ieper uit het Prinsenhof naar het Chastelet vervoerd en Eecke en Champagny naar 't Gravenkasteel, om beter bewaakt te worden ⁴⁷. Dit werd op 18 Juli door het college bij advies van de beide dekenen beslist. De sergeanten-majoor, kolonels en kapiteins van de krijgsraad boden nopens het bewaken van Champagny en Eecke een request aan. De schepenen en de Raad, samen met beide dekenen van de stad Gent hielden er rekening mee. Nadat zij de edelen, notabelen en superintendentes gehoord hadden, bevalen zij op 24 Juli dat de gevangenen naar het Prinsenhof zouden vervoerd worden. Daar moest een sergeant adelborst met zes soldaten dag en nacht toezicht uitoefenen. Voor alle zekerheid nu moest de brug aan de achterzijde weggenomen worden en de deur toegemetseld ⁴⁷.

Intussen duurde de oorlog immer voort. La Noue, die Ingelmunster belegerde, werd door de zijnen verlaten en op 10 Mei 1580 door de troepen van de markies van Roubais, die zijn kamp overvielen, gevangen genomen ⁴⁸. Hij werd naar Bergen gevoerd, van daar naar het kasteel van Limburg onder toezicht van Gaspard van Robles, heer van Billy en gouverneur van deze versterking ⁴⁹.

Alexander Farnese maakte er de koning attent op dat La Noue zijn eed geschonden had, namelijk nooit meer de wapens tegen de koning op te nemen, en ook dat hij de leider der ketters was ⁵⁰.

De koning schreef op 17 Juni aan Farnese dat hij hem onmiddellijk moest doden. Indien de landvoogd in zijn brief van 26 Juni schreef dat hij het inzicht had La Noue van kant te maken, deed hij dit uit list, want in werkelijkheid had hij hem goed behandeld. Hij wilde de zaak op de lange baan schuiven en opwerpingen inbrengen om La Noue te redden ⁵⁰. Hij beweerde dat men de gevangenen van Gent

(43) DE JONGHE, *op. cit.*, dl. II p. 143.

(44) HALEWIJN, *op. cit.*, p. 211-212.

(45) G. BROM, *Archivalia in Italië, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, 3 dln (R.G.P.) Den Haag, 1908-1914, dl. I, p. 865.

ROBAULX DE SOUMOY, *op. cit.*, p. LXXXIV.

(46) KERVIN DE LETTENHOVE en GILLIODTS-VAN SEVEREN, *op. cit.*, brief van Russell aan Walsingham van 5 Juli 1579, dl. XI, p. 376.

(47) *Stadsarchief Gent*, reeks 214, nr 9 (Bouck van den Crime 1578-1581).

(48) F. STRADA, *Histoire de la guerre des Pays-Bas*, vert. P. Du Ruyter, 3 dln., Brussel 1739, dl. II, p. 224.

(49) E. POULLET en CH. PIOT, *Correspondance du Cardinal de Granvelle (1565-1586)* 12 dln, Brussel 1878-1897, dl. VIII, p. 393.

(50) L. VAN DER ESSEN, *op. cit.*, dl. II, p. 283-285.

moest sparen, die aan vergeldingsmaatregelen zouden blootstaan⁵¹.

Schreef La Noue zelf niet dat hij zeer goed behandeld werd? Ook vroeg hij aan de Staten dezelfde behandeling toe te passen op Champagney⁵². Nu was de gelegenheid gunstig om de vrijheid van de gevangenen heren door uitwisseling te verkrijgen. En men greep deze gretig aan! Mansfeld stelde al het mogelijke in het werk om enkele Gentenaars tegen Champagney uit te wisselen⁵³. Dit faalde juist zoals de bemoeiingen van de Staten, die La Noue voor de heren Selles, Champagney en Egmont terugwilden, want Filips II wilde een generaal die zo nuttig voor zijn vijanden kon zijn, niet vrij laten⁵⁴. Mevrouw de la Noue, Marie van Luré, wendde zich tot Hendrik III, Elisabeth en Walsingham; ze smeekte de Staten Champagney in ruil aan te nemen. Men antwoordde echter dat Frederik een crimineel gevangene was, die men vonnissen moest⁵⁵.

Al lukten de onderhandelingen niet, toch kwam er verbetering in de toestand van de gekerkerden. In het begin van 1580 werd aan Champagney en de bisschoppen toegestaan naar hun vrienden te schrijven of met hen te spreken⁵⁶.

Intussentijd werd Gilles Borluut door de Malcontenten gevangen genomen. Hij werd eerst naar Valenciennes gevoerd, vervolgens naar Namen en dan naar St. Loup in Bourgondië, waar hij aan bloedverwanten van Champagney uitgeleverd werd. Deze voerden hem naar Quesnoy, met het inzicht hem tegen Champagney uit te wisselen⁵⁷.

Oranje schreef aan Joos Borluut, eerste schepene en andere leden van de magistratuur van Gent, dat alles in het werk zou gesteld worden om hem te redden⁵⁸, maar dat de ongelijkheid tussen Frederik en Gilles Borluut te groot was. Willem van Oranje stond toe dat de heer van Torsai naar de vijand zou gezonden worden, op voorwaarde echter dat hij 3 tot 4000 schilden betaalde. Over iedereen mocht onderhandeld worden, behalve over Egmont, die de gevangene van La Noue was, en Champagney, die zich tegenover Brussel te verantwoorden had⁵⁹.

(51) *Id.*, *ib.*, dl. II, p., 286.

(52) K. DE VOLKAERSBEKE, *Correspondance de François de la Noue, surnomé Bras de Fer*, Gent-Parijs, 1854, brief van La Noue aan de Staten van Vlaanderen, 3 Juni 1580, p. 215-216.

(53) PIOT, *op. cit.*, brief van kardinaal Granvelle aan de prior van Belle-Fontaine van 17 April 1580, dl. VIII, p. 405.

(54) KERVIJN DE VOLKAERSBEKE en J. DIRGERICK, *Documents historiques inédits concernant les troubles des Pays-Bas 1577-1584*, 2 dln., Gent 1847-1849, dl. I, p. 413.

(55) KERVIJN DE LETTENHOVE, *op. cit.*, dl. V, p. 514.

(56) *Algemeen Rijksarchief* (A.R.A.) Papiers d'Etat et de l'Audience, liasse 188-189, Jan. en Febr. 1580, n° 1749, brief van Jacques de Somere aan de koning, zonder fol. — zonder datum.

(57) KERVIJN DE VOLKAERSBEKE en DIRGERICK, *op. cit.*, dl. II, p. 42.

(58) GACHARD, *op. cit.*, brief van Oranje aan de eerste schepenen van 16 Juli 1583, dl. V, p. 154.

(59) *Id.*, *op. cit.*, brief van Oranje aan Vier leden van Vlaanderen van 29 Jan. 1581, dl. IV, p. 272.

Op aanvraag van de gevangenen aan de Vier leden van Vlaanderen had de heer van Torsai zes weken tijd gekregen om hun uitwisseling af te smeken. Farnese had graag iedereen vrijgelaten om alzo de prelaten en de heren trug in hun midden te brengen. Wat La Noue betrof, dat was de zaak van de koning, want zijn geval was niet zo eenvoudig ⁶⁰.

Parma hield zich speciaal met Egmont en Champagney bezig, daar de koning beiden in zijn brieven aanbevolen had ⁶¹. Ook de vrouw van Egmont bemoeide zich met de zaak van de gevangenen. Zij wilde iemand naar Spanje zenden om hun bevrijding af te smeken. Zij zou de onkosten dekken, maar wilde dat Champagney een derde daarvan betaalde ⁶². Anjou spande zich voor La Noue in en schreef dat Frederik een van de gevangenen was om wie de Spanjaarden zich het meest bekommerden en, voegde hij erbij, „que j'estime le plus apparant pour retirer ledict Sr de la Noue”. Daarom ried hij ten zeerste aan Frederik goed te bewaken ⁶³.

De echtgenote van Egmont vroeg in een brief van 24 Sept. 1581 aan Margaretha van Parma haar request te steunen, om alzo La Noue tegen Egmont, Aerschot, de prins van Croy en Champagney, uit te wisselen ⁶⁴. Tevens werden brieven van de stad Brussel door Hendrik de Bloyere, overburgemeester en kolonel dierzelfde stad en luitenant kolonel Jan Specx aangeboden opdat Champagney terug aan hem zou overgeleverd worden. Zij zouden hem gevangen houden totdat de uitwisseling tussen Frederik en Borluut zou plaats grijpen ⁶⁵.

Op 19 October 1581 werd aan die van Brussel geantwoord dat zij, schepenen van de keure, niet volkomen nopens die uitwisseling ingelicht waren en dat zij bijgevolg Champagney niet wilden afstaan, ofschoon ze in vriendschap met hun bureu van Brussel wilden leven ⁶⁶.

Ondanks al die onderhandelingen bleven Champagney, Egmont en de anderen gevangen. De kolonels van de stad Gent gingen op een vertoog van de schepenen van de keure in en beslisten op 23 Augustus 1581 dat men de soldaten, die bij de gevangenen de wacht hielden, zou ontslaan, daar ze te veel kostten. Men zou ze vervangen door „een corporaelschip en half borghers soldaten”, waarbij immer een kapitein of een luitenant zou tegenwoordig zijn. Onder leiding van een overste zouden 's nachts twee burgers bij Egmont, twee bij Champagney en twee bij de prins van Croy de wacht houden. Gedurende de dag werden ze door anderen afgelost. Vielen er onregelmatigheden

(60) *Id. op. cit.*, brief van Farnese aan Filips II, 10 Maart 1581, dl. IV, p. 272.

(61) *Prior, op. cit.*, dl. VIII, p. 281.

(62) *Id., ib.*, dl. VIII, brief van Morillon aan Granvelle, 9-10 Sept. 1581, p. 396.

(63) KERVINJ DE VOLKAERSBEKE, *Corr. de la Noue*, brief van Anjou aan Staten Generaal, 29 Juni 1581, p. 221-222.

(64) A. GAUCHIE en L. VAN DER ESSEN, *Inventaire des archives farnésiennes de Naples*, (C.R.H., 8e) Brussel, 1911, p. 170, nr 712.

(65) *Stadsarchief Gent*, reeks 107, n° 3 (Register: Resolutiën van de keure 1576-1584), fol. 347 vo.

(66) *Ib.*, fol. 347 vo — 348 ro.

voor, dan zouden ze voorbeeldig gestraft worden. Dit werd door de schepenen op 24 Augustus bekrachtigd⁶⁷. Nu eens genoot Frederik veel vrijheid, dan weer werd hij slechter behandeld. Oranje, die iets gehoord had nopens plannen omtrent Gent vroeg maatregelen te treffen: « Comme M. de Champagne fait beaucoup de menées a Gand, et tient même de propos de nature a émouvoir le peuple ». Hij wenste dat men Rijnove, of iemand anders die daartoe bekwaam was, zou gelasten op Champagne te waken⁶⁸.

Intussentijd zette Alexander Farnese zijn veroveringstocht voort. In April 1582 belegerde hij Oudenaarde, dat hij op 5 Juli veroverde⁶⁹. Daarna veroverde hij de citadel van Ninove. Lochum, een stad in Gelderland, kon hij niet inpalmen door toedoen van de hertog van Anjou. Te Steenwijk had Alexander meer succes; daarmee hielden zijn veldtochten voor dat jaar op⁷⁰.

Gedurende die zegetocht van Farnese stak de katholieke burgerij te Gent, tot dan toe door Hembijze en Rijnove verdrukt, het hoofd omhoog, heimelijk door Champagne, die nochtans gevangen bleef, aangewakkerd⁷¹. Op 25 Juli 1582 waren hem zelfs de kluisters aan armen en benen gedaan, en kreeg hij niets anders dan brood, zout en water. De ijzers deden hem geweldig pijn, zodanig zelfs dat hij zich niet rechtstaande kon houden en te bed moest gaan liggen. Dit alles, zogezegd omdat de heer van Manui, gouverneur van Oudenaarde, vijf Gentenaars op die wijze behandelde⁷².

(67) *Ib.*, fol. 305 vo — 306.

(68) J. C. DE JONGHE, *Verhandelingen en onuitgegeven stukken betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, dl. II., Brieven over Willem I, prins van Oranje Nassau, geschreven tusschen de jaren 1580-1584, aan de overheden der stad Gent, Gent, 1827, p. 76.

GACHARD, *op. cit.*, dl. V, p. 471.

Biographie Nationale, Kéthulle... dl. 10, kol. 726.

(69) V. FRIS, *Histoire de Gand*, Brussel 1930, p. 221.

(70) *Id. ib.*, p. 221.

(71) *Calendar of State Papers, Foreign series*, brief van Herle aan Walsingham (29 Juli 1582, dl. 1582) p. 203.

(72) Dit was echter niet de ware reden, maar wel het feit dat hij door zijn hierna in de tekst genoemd pamflet: „*Advis d'ung bon bourgeois da Gand, qui resent amèrent des calamités de sa ville, du comté de Flandres, enfin de tous les Païs Bas*” de verdediging van Jan van Hembijze en Dathenus op zich had genomen en het een schande vond dat Rijnove groot-baljuw te Gent was aangesteld.

Volgen V. FRIS, *Bibliographie de l'histoire de Gand*, 2 dln., Gent 1907-1913, dl. I, p. 99, volgde de schrijver de stijl van de toenmalige Vlaamse schrijvers, maar dat belette niet dat hij om deze daad in Juli 1582 in de boeien werd geslagen. Dit laatste weten we door een brief van Morillon van Juli 1582, waarin hij schrijft dat Champagne werd „*chargé de fers aux bras et aux jambes*”. Zie GOSSART, Frederic Perrenot, in *Biogr. nationale*, dl. XVII, kol. 55.

Er wordt aangenomen dat dit pamflet in 1579 werd geschreven. In dit jaar immers vonden de Staten Generaal bij de ingekomen stukken een naamloos spotschrift tegen Oranje en zijn vriend Philips Marnix. (JAN EN ANNIE ROMÉIN in *Erfelaters van onze beschaving*, 4 dln., Amsterdam 1938, dl. I, p. 170).

Dat Champagnay Oranje geen goed hart toedroeg, blijkt wel uit het spotschrift van zijn hand, waarin hij de prins noemt: « qui ha fait prendre traitreusement tous les amateurs du repos public et ennemis de son ambition et cupidité ». En elders is Oranje de man begiftigd met « une cupidité de dominer a droict ou a tort, avarice, ambition et rien d'aultre »⁷³. De verdediging liet echter niet op zich wachten. Reeds op het einde van de maand September 1579 werd Champagnay's spotschrift van antwoord gediend in de: « Responce à un libelle fameux nagueres publié contre monseigneur le Prince d'Oranges, et intitulé d'un gentilhomme vray patriot etc. faicte par Philippe de Marnix, seigneur du Mont Ste Aldegonde, conseiller d'Etat, à Messieurs les Estats-généraux des pays-bas »⁷⁴. Dat Marnix zich een burger van Gent noemde was een onschuldige list vanwege hem om bij de burgers een gretig gehoor te vinden. Als gevangene in de stad kon Champagnay zich niet hetzelfde burgerrecht toeigenen. Heeft zijn fictieve medeburger hem dit misschien doen gevoelen⁷⁵?

Marnix weerlegt elk woord van Champagnay. Had deze de vurige

Het moet zelfs vóór 6 April 1579 geschreven zijn. Dit kunnen we afleiden uit een brief van Juan van Vargas aan Filips II van 6 April 1579, waarin hij schrijft, dat hij een pamflet, toegeschreven aan Champagnay, aan de koning heeft gezonden: J. LEFEVRE, *Correspondance de Philippe II, Recueil destiné à faire suite aux travaux de Gachard*, Brussel 1940, dl. II (1577-1580), p. 554.

E. GOSSART en V. FRIS hebben het dan ook verkeerd voor wanneer zij beweren dat genoemd pamflet op 15 Maart 1582 geschreven werd. Een exemplaar van dit pamflet berust in het museum Plantin-Moretus (n° 92²⁹, fol.2). Over de toestanden te Gent raadplege men E. AELBRECHT, *Gent onder de Calvinisten*, Gent, 1894, p. 85-86.

(73) *Advis d'ung bourgeois...*, fol. 2-3.

Franciscus Dusseldorpius, jurist en geschiedschrijver, geboren te Leiden op 21 October, 1567, aanzag het pamflet als afkomstig van Hembijze en Dathenus. Zie B. A. VERMASEREN, *De Katholieke Nederlandse geschiedschrijving*, Maastricht 1941, p. 84. Wanneer we de gezindheid van Dusseldorpius kennen, valt dit gemakkelijk te begrijpen. Ongeveer in die tijd verscheen er een pamflet van Hembijze met deze eigenaardige titel: „ Een corte openinghe der causen waerom het niet raedsaem zij dat de prince van Orangiën nu ter tijd comen soude binnen de stad van Gent (Gent 1579). In de omgeving van de prins bestond er nochtans geen twijfel omtrent de persoon van de schrijver. Zelfs durfde Marnix openlijk de naam van Champagnay noemen. Zie J. J. VAN TOORNENBERGEN, *Marnixiana anonyma*, 's Gravenhage 1903, p. 31.

(74) Dit spotschrift werd gedrukt te Antwerpen bij Gilles van den Rade, 1579 (*op. cit.*, p. 119). In J. J. VAN TOORNENBERGEN, *op. cit.*, p. 25 staat het vermeld als *Responce d'un bon patriot et bourgeois de la ville de Gand au libelle du Sr de Champagnay*.

Op deze wijze wordt het ook weergegeven door W.P.C. KNUTTEL, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustend in de Kon. Bibl.*, dl. I, p. 123, n^o634.

(75) J. J. TOORNENBERGEN, *op. cit.*, p. 38.

A. A. VAN SCHELVEN, *Marnix*, Utrecht 1939, p. 158-159.

Wij vinden hier twee namen tegenover malkeer, die in de critiek hun scherpste wapens vonden. Naar de „conste” van Calvijn spuwt Marnix in een scherpe, sarcastische en vaak bombastische taal zijn gal uit op Granvelle, Champagnay en heel de Spaanse kliek. Zie hierover R. VAN ROOSBROECK, *Marnix de rebel*, Antwerpen 1938, p. 22.

calvinist verweten een vreemdeling en van geringe afkomst te zijn, hierop reageerde zijn tegenstander door te zeggen dat hem de eerste zaak niet aanging en dat de tweede aantijging niet met de werkelijkheid strookte⁷⁶. Wat Oranje betrof, beschouwde Champagney hem als de man die de Nederlanden wilde tyranniseren en daaruit zijn eigen voordeel trachtte te halen. Meer dan elders sprak hier eerder Champagney's verbittering dan zijn gezond oordeel. Terecht antwoordde Marnix hem: « Que si tu ne cognoissois le Prince estre l'arrest de tous tes desseins et la hache qui coupe toutes tes entreprises... et qui rend inutiles toutes les forces », dan zoude ge hem zo hevig niet aanvallen⁷⁷.

Perrenot verweet Oranje het land te verraden. Terecht beklagde hij de geestelijken en edelen, waarop Marnix repliceerde dat zij op deze indirecte manier de schuld waren van de twisten en niet het minst van de noodlottige scheiding. Immers in de beginne verjoegen ze de Spanjaarden en riepen de hulp van Oranje in. Doch ze werden, volgens Marnix, door kardinaal Granvelle misleid⁷⁸.

Niet zonder reden schoof Champagney de schuld van de gevangenneming van Rasseghem, Sweveghem, de bisschoppen van Ieper en Brugge op de rug van Oranje. Marnix antwoordde hierop: dat de prins van Oranje toch tot deze maatregel was overgegaan, was volgens hem te wijten aan de troebele tijdsomstandigheden⁷⁹. De advocaat van Willem de Zwijger wees Champagney terecht zeggende: « En somme tu fais un amas soupçons confus et tu n'épargnes aucune sorte de calomnie »⁸⁰.

Intussen was Champagney van 't Prinsenhof naar het Gravenkasteel overgebracht, waar hij een minder strenge behandeling ondervond. Anjou was daarover niet tevreden, zo weinig zelfs dat hij de Staten verzocht Frederik naar een andere plaats over te brengen, waar hij niet zoveel herrie kon maken⁸¹. Vroeg hij niet, dat men Champagney « in stricter plaetse » zou verzenden omdat hij « quaet officie » deed?⁸². Dit was niet van alle grond ontbloot, gezien het feit dat Oranje zelfs aan de Raad te Gent verweet, dat een van de ergste vijanden een paspoort ontvangen had om binnen de stad met Champagney te onderhandelen⁸³. Later zou de prins daar niets meer van gehoord hebben⁸⁴.

(76) JAN EN ANNIE ROMEIN, *op. cit.*, p. 170-173.

(77) TOORENENBERGEN, *op. cit.*, p. 46.

(78) *Id.*, *ib.*, p. 50.

(79) FR. WITTEMANS, *Marnix als staatsman*, in *Marnix van Sinte Aldegonde*, Brussel-Amsterdam, 3 dln. 1939, p. 134.

(80) TH. JUSTE, *Guillaume le Taciturne d'après sa correspondance et les papiers d'état*, Brussel 1873, p. 322-323.

(81) MULLER EN DIEGERICK, *Documents concernant les relations entre le duc d'Anjou et les Pays-Bas (1576-82)*, 5 dln. (Werken Hist. Gen. te Utrecht, n. r., n° 51,55,60 en 61) 's Gravenhage 1884-1899, dl. V, brief van Anjou aan heer van Pruneaux op 21 April 1583, p. 48.

(82) N. JAPIKSE, *Resolutiën der Staten Generaal van 1576 tot 1609*. (R.G.P., gr. reeks, 26, 33, 41 en 43), 's Gravenhage, 1917-1919, dl. IV, p. 294.

(83) TOORENENBERGEN, *op. cit.*, p. 31.

(84) J. C. DE JONGHE, *Verhandelingen en onuitgegeven stukken.*, p. 89.

Reeds een jaar te voren had de magistraat de stad gewaarschuwd tegen hetgeen zowel binnen als buiten haar muren beraamd werd, vooral tegen het samenspel van de Waalse Malcontenten. Perrenot werd aangezien als degene «door wiens raad en beleydingen dit gedreven en bevorderd werd»⁸⁵. In dit licht mogen wij misschien het schrijven beschouwen, dat Oranje aan de schepenen in de raad van Gent richtte op 27 April 1583, waarin hij vroeg dat Champagny op losgeld zou worden gesteld. Op die wijze zou Turenne vrijkomen, die zoveel voor godsdienst en land had gedaan⁸⁶. Maar vooraleer de actie van Champagny te onderstrepen zullen we eventjes op de militaire gebeurtenissen wijzen. Catharina van Medicis wilde haar zoon, de hertog van Anjou, hier in de Nederlanden uit zijn minderwaardige positie redden en bezorgde hem een goed leger. De 17e Januari 1583 kende men de Franse Furie, die in tegenstelling met de Spaanse een geweldig fiasco was. Daarvan wilde de Prins van Parma gebruik maken om verschillende opstandige steden terug tot gehoorzaamheid te brengen, maar Oranje, die het gevaar had ingezien, reageerde en bewerkte dat er contact bleef bestaan tussen de Staten en Anjou. Deze laatste, voelende dat iedereen hem wantrouwde, begaf zich naar Duinkerken. Toen Farnese die plaats wilde belegeren, trok hij zich in Calais terug. De prins van Oranje van zijn kant verliet Antwerpen van waaruit hij de tegenstand had georganiseerd en bereikte Zeeland. Zijn genegenheid voor Anjou was niet vreemd aan de vermindering van zijn populariteit. Nu zou Farnese zijn groots offensief tegen Vlaanderen en Brabant beginnen⁸⁷.

Gent vormde in Vlaanderen een bolwerk dat van kapitaal belang was voor Parma. En het was daar dat Champagny ten voordele van Farnese onderhandelde. Immers, een van de gevangen katholieke heren had in het geniep een schrijven gericht tot een van zijn Gentse vrienden, waarin hij voorstelde een conferentie met Champagny te beleggen, daar deze het best de rol van verzoeningspersoon zou vervullen⁸⁸.

De geheime briefwisselaar beloofde zijn beste krachten in te spannen om Champagny's welwillendheid te winnen. Volgens hem moest men die personen naar Parma zenden, die bij hem in de gunst stonden, met name Pieter de Vos, meermalen schepen van de stad,

(85) TOORENENBERGEN, *op. cit.*

(86) GACHARD, *Corr. de Guillaume le Taciturne...*, dl. V, p. 478.

DE JONGHE, *op. cit.*, brief van Oranje aan de regering van de stad Gent, 27 April 1583, dl. II, p. 83 — Elisabeth, koningin van Engeland spoorde Oranje aan Champagny uit te wisselen. Zie *Calendar of State Papers, Foreign Series...* dl. 1583-84, brief van Elisabeth aan Oranje, Sept. 1583, Londen, 1876-1904, p. 119.

(87) L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse et les origines de la Belgique moderne* 1545-1592. Brussel, p. 67-70.

(88) FR. DE POTTER, *op. cit.*, p. 194. — Sommigen echter vonden het niet geraadzaam met Frederik te onderhandelen, hetgeen de „saecke getardecert heeft". Onder hen bevond zich Antoon Heyman, oud schepene van de stad, in 1583 te Dendermonde gevangen genomen. Men was enigszins jaloers op het aanzien dat Frederik in zo'n geval zou bijwinnen. Zie DE POTTER, *op. cit.*, p. 195-197.

Willem van Pamele, president van de Raad van Vlaanderen te Dowaii, Blasere, advocaat ⁸⁹.

Hierop antwoordde de onbekende adressant uit Gent dat Champagny moeilijkheden zou veroorzaken, omdat men hem tot nu niet erkend had. Nochtans was hij de meest geschikte persoon « ende daeromme deguene die bij hem zullen commen, sullen moeten het stic wijsselic handelen ende sien zijn vriendschap te krijgen... » De gevangene-briefwisselaar drukte er op dat de onderhandelaars zich bij Champagny zouden verontschuldigen door te zeggen, dat ze voortaan vast besloten waren zijn kostbare raad in te winnen ⁹⁰.

Hieruit kunnen we opmaken dat Frederik over een grote vrijheid beschikte ⁹¹. Op aandringen van Anjou werd hij dan ook beter bewaakt ⁹². Gilles Borluut, die verlof gekregen had om zich naar Gent te begeven, was daarover niet te spreken en schreef omstreeks 10 Juni 1583 dat hij mocht terugkeren, indien men aan Champagny in het Prinsenhof een betere behandeling toestond en hem zoveel vrijheid zou schenken als ten tijde van eerste schepene Utenhove ⁹³.

Champagny gaf nu zijn wens te kennen, dat men Borluut zou vrij laten en naar Gent overbrengen. Dit deed bij Granvelle de gedachte ontstaan dat men zijn broer onder sterke dwang hield en dat deze alle wilsvrijheid miste ⁹⁴. Hij drukte dan ook zijn spijt uit over de vrijlating van Borluut, omdat hij er meer na- dan voordeel van verwachtte ⁹⁵. Toch werd op aanvraag van Borluut de gevangenen meer vrijheid toegestaan. Daarbij beslisten de kolonels en kapiteins in de kriegsraad, dat aan Champagny volgens de « apostille van de

(89) DE POTTER, *op. cit.*, p. 200-201.

(90) ID., *ib.*, p. 226-229. Hij moet Champagny zeer goed kennen, wanneer hij de onderhandelaars op het hart drukt dat ze moeten laten uitschijnen dat Frederik de grootste eer in de vrede zou toekomen; dat de stad door zijn raad vrede wilde sluiten; dat Oranje schuld is van zijn gevangenneming; en ten slotte dat hij gouverneur van Gent zou worden.

(91) MULLER en DIEGERICK, *op. cit.*, p. 247.

(92) Schreef Champagny niet aan Joos Borluut, broeder van Gillis, dat hij graag de goede behandeling van zijn broer zou willen veranderen? Dit zou nochtans gebeuren indien men voortging de vaak bedronken schildwachten om het uur te veranderen. 's Nachts kon hij gewoonlijk geen rust nemen... en 's morgens waren ze soms met 5 tot 6 man, die de wacht hielden of liever die er gebleven waren. Zijn gevang leek waarlijk een wachthuis. Zie hierover KERVIJN DE VOLKAERSBEKE en DIEGERICK, *op. cit.*, dl II, p. 146.

(93) KERVIJN DE VOLKAERSBEKE en DIEGERICK, *op. cit.*, dl. II, p. 404. Gillis Borluut vroeg dat er geen wachten meer in de kamers van de gevangenen zouden toegelaten worden, zodat zij konden rusten en vrijelijk een luchtje scheppen langs het neerhof of in de hoven van het Prinsenhof. Granvelle was echter voor de terugzending van Borluut niet te vinden. Voor Champagny betekende dit een zeer grove fout, die hem duur zou te staan komen. Men zou niet aarzelen hem naar Zeeland te zenden, of wat erger was, hij zou niet lang meer te Gent in leven blijven. Zie E. POUCKET en CH PRIOR, *Correspondance du Cardinal de Granvelle (1565-1586)*, 12 dln., Brussel, 1878-1897, brief van Granvelle aan Broissia van 1 Mei 1583, dl. X, p. 170.

(94) POUCKET en PRIOR, brief van Granvelle aan Broissia van 15 Mei 1583, dl. X, p. 209.

(95) ID., *ib.*, brief van Granvelle aan Broissia van 25 Juli 1583, dl. X, p.

schepenen der keure » dezelfde vrijheid zou verleend worden als ten tijde van eerste schepene Utenhove. Zij zelf mochten hem bezoeken, wanneer ze het goed vonden. Niettemin raadden zij de schepenen aan om de deuren en vensters die op de stad uitzicht verleenden, dicht te metselen. Nu kon Champagney definitief zijn actie in het voordeel van Parma inzetten. Gent was reeds helemaal door hem bewerkt, vóór dat Hembijze aankwam ⁹⁶.

Op 23 October 1583 nam het Land van Waas het besluit om met Alexander Farnese te onderhandelen. Op 1 November daaropvolgend kwam de verzoening tot stand ⁹⁷. Tijdens de onderhandelingen deed Jan van Hembijze in de nacht van 29 op 30 October twintig van de voornaamste Spaansgezinde inwoners van Gent gevangen nemen. Zij werden ervan beschuldigd het Land van Waas overgeleverd te hebben, doch door tussenkomst van Champagney werden ze vrijgelaten ⁹⁸.

Door de overgave van het Waasland was Gent van een van zijn voornaamste levensbronnen beroofd, want voor Aalst was de verbindingsweg tot de zee en Zeeland afgesneden ⁹⁹.

Te Gent nu kwam door toedoen van Rijkshove en Oranje een beweging tot stand ten gunste van Anjou, maar de voorschepen Van der Haghen en de pensionaris De Somer waren het daarmee volstrekt niet eens, en riepen op 24 October 1583 Hembijze terug ¹⁰⁰. Vanzelfsprekend werden verschillende van zijn tegenstrevers, waaronder Joos Borluut, heer van Boekel, gevangen genomen ¹⁰¹. Hij werd ervan beschuldigd voor de bevrijding van zijn broer gezorgd te hebben, met de toestemming van Champagney, « sans l'adveu des collèges des 4 membres » ¹⁰².

Champagney, die over voldoende vrijheid beschikte, wist de vijandschap van Hembijze tegen Oranje en de Fransen uit te baten om hem op deze manier tot een verzoening met de koning te brengen. In die zin schreef hij hem van uit zijn gevangenis verschillende brieven ¹⁰³.

299. Dit werd herhaald in een brief van dezelfde aan Broissia, 16 Aug. 1583, dl. X, p. 318 — Op dat ogenblik was wederom spraak van Perrenot tegen burggraaf van Turenne uit te wisselen. In een schrijven van Odet, de zoon van Frans de la Noue, aan de Staten van Vlaanderen, vroeg deze om Champagney niet in vrijheid te stellen vooraleer hij die van zijn vader verkregen had. Zelfs vroeg hij een acte, waarin de Staten zulks zouden bevestigen. Zie KERVIJN DE VOLKAERSBEKE en DIEGERICK, *op. cit.*, brief van La Noue-Telegny aan de Staten van Vlaanderen, 12 April 1583, dl. II, p. 411.

(96) *Calendar of State Papers*, brief van Fremijn aan Walsingham, Oct. 1583, dl. 1583-84, p. 152.

(97) W. J. F. NUYENS, *Geschiedenis van de Nederlandsche beroerten in de XVIIe eeuw*, 4 dln., Amsterdam, 1865-1869, dl. IV, p. 24.

(98) P. B. DE JONGHE, *op. cit.* dl. II, p. 342.

(99) NUYENS, *op. cit.*, dl. IV, p. 24.

(100) VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse, prince de Parme*, dl. III, p. 192-93.

(101) *Id. ibid.*, dl. III, p. 193.

(102) KERVIJN DE VOLKAERSBEKE en DIEGERICK, *op. cit.*, dl. II p. 419.

(103) VAN DER ESSEN, *op. cit.*, dl. III, p. 192-193.

Op 21 Sept. 1584 schreef Frederik van uit Beveren aan zijn broeder: „ Si je puis recouvrer le double d'un escript que j'envoyai de la prison à Jehan d'Embize, quand il vint dernièrement de le convertir à se reconcilier...”. Zie VAN DER ESSEN, *op. cit.*, dl III, p. 192-193.

Champagney zag zeer goed in dat de Generaliteitspolitiek van Oranje failliet leed. Er lag een diepe afgrond tussen het land en Anjou, welke Oranje met al zijn politieke behendigheid niet kon overbruggen¹⁰⁴.

Intussen werd Eekloo ingenomen. Gent zag zijn handel met Brugge stopgezet, de uitgang naar zee afgesloten¹⁰⁵. Beide steden zagen zich in hun bestaan bedreigd, temeer daar de omsingeling methodisch werd doorgedreven. Brugge smeekte de Staten Generaal om het nodige geld. Vlaanderen betaalde thans de tol voor zijn al te groot zelfvertrouwen. « Il eut été chimérique d'ailleurs d'espérer la moindre intervention des provinces septentrionales »¹⁰⁶. Gent zag het hachelijke van zijn toestand in en wilde volstrekt vrede hebben met Alexander Farnese. In het geheim wakkerde Champagney de verzoeningsgezinde partij aan. Hembijze had zelfs in 't geniep aan Manui, gouverneur van Oudenaarde, gezegd dat hij zin had om de stad onder de gehoorzaamheid van de koning te brengen¹⁰⁷, alleen maar om zich op Oranje te kunnen wreken. Gedurende zijn ballingschap in Duitsland had hij reeds met Farnese betrekkingen aangeknoopt om Gent en Dendermonde over te leveren¹⁰⁸. Hij wilde zijn vijanden verloren spelen en bereidde zich voor om met de prins van Parma te onderhandelen. Om zijn verraad te verbergen, vervolgde hij de katholieken. Zijn onderhandelingen met de Duitse prins en de vrije steden van Duitsland, zou volgens Bor eerder veinzerij dan rechtzinnigheid zijn geweest om het volk te laten inzien, dat onderhandelen met Parma de enige mogelijkheid was¹⁰⁹.

(104) MALENGREAU, *op. cit.*, p. 184.

(105) F. STRADA, *op. cit.*, dl. III, p. 339.

(106) MALENGREAU, *op. cit.*, p. 97.

Niettegenstaande al die militaire tegenslagen had men nog aandacht voor de gevangenen. Op aanvraag van de heer van Constant, door de koning van Navarra gezonden, besloten de Staten Generaal in hun zitting van 12 Jan. een schrijven te richten tot de schepenen van Gent. Zij vroegen n.l. de toestemming om Champagney en de heer van Selles naar Egmont over te brengen. Zie GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, dl. V, p. 208.

De heer van Constant had brieven van de koning van Navarra en van de koningin van Engeland meegebracht om de burggraaf van Turenne tegen Frederik in te ruilen. Zie JAPIKSE, *op. cit.*, dl. IV, p. 454-455. Ook Oranje beval dit verzoek van Constant aan. Zie GACHARD, *op. cit.*, dl. V, p. 207.

De Staten verzochten de overbrenging van Champagney naar Egmont toe te staan. Volgens Constant zou er dan goede kans bestaan om deze twee en de Selles tegen Turenne en La Noue uit te wisselen. JAPIKSE, *op. cit.*, dl. IV, p. 455.

Beiden mochten zich ook in een bijzondere belangstelling omtrent hun invrijheidstelling verheugen. Zo schreef Granvelle aan Broissia: „L'on presse fort pour la délivrance du vicomte de Torene et de la Noue, et je fais ce que je puis pour recouvrer noz prisonniers et que Monsieur de Champagney n'y soit oublié”. GACHARD, *op. cit.*, brief van Granvelle aan Broissia, 12 Nov. 1583, dl. X, p. 393.

(107) STRADA, *op. cit.*, dl. III, p. 339.

(108) J. B. NEVE DE MEVERGNIES, *Gand en République. La domination calviniste à Gand (1577-1584)*, Gent, 1940, p. 60.

FR. DE POTTER, *Gent van oudsten tijd tot heden*, dl. IV, Gent, 1901, p. 156.

(109) BOR, *op. cit.*, dl. II, fol. 37 vo.

VAN DER ESSEN, *op. cit.*, dl. III, p. 194.

Op 16 Februari 1584 verving Hembijze de protestantse ambtenaren door katholieke, waardoor hij openlijk te kennen gaf met Farnese te willen onderhandelen ¹¹⁰. Champagney kwam vrij. Te Sint-Amansberg ontmoette Hembijze de gezanten van Farnese: Manui, gouverneur van Oudenaarde, en de Spaanse kapitein Hernando de Segura. Hij was zo welwillend hen in zijn hotel te Gent te laten logeren. De collatie van Gent besliste een afvaardiging naar Doornik te zenden o.a. Antoon Heyman, schepen van de keure, en Utenhove, heer van Hoogenwalle ¹¹¹. Op uitdrukkelijk verzoek van Parma was ook Champagney aangeduid ¹¹². Op 7 Mei kwamen drie posten van Doornik met brieven voor de magistraat bestemd en waarin verzocht werd Frederik naar vermeldde stad te zenden. Doch in het begin vond de magistraat het niet raadzaam Perrenot te laten vertrekken, in het vooruitzicht dat de onderhandelingen ook konden mislukken ¹¹³.

Te Doornik immers zou niet alleen over de plaats van de onderhandelingen worden gesproken, maar ook de mogelijkheid van met het Sas in vrije verbinding te staan ¹¹⁴. Dit laatste geschiedde zagezegd om de aanhangers van Oranje langs het Noorden kwijt te spelen, in werkelijkheid om een uitweg te hebben in geval alles moest mislukken ¹¹⁵.

Toen de twee gezanten van hun zending terugkeerden, vernam men dat Parma de verbinding met het Sas niet wilde aanvaarden. Doch alle hoop was niet verloren. In overleg met Segura kon Hembijze de magistraat overhalen om de onderhandelingen verder door te zetten ¹¹⁶. Blijkbaar stond Hembijze helemaal onder de invloed van Segura, vooral nadat deze voor hem brieven en geschenken van wege Parma uit Doornik had meegebracht.

Op dat ogenblik bedreigde Oranje Dendermonde. Segura vroeg aan de Gentse leider om materiaal naar de Spanjaarden te zenden, daar deze erin gelukt waren de Schelde bij Wetteren af te sluiten ¹¹⁷. Champagney had reeds tijdens de onderhandelingen te Doornik Hembijze opgestoot om Dendermonde aan de heer van Montigny over te leveren. Hembijze liet alsdan: « ponten, galeyen ende andere schuytgens » in gereedheid brengen, om dezen in de nacht van 22 Maart te laten uitvaren. Hieraan werd geen gevolg gegeven, omdat Montigny een nacht uitstel bekwam. Zo verkreeg hij de kans om deze brief met nog twee andere naar Gent te zenden. Doch de koerier werd onderweg onderschept en de zaak liep falikant uit. Hembijze, kapitein York en nog anderen werden gevangen genomen ¹¹⁸ op het ogenblik dat ze de

(110) NEVE DE MEVERGNIES, *op. cit.*, p. 60.

(111) VAN DER ESSEN, *op. cit.*, dl. III, p. 196.

(112) *Calendar of State Papers*, foreign Series, brief van Stokes aan Walsingham, 30 April 1584, p. 472.

(113) DE JONGHE, *op. cit.*, dl. II, p. 392.

(114) VAN DER ESSEN, *op. cit.*, dl. III, p. 197.

(115) NEVE DE MEVERGNIES, *op. cit.*, dl. III, p. 197.

(116) VAN DER ESSEN, *op. cit.*, dl. III, p. 197.

(117) NEVE DE MEVERGNIES, *op. cit.*, p. 61.

(118) BOR, *op. cit.*, dl. II, fol. 46.

stad aan Parma wilden overleveren ¹¹⁹. Hembijze werd uit zijn functie van eerste schepene ontzet en door Karel Utenhove vervangen.

Toen men te Gent vernam dat de afgevaardigden te Doornik de vrije uitoefening van de hervormde godsdienst niet hadden kunnen bekomen, brak een opstand los. Op 15 Mei schreeuwden de voorstanders van vrede en de Calvinisten respectievelijk: « Vrede, vrede! » en « Religie, religie » ¹²⁰. Alhoewel Champagny zelf in gevaar verkeerde, — men zou hem wellicht naar Zeeland zenden — deed hij al het mogelijke om Hembijze te helpen ¹²¹. Gedurende zijn gevangenschap immers had hij verschillende brieven van Spanje en van Parma ontvangen, hetgeen de goedkeuring van Hembijze had meedragen ¹²². Vijf maanden had Frederik zich met die onderhandelingen beziggehouden. De Gentenaars hadden in niet geringe mate daarin geholpen; deels uit gebrek aan het nodige voedsel, deels doordat ze slechts geringe hoop hadden op bijstand van wege Oranje. Zelfs wilde men hem meer vrijheid toestaan, doch hij weigerde, omdat hij zijn gevangenis niet meer als een last beschouwde ¹²³. Hij zou echter volkomen in vrijheid zijn gesteld, indien hij de stad niet had willen verlaten ¹²⁴.

Brugge en het Vrije onderwierpen zich en verzoenden zich op 20 Mei met de gouverneur van Filips II. Indien ook Gent capituleerde was heel Vlaanderen onder de macht van Spanje. Doch te Gent had een volksbeweging Hembijze omvergeworpen en de macht overgegeven aan de Oranje-partij. Niettemin werden de onderhandelingen met Parma in het kamp van Eekloo voortgezet ¹²⁵. Van de kant van Gent traden als onderhandelaars op: Joost de Brakel, Joos Borluut, Antoon Hijman, terwijl de landvoogd vertegenwoordigd was door Montigny, Richardot en de secretaris Levasseur. De Gentse gezanten wilden het herstel van hun oude privileges, waarvan er velen door Karel V waren afgeschafte, straffeloosheid voor alle door hen gedane gewelddaden en verbeurdverklaringen, de vrije en openbare uitoefening van de gereformeerde godsdienst. Doch dit was niet aanvaardbaar. Na de terugkomst van de gezanten geraakten de twee partijen, voor en tegen de vrede, met elkaar slaags, waarbij de gereformeerden de overhand behaalden ¹²⁶.

(119) P. J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 2 dln., Leiden 1923, dl. II, p. 198.

(120) NEVE DE MEVERGNIES, *op. cit.*, p. 6r.

(121) A. R. A. *Papiers d'Etat et de l'Audience*, n° 178r, liasse 233, z. fol.

(122) *Calendar of State Papers*, foreign series, dl. 1583-1584, p. 38r. Dat Frederik te dien tijde een grote rol heeft gespeeld, is aan geen twijfel onderhevig. Dit blijkt ten overvloede uit een schrijven van Stokes aan Walsingham „M. Champagny, who lies a prisoner in Ghent, has dealt in this matter a long time”. Zie *Calendar of State Papers...*, dl. 1583-1584, brief van Stokes aan Walsingham, 22 Februari 1583, p. 36r.

Tevens was hij de promotor van de onderhandelingen die in Maart 1584 tussen Gent, Brugge en Ieper werden gevierd.

(123) *Calendar of State Papers*, foreign Series, brief van 9 Maart, p. 383.

(124) NUYENS, *op. cit.*, dl. IV, p. 28.

(125) MALENGREAU, *op. cit.*, p. 202.

(126) NUYENS, *op. cit.*, dl. IV, p. 30-31.

VAN DER ESSEN, *op. cit.*, dl. III, p. 208-214.

Met Champagnay verging het nu minder goed. Hij moest Hembijze in 't Prinsenhof vervoegeen en werd er ook beter bewaakt. Gillis Borluut en andere edelen deelden hun gevangenschap¹²⁷. En toch zou hij zijn actie voortzetten. In een brief van 27 Mei 1585 tot de magistraat van Gent gericht, beklaagde Frederik er zich over dat men het verdrag niet naleefde, dat tussen de Vier leden van Vlaanderen, Rijkhove en de voorgaande magistraat was gesloten. Ondanks het aandringen van Frederik was er niets van terecht gekomen. Tevens bevestigde hij, dat onder zulke voorwaarden geen onderhandelingen konden worden voortgezet¹²⁸. Te Gent heerste nu een echt schrikbewind. Hembijze werd veroordeeld, magistraten in de gevangenis geworpen, edelen en rijke burgers gefolterd¹²⁹. De strijd tegen Parma begon opnieuw, er heerste hongersnood en ellende; Champagnay zelf ontbrak het aan het hoogst nodige voedsel¹³⁰.

Op dat ogenblik had Parma de ogen op Gent gericht. Heel zijn fijnzinnige diplomatische kennis stelde hij in de weer om de stad te winnen. Zelfs deed hij het voorkomen alsof er voor de Gentenaars geen hulp meer bestond langs de zijde van Holland en Zeeland. Door de dood van de Zwijger op 10 Juli 1584 was immers de nederlaag van de Nederlandse omwenteling een voldongen feit¹³¹. Hij vond echter geen bijval. Men ging zo ver de brieven van Farnese te verbranden. « Zegt aan Duc de Parme, dat die van Ghendt zijne brieven verbrandt hebben, en zoo zullen verbranden alle die hij noch zoude willen zenden »¹³².

Op 17 Augustus werd Dendermonde aan Parma overgegeven, doordat Rijkhove het garnizoen aan Filips van der Gracht had overgedragen. Parma zond de volgende dag brieven naar de magistraat van Gent, waarin hij dezelfde vredesvoorwaarden als vroeger voorstelde.

(127) A. J. NAMECHE, *Le règne de Philippe II et la lutte religieuse dans les Pays-Bas au XVIe siècle*, 8 dln., Leuven 1885-1887, dl. VIII, p. 98.

De kolonel van de burgerlijke wacht trof enkele voorzorgsmaatregelen: o.a. dat men een scherp toezicht zou uitoefenen op de personen van het Prinsenhof; aan niemand toegang tot de gevangenis verlenen; de achterbrug zou afgeworpen worden. De schepenen van de keure keurden deze beslissing goed er bijvoegend dat de achterbrug reeds geweerd was (op 4 Nov. 1583) *Stadsarchief Gent*, reeks 107 nr 3 (Register: Resolutiën van de Keure, 1576-84, fol. 455). Heyman probeerde zelfs Borluut te doden, omdat deze enkele boekjes uitgaf, waarin hij trachtte te bewijzen dat de vrede noodzakelijk was. Zie POULLET en PIOT, *op. cit.*, dl. XI, p. 600.

(128) KERVYN DE VOLKAERSBEKE & DIEGERICK, *op. cit.*, dl. II, p. 429 & 433. KERVYN DE LETTENHOVE, *op. cit.*, dl. VI, p. 569. Op 28 Mei schreef Frederik het volgende aan de leden van de krijgsraad te Gent: „J'ai toujours taché à compasser mes actions, de sorte que je nay due craindre quelles furent notoires à tous, car si elles déplaisent à quelques uns je say quels ne me peuvent nuire s'il ne plait à Dieu le permettre”. Zie KERVYN DE VOLKAERSBEKE en DIEGERICK, *op. cit.*, dl. II, p. 431.

(129) KERVYN DE LETTENHOVE, *op. cit.*, dl. VI, p. 431.

(130) POULLET-PIOT, *op. cit.*, brief van Morillon aan Granvelle, 30 Aug. 1584, dl. X, p. 157.

(131) MALENGREAU, *op. cit.*, p. 202.

(132) DE JONGHE, *op. cit.*, dl. II, p. 422

Deze bepalingen werden echter voor het volk geheim gehouden¹³³. Vanuit het kasteel Everstein te Evergem zond Parma zes dagen later nogmaals verschillende brieven naar de magistraat, de voorschepenen en de heer van Champagnay, aan wie ze dadelijk door de schepenen werden overhandigd¹³⁴. Verder drong hij aan op de invrijheidstelling van de gevangenen, vooral van Champagnay¹³⁵.

Ondanks overgrote ellende en nood wilde Gent het hoofd niet buigen. Zelfs niet, toen op 2 September de gezanten van een nutteloze tocht naar Frankrijk, Holland en Zeeland terugkeerden. Alsdan besloot de stad om Gilles van Baenst, Lieven Heylinck en pensionaris Jacob Tayaert naar Parma te zenden, die zich op dat ogenblik in 't kamp bij Beveren in het land van Waas bevond¹³⁶.

De Gentse onderhandelaars kwamen echter met slechts nieuws terug. Daar de omstandigheden geheel anders waren, kon Farnese niet dezelfde voorwaarden toestaan als voor Brugge¹³⁷. Men besliste dan dat men vertrouwde personen zou uitkiezen om de zaak opnieuw in handen te nemen. Vooral bij Champagnay drong men aan¹³⁸. Men aanzag hem als iemand, die « bij de zelve en de principale van den hove... in grote reputatie is »¹³⁹ en men verwachtte dat hij de gramschap van Farnese tot bedaren zou brengen¹⁴⁰. Frederik nam aan. In de volgende bewoordingen bevestigde hij dat hij zou terugkeren: « je promets de revenir vers eus, en cas que reconsiliationne suive entre eus et son Alteze avec l'assurance qu'ils ne fot reciproquement, que il ne serait fait nul grief à mon retour, si la dite reconsiliation ne succédât... »¹⁴¹. Ook De Croy werd als afgevaardigde vrijgelaten¹⁴².

(133) *Id.*, *ib.*, dl. II, p. 432-433. Op 21 Augustus vertrokken honderden burgers met vrouwen en kinderen uit de stad langs de Heuvelpoort.

(134) *Id.*, *ib.*, dl. II, p. 434.

(135) *POULLET en PRIOR*, *op. cit.*, brief van Don Juan van Idiaguez aan Granvelle 2 Oct. 1584, dl. XI, p. 302.

(136) *NUYENS*, *op. cit.*, dl. IV, p. 38.

DE JONGHE, *op. cit.*, dl. II, p. 440

Perrenot had intussen een grotere vrijheid verkregen. Zijn eigen lieden mochten hem komen bezoeken en levensmiddelen meebrengen. Zie *POULLET-PRIOR*, *op. cit.*, brief van Morillon aan Granvelle (9 en 17 Sept. 1584). dl. XI, p. 212-213.

De tegemoetkoming werd goedgekeurd door „die van de poorterie”, door de deken en de gezworenen van het ambacht der wevers en het derde lid van de stad Gent (13 Sept. 1584).

Zie *Stadsarchief Gent*, reeks 49bis, n° 38, fol. 20v° en 22v°.

(137) *NEVE DE MEVERGNIES*, *op. cit.*, p. 65.

VAN DER ESSEN, *op. cit.*, dl. IV, p. 12.

(138) *Stadsarchief Gent*, reg. 94bis n° 38, fol. 23 r°.

(139) *Id. ib.*, register: (verzoening van de stad Gent met de prins van Parma; onderhandelingen-kopijen van de achttiende eeuw) — Propositie ghedaen van weghen scepenen ende raedt mitgaeders beede de dekenen der stede Ghent ende drie leden der zelve stede desen XIII° September 1584, omme daer op breeder raedtsghewijse te adviseren ende resolveren, fol. 20r°.

(140) *VAN DER ESSEN*, *op. cit.*, dl. IV, p. 12.

(141) *Stadsarchief Gent*, reg. 94bis, n° 38: „... fait à Gand, ce 14de Sept. 1584 (signé) Perrenot (en tout de sa main)”, fol. 23v°.

Het gezelschap dat op 14 Sept. 1584 naar Farnese werd gezonden¹⁴³ bestond behalve uit Champagney en De Croy uit Pieter de Vos, Pieter Corvilaen (Cortewille), drie kapiteins van het garnizoen, waaronder Baenst en Adriaan Meganck en de pensionaris Stuperaert¹⁴⁴. Champagney werd het eerst ontvangen, daarna de anderen¹⁴⁵. De afgevaardigden drongen bij Farnese aan opdat ze dezelfde vredesvoorwaarden zouden bekomen als aan Brugge verleend werd. Bovendien vroegen ze dat de hervormde godsdienst in een particulier huis mocht uitgeoefend worden, indien hij niet in een kerk werd toegestaan¹⁴⁶. Na deze beraadslagingen werd op 17 Sept. 1584 de vrede gesloten. Hij bevatte de volgende bepalingen :

- a) Algemene vergiffenis; b) De Calvinisten krijgen twee jaar tijd om hun bezittingen te gelde te maken; c) Gent moet 200.000 gulden betalen; d) de katholieke eredienst wordt hersteld; e) Champagney wordt tot gouverneur van de stad aangesteld¹⁴⁷.

Perrenot had van Parma de voorwaarden verkregen die hij gevraagd had. Zelfs meer : in de capitulatie was de invrijheidstelling begrepen van Gillis Borluut en Jan van Damme in ruil voor van Champagney en De Croy¹⁴⁸.

Toen de vrede getekend was, nodigde Parma de gevolmachtigden aan zijn tafel. In de vroege morgen van 19 Sept. keerden zij naar Gent terug. Zij brachten niet alleen de vrede, maar ook een eigenhandig in 't Frans geschreven brief van Parma mede, welke tot de schepenen van Gent gericht was¹⁴⁹.

(142) PR. VAN DUYSSE en E. DE BUSSCHER, *Inventaire analytique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville de Gand*, Gent, 1867, n° 1410 stuk 16.

DE JONGHE, *op. cit.* dl. II, p. 443.

(143) VAN DER ESSEN, *op. cit.*, dl. IV, p. 12.

NEVE DE MEVERGNIES, *op. cit.*, p. 65.

DE JONGHE, *op. cit.*, p. 433.

(144) POULLET en PIOT, *op. cit.*, brief van Morillon aan Granvelle (9-17 Sept. 1584), p. 212-213.

(145) VAN DER ESSEN, *op. cit.*, dl. IV, p. 12.

(146) NEVE DE MEVERGNIES, *op. cit.*, p. 65.

(147) NUYENS, *op. cit.*, dl. IV, p. 38-39.

DE JONGHE, *op. cit.*, dl. II, p. 446.

Het origineel tractaat werd gepubliceerd door *Gachard*, in B.C.R.H., 3e reeks, dl. XIII, p. 104.

Stadsarch. Gent, reeks 94bis, n° 37 (Bundel : verzoening van stad Gent prins van Parma : d'acte van reconciliatie ghegeven bij den Prins van van Parma tot Madrid den 12 December 1584 (XVIIe eeuwse kopij op papier).

(148) KERVIJN DE LETTENHOVE, *op. cit.*, dl. VI, p. 573.

DE JONGHE, *op. cit.*, dl. II, p. 450.

Daarenboven bepaalde artikel 5 dat de krijgsgevangenen van beider strijdende partijen zonder losprijs zouden worden uitgewisseld. Alleen zouden zij hun onkosten betalen. Zie A.R.A. Pap. Et. et Aud., n° 1783, liasse 237, zonder fol.

(149) DE JONGHE, *op. cit.*; dl. II, p. 444.

Het *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, dl II, kol. 1095 slaat de bal deerlijk mis, wanneer het zegt dat Champagney van uit zijn gevangenis nog invloed uitoefende op het verdrag van de overgave en dat hij in triomf uit zijn gevangenis werd gehaald.

Zo zien we dat Champagney op waarlijk meesterlijke wijze in dienst gestaan heeft van de koning van Spanje. Terecht mocht hij zeggen: « Pour ramener ses rebelles (de sa Majesté) à son obéissance si avant, qu'ayant persuadé Embise, nous esbranlâmes Bruges, et eut suivi toute Flandre si Embise ne se fut perdu si malapropos qu'il fit ¹⁵⁰. Frederik Perrenot verkreeg nu de lang verwachte vrijheid. Op 28 Sept. 1584 nam hij zijn intrek in het hotel van Jonker Jan van Hembijze. Thans fungeerde hij als gouverneur van de stad Gent, die door een proclamatie van 16 Juni 1579 tweeduizend gulden op zijn hoofd had gezet ¹⁵¹.

(150) *Kon. Bibl. Brussel, Lettres originales de Marg. de Parme, fol. 142 vo.*

(151) DIERICX, *Mémoires sur la ville de Gand*, 2 dln., Gent, 1840, dl. II, p. 53.

Verfransing te Gent (1793-1814)

INLEIDING

Degenen die zich — zowel met historische als met polemische bedoeling — op de studie van taaltoestanden in het verleden toelieden, hebben, wanneer zij de Franse periode in hun analyse betrokken, vooral de politiek behandeld die de Franse bezetters ten voordele van het Frans hebben gevoerd. Dat er een dergelijke taalpolitiek werd gevoerd, loochent wel niemand. De « flaminganten » echter bevoerden dat hier de oorzaak te zoeken was van de verfransing der Vlaamse burgerij, waarvan de gevolgen gedurende de ganse XIXe en nog in de XXe eeuw zouden voelbaar blijven. De « fransquillons », integendeel, terwijl zij toegaven dat er ontegensprekelijk een taalpolitiek door de overheden gevoerd werd, hielden toch staande dat die politiek geen doorslaggevende factor was in het verfransingsproces van de Vlaamse elite, dat ze op rekening schoven van de aantrekkingskracht die van de Franse beschaving uitging.

Merken wij alvast op dat die taalpolitiek tot nog toe niet grondig bestudeerd werd: men vergenoegt zich met het opsommen van enkele wetsbesluiten en decreten van algemene aard die te Parijs werden genomen, zonder rekening te houden met de toepassing van die maatregelen door ondergeschikte en locale instanties... waar het tenslotte toch op aankomt!

Ook verliest men dikwijls uit het oog dat een taalpolitiek zowel een gunstig als een ongunstig onthaal kan te beurt vallen. Het gaat, menen wij, niet op te beweren dat een taal door dwangmaatregelen van hogerhand aan een bepaalde bevolking zou kunnen opgedrongen worden. Bij de studie van taalpolitiek, zoals bij deze van iedere politiek, moet rekening gehouden worden met de concrete omstandigheden waarin zij zich laat gelden: zo degenen aan wie men een bepaalde taal wil opdringen er, geheel of voor een groot deel, vijandig tegenover staan, dan bestaat er veel kans dat die politiek in haar opzet mislukt. Er moet dus rekening gehouden worden met de sterkere of zwakkere intensiteit waarmede een bevolking, in positieve of negatieve zin, op de gevoerde taalpolitiek reageert.

Noteren wij ook dat de taalpolitiek niet de enige factor is die, gedurende deze periode, de ontwikkeling der taaltoestanden conditionneert. Wij moeten (zoals wij het voor de Oostenrijkse tijd gedaan hebben) rekening houden met de sociale, economische, letterkundige, wetenschappelijke en andere factoren die op het taalgebeuren ingrijpen.

In het licht van voorafgaande methodologische bemerkingen zullen wij trachten een overzichtelijke schets te geven van de verfransing te Gent gedurende de Franse tijd.

HET ONDERWIJS

Tijdens de verwarde periode 1793-1796 waren de onderwijsinstellingen van het oud regime grotendeels te loor gegaan. Talrijke kleine scholen verdwenen: vele schoolmeesters die, tengevolge van de financiële crisis, niet meer betaald werden sloten hun scholen, anderen werden uit hun ambt ontheven omdat zij weigerden zich naar de voorschriften der Franse overheden (vooral in zake godsdienst) te voegen. Door de afschaffing der kloosters verdwenen de meisjesspensionnaten die er bij hoorden (1796); ook de colleges werden afgeschaft. De Leuvense «Alma Mater» werd op 26 Oktober 1797 door de overheden gesloten.

Na 1797 treedt in deze toestand verbetering in. Kleine scholen worden opnieuw opgericht: talrijke kloosterlingen, door de afschaffing van hun orden getroffen, nemen hun toevlucht tot het onderwijs. Ook de overheden beginnen zich, in opbouwende zin, met onderwijsaan gelegenheden in te laten. Op 14 Floréal jaar VI, bepaalt een onderwijsplan voor België dat de onderwijzers de kinderen Frans moeten leren tezen en schrijven en hun de rekenkunde en de republikeinse catechismus moeten aanleren. Gebruik van het Vlaams en het aanleren van die taal werden uitdrukkelijk verboden: in feite werd dit laatste voorschrift, waarop P. Verhaegen de nadruk legt¹, nooit in de praktijk omgezet. Belangrijker zijn de maatregelen waarbij «primaire» scholen werden opgericht, waarop wij evenwel verder terugkomen. In feite ontwikkelt zich dus, na 1797, een staatsonderwijs naast het privaatonderwijs (sector waarmede de Franse overheden zich niet verder inlieten).

Hoe was de toestand nu in private kleine scholen te Gent na 1797?

Het onderwijs werd aan kinderen van behoeftigen en vagebonden en aan wezen verstrekt in liefdadigheidsinstellingen die door godvruchtige personen gehouden werden: de meisjes leerden er naaiof kantwerk, de jongens een of ander ambacht, benevens godsdienstonderricht en de eerste beginselen van lees- en schrijfkunst. In 1811 telde Gent zeven dergelijke scholen, bezocht door 560 leerlingen².

Kinderen die behoorden tot de lagere volksklassen (vooral werklieden) werden onderwezen in «scholen van de laatste klasse». Gedurende de enkele uren van de dag, waarop talrijke jonge werklieden, overal in de fabrieken verspreid, er zich konden heen begeven werden zij onderwezen door arme, slecht betaalde onderwijzers. Deze laatsten beschouwden het onderwijs als een bijverdienste. Daarbuiten oefenden zij immers nog een ander beroep uit. De kinderen leerden er lezen en ontvingen er catechismusonderricht. In 1811 waren er te Gent 48 dergelijke scholen met een bevolking van 852 leerlingen. Slechts één schoolmeester, Van Hese, beweerde dat hij de oudere leerlingen (van

(1) VERHAEGEN P. *La Belgique sous la domination Française. 1792 à 1814.* Brussel, Goemare en Parijs, Plon, 1922-1927. Deel III, blz. 121-123.

(2) Algemeen Rijksarchief Gent. Schelvedepartement. Lias, 1887. De meier van Gent aan de prefect, 27 October 1808 en 7 April 1811.

de 20 die zijn school bezochten) de beginselen der Franse taal aanleerde³.

Ten behoeve van meer gegoede standen bestonden de « particuliere » scholen, door privaaf initiatief, zonder tussenkomst of reglementering vanwege de overheden, geleid. De schoolmeesters voorzagen in hun behoeften door het innen van een (trouwens matig) schoolgeld. In 1811 telde Gent 31 dergelijke scholen door 1650 leerlingen bezocht. De ouders verkozen inderdaad dikwijls hun kinderen naar een particuliere school te sturen omdat zij, om godsdienstige redenen, wantrouwig stonden tegenover de primaire scholen. Welke was nu de waarde van het onderwijs dat er verstrekt werd? Wij weten dat de meeste dier schoolmeesters arm waren en daarenboven weinig geleerd. Wanneer dan 23 onder hen beweren dat zij, onder andere vakken, de beginselen der Franse taal onderwijzen⁴, dan staan wij daar toch sceptisch tegenover. Nog in 1802 merkte de meier van Gent op dat slechts enkele schoolmeesters, met name Delbecq, Guersouille en Teirlinck de beginselen van het Frans « met succes » onderwezen⁵. In 1803 nam de onderwijzer Van Beneden een ondermeester voor het Frans en het Nederlands, die vooral het Frans goed machtig was⁶. In 1810 opende Coquilhart, baccalaureus van de Parijse Universiteit, die leraar aan de secundaire school te Aalst en studiemeester aan het Gentse lyceum geweest was, een particuliere school waar hij aan 16 leerlingen, met het Frans als voertaal, onderwijs verstrekte⁷. Uit die meer betrouwbare gegevens kunnen wij dus besluiten dat slechts in een zestal van die scholen het Frans onderwezen werd, dat wil zeggen dat slechts een goede driehonderd leerlingen de beginselen van het Frans hebben bestudeerd of een meer gevorderde cursus in die taal gevolgd hebben.

In 1798 werd besloten tot de oprichting van primaire scholen. Om er onderwijzer te worden moesten de kandidaten een examen afleggen voor een jury: kennis van Frans en Vlaams was vereist. Aan de plaats van « primair » schoolmeester waren vele voordelen verbonden: een jaarwedde door de overheden uitbetaald, kosteloos bewonen van het schoollokaal, en, daarenboven, schoolgeld van de leerlingen. In 1798 waren er te Gent 4 « primaire » scholen⁸. In 1802 werd hun getal op 6 gebracht⁹ en in 1811 telde men er 8 door ongeveer 360 leerlingen bezocht¹⁰. In al deze scholen, werd overeenkomstig het onderwijsplan der regering, Frans en Vlaams, schrijfkunst, beginselen der aardrijkskunde, rekenkunde en godsdienst onderwezen¹¹. Op 14 October be-

(3) A. R. Gent. Schelde. Lias 1887. De meier van Gent aan de prefect, 27 October 1808 en de onderprefect van het eerste arrondissement aan de prefect, 7 April 1811.

(4) Tabel van de prefect, 18 Septemehr 1811. A. R. Gent. Schelde. Lias 1887.

(5) Brief aan de prefect, 26 Messidor jaar X. A. R. Gent. Schelde. Lias 1882.

(6) Aankondiging in de *Journal de Commerce*, 30 October 1803.

(7) A. R. Gent. Schelde. Lias 334.

(8) A. R. Gent. Schelde. Lias 1878.

(9) A. R. Gent. Schelde. Lias 1877.

(10) A. R. Gent. Schelde. Lias 1887.

(11) Tabel van de prefect, 30 Nov. 1811. A. R. Gent. Schelde. Lias 1887.

dankten de onderwijzers J. Rochefort en J. H. Berbiers, in naam van leerlingen der « primaire » scholen, de meier voor de steun die hij hun verleende en beweerden dat, onder hun leerlingen, de beste elementen niet alleen correct Frans en Vlaams leerden lezen en schrijven maar ook in staat waren vlot van de ene taal in de andere te vertalen¹². De stichting van deze scholen betekende dus een belangrijke stap voor het verspreiden van het Frans onder een gedeelte der jongere generatie; zonen van burgers, ambachtslieden, kleinhandelaars en behoeftigen (een beperkt aantal onder hen werd er kosteloos onderwezen) vonden er hun voordeel bij.

In 1797 openden de overheden een centrale school te Gent, die de afgeschafte colleges vervangen moest, zoals het overal in Frankrijk gebeurd was. Het onderwijzend personeel der school stond op een hoog wetenschappelijk peil en was, meer bepaald, met de Franse taal zeer vertrouwd. Bernard Coppens, leraar in de plantenkunde, had in 1797 bij A. Colin te Parijs een in het Frans gesteld handboek der botanica uitgegeven. Kluyskens, leraar in natuurwetenschappen, zou later de « *Annales de Littérature Médicale et Etrangère* » (1805-1813) besturen. Couret-Villeneuve, leraar in de letterkunde, stelde de Franse redevoeringen op ter gelegenheid van de prijsuitdelingen. Norbert Cornelissen, leraar in de geschiedenis, is schrijver van een groot aantal Franse gedichten en gelegenheidsstukken. Charles Van Hulthem, leraar in de bibliographie, was licentiaat in de rechten van de Universiteit te Leuven, en had lange tijd te Parijs verbleven. Voertaal van het onderwijs was het Frans, maar geen systematisch onderwijs van het Frans was voorzien. Er was slechts een cursus van algemene grammatica, die de ouders veel te abstract vonden: wat zij voor hun kinderen begeerden was onderwijs van het Frans¹³. Reeds een maand na het begin van het eerste schooljaar werd een leraar in de levende talen benoemd die, in de lagere klassen, het Frans zou onderwijzen.

In het jaar VI werd de school bezocht door 106 leerlingen¹⁴, in het jaar IX door 150, in het jaar XI door 250¹⁵, en in het jaar XIII insgelijks door 250¹⁶, dit volgens officiële statistieken. De school schijnt dus druk bezocht geweest te zijn, maar wij moeten er op wijzen dat in een stad die toen 50.000 inwoners telde, de centrale school twee colleges verving. Een lijst van leerlingen, die in het jaar IX een prijs behaald hebben, is ons bewaard gebleven: de meesten hunner zijn Gentenaars,

Buyens, 1927, pp. 216-217.

(12) NEVE (J.) *Gand sous la Domination Française, 1792-1814*. Gent, A.

(13) Over de centrale scholen in het Algemeen vooral wat betreft de taaltoestanden: BRUNOT (F.) *Histoire de la langue française*, Tome IX. *La Révolution et l'Empire*. Première partie. *Le français langue nationale*. Parijs, A. Colin, 1927, pp. 320/322, 326/342, 343/348, 423/434. — Gegevens over de centrale school te Gent hebben wij geput in een niet gepubliceerde dissertatie van Juffrouw Danby (1931). Het gaat hier meer om een historische dan om een philologische thesis, en het eigenlijk linguïstisch aspect wordt enigzins verwaarloosd.

(14) Enige lijst die door Juffrouw Danby vermeld wordt.

(15) A. R. Gent. Schelde. Lias 1676.

(16) NEVE (J.) *o.c.*, p. 200, nota 1.

men telt er ook enkele Brusselaars en Kortrijkzananen, alsmede een klein aantal Fransen. De ambtenaren der Franse administratie waren van overheidswege verplicht er hun kinderen heen te sturen, maar dezen vormden slechts een minderheid onder de leerlingen en klaarblijkelijk zonden de goegode burgerij en de adel er eveneens hun kinderen heen. De jeugd leefde op school in een geheel verfranse atmosfeer: de Vlamingen studeerden er samen met jonge Fransen; alle cursussen werden er uitsluitend in het Frans gegeven. Tijdens hun vormingsperiode leerden de leerlingen lezen, schrijven, denken, redeneren, dit alles in het Frans.

Overeenkomstig een wet van 1802 werden de centrale scholen vervangen door lycea. Het lyceum van Gent werd in 1805 geopend¹⁷. Het lerarenkorps bestond bijna uitsluitend uit Fransen, nieuwelingen te Gent. Het Frans bleef de voertaal van het onderwijs, maar toch betekende het nieuwe schoolplan een terugkeer tot het Latijn, een reactie tegen de tendenz der centrale scholen die de hoofdplaats aan het Frans en aan de moderne geest inruimden. Nochtans schijnt ons het programma beter geordend, meer methodisch dan dat der centrale scholen. In de lagere klassen bestudeerde men op grondige wijze de Franse taal en spraakkunst. In de hogere klassen werd vooral Latijn en Grieks onderwezen: nochtans werden de auteurs in het Frans uitgelegd en vertaald. Alle andere cursussen werden in het Frans gegeven¹⁸.

Het aantal leerling was geringer dan dat der centrale school: trouwens het maximum-aantal werd door de overheden tot 150 beperkt, waarvan 66 zonen van ambtenaren en officieren zouden zijn. De regering betaalde, geheel of grotendeels, het schoolgeld der leerlingen. In December 1810 studeerden er 85 leerlingen op kosten van de regering, 17 van hun gemeente, 14 van hun ouders. Daarenboven bezochten 11 externen de school¹⁹. De meeste externen en kostleerlingen die op kosten van hun ouders studeerden waren Gentenaars, of tenminste Vlamingen. Van 87 toegekende studiebeurzen, waarover wij gegevens verzamelden²⁰, werden er 20 toegekend aan zonen van Fransen²¹, 34 aan Genteaars, 10 aan inwoners van het departement²², 23 aan inwoners van andere departementen. Enkelen der Gente-

(17) A. R. Gent. Schelde. Lias 1884.

(18) Zie voor gedetailleerde gegevens over het onderwijs in de verschillende klassen het programma der openbare oefeningen van 8 tot 12 Augustus 1812 (A. R. Gent. Schelde. Lias 1888). Ook het programma der prijsuitdeling van 9 tot 11 Augustus 1813 bevat belangwekkende gegevens. (A. R. Gent. Schelde. Lias 1888).

(19) A. R. Gent. Schelde. Lias 1887.

(20) Documenten van A. R. Gent. Schelde. Lias 1884 en 1885.

(21) Wij citeren als voorbeeld M. Bazenerye, zoon van de onderprefect van Eecloo, Georges Bout, zoon van de plaatscommandant van Gent, Bandelin, zoon van een bureeloverste der prefectuur. Gabriel Defailly, zoon van een uitwijkeling.

(22) Bij voorbeeld de zonen van Baude, ontvanger der registratie te Waarschoot, van Sarraris, adjunct van de meier te Lokeren, van J. Van Hele, drukker te Aalst.

naars zijn zonen van te onzent gevestigde Fransen²³, de meesten zijn zonen van ambtenaren²⁴, van handelaars²⁵, van artisten²⁶, waar- bij enkele leerlingen der vroegere centrale school²⁷ en een paar uit- zonderlijk begaafde wezen zich kwamen voegen²⁸.

De leerlingen leven op het lyceum in een geheel verfranst milieu : de bedoeling van de opvoeding die er verstrekt werd was trouwens hen te denationaliseren, van hen ambtenaren en officieren te maken, die trouwe dienaars zouden zijn van Napoleon's staat²⁹. Wanneer deze leerlingen, tussen 1820 en 1830, een rijpere ouderdom zullen be- reikt hebben, zullen zij op de commandoposten in het openbare leven staan waar zij de geheel op Frankrijk afgestemde geest, waarmee zij bezielde zijn, trachten te doen zegevieren.

Naast de lycea werden, krachtens de wet van 1 Mei 1802, «secun- daire scholen» opgericht, die, met toestemming der overheden ge- sticht, door privaatspersonen bestuurd werden. Zij vervingen in feite de vroegere colleges en men doceerde er Frans en Latijn, de eerste be- ginselen der aardrijkskunde, der geschiedenis en der wiskunde. Het eerste pensionnaat dat te Gent tot secundaire school verheven werd was dat van P. Botte, leraar aan de centrale school. Zijn school bleef in leven van 1802 tot 1805 ; in 1803 werd ze bezocht door 20 kostleer- lingen en 12 externen³⁰, in 1805 door 6 kostleerlingen en 30 exter- nen³¹. De lagere klasse, ten behoeve van jongeren die geen Frans kenden, was verdeeld in twee «cursussen»: in de eerste doceerde men Latijn en Frans, in de tweede uitsluitend Frans lezen en schrijven. De school van Henry Louis die in 1803 tot secundaire school verheven werd, kende een kortstondig bestaan, daar zij reeds in 1805 ophield te bestaan³².

Het pensionnaat van Desauw te Melle bestond sedert 1789. Er waren 5 klassen : van schrijfkunst, van aardrijkskunde, van rekenkunde, van vertaling uit het Latijn en uit het Vlaams in het Frans, van Franse spraakkunst. Reeds in 1802 was onderwijs van het Frans er hoofd- zaak³³. Door een decreet van 1804 werd het pensionnaat tot secun- daire school omgevormd³⁴. Desauw onderwees er, met de hulp van 4 leraren, aan 75 kostleerlingen in 1805 en aan 61 in 1810. Zijn school stond in hoog aanzien en werd bezocht door kinderen behorende tot de Gentse adel, burgerij en handelslui. Het onderwijs werd er in het

(23) de zoon van haarkapper Beaucamp.

(24) de zonen van Ch. Dedeken, vrederechter te Gent, van F. Rapp, ont- vanger der belastingen te Gent, van Lefevre, huissier bij het tribunaal van eerste aanleg te Gent, van F. Danneel „agent municipal” te Gent.

(25) de zonen van Bertrant, Bonne Savonie, handelaars.

(26) de zonen van Nisette (artist), aVn den Abeele (schilder) en anderen

(27) bij voorbeeld H. Agneessens, Ch. Van Acker, P. Claeys.

(28) bij voorbeeld Ad. Quetelet, Ch. Loensberghe.

(29) PIRENNE (H.) *Histoire de Belgique*, Brussel, Lamertin, dl. VI, p. 188.

(30) NEVE (J.) *o. c.*, p. 206.

(31) A. R. Gent. Schelde. Lias 1882. Over het onderwijs lias 1882

(32) A. R. Gent. Schelde, lias 1882.

(33) A. R. Gent, Schelde, lias 1881.

(34) A. R. Gent, Schelde, lias 1876.

Frans gegeven en een speciale meester, J. H. Bombeke, was ermede belast de beginnelingen te onderwijzen in het Frans, het Latijn en de schrijfkunst. In een cursus over het Vlaams was op het programma niet voorzien³⁵.

Omstreeks 1805 stichtte Maquaire een pensionnaat, dat later een secundaire school werd. Deze werd in 1810 bezocht door 40 kostleerlingen en 20 externen. Men onderwees er de humaniora tot en met de rhetorica, met inbegrip van het Frans. Naast de secundaire scholen bestonden talrijke pensionnaten, die zich vooral onderscheidden door het feit dat het Latijn niet op hun programma stond. Zekere van deze pensionnaten, deze van Couret-Villeneuve en Wilkens, waarvan het onderwijs weinig aan de practische noodwendigheden aangepast was, kenden slechts een kortstondig bestaan³⁶. Andere kenden meer succes. In 1804 bemerkte de meier van Gent dat in al deze pensionnaten, wat Frans en rekenkunde betreft, goede leerlingen gevormd werden³⁷. In sociaal opzicht moeten wij de pensionnaten van andere scholen onderscheiden: het schoolgeld voor kostleerlingen was hoog en zelfs dat voor externen was ten minste drie maal hoger dan in particuliere scholen; dit betekent dat toegang tot de pensionnaten tot kinderen uit de gegoede standen beperkt bleef. In 1811 werd het pensionnaat van J. B. Dewulf, die met de hulp van 5 meesters onderwees, bezocht door 31 kostleerlingen en 22 externen. Het Latijn en de aardrijkskunde werden door de leerlingen verwaarloosd, en men onderwees er vooral Franse taal en letterkunde. Terzelfdertijd werd het pensionnaat van J. B. Delheyd te Rooigem bij Gent door 35 kostleerlingen en 12 externen bezocht. Ook hier werd aan onderwijs van het Frans een belangrijke plaats ingeruimd³⁸.

Ook ten behoeve van meisjes bestonden er talrijke pensionnaten, waarvan sommige slechts de voortzetting waren van oud regime instellingen: het onderwijzend personeel bestond er uit vroegere kloosterzusters, die zodoende in het burgerlijk leven hun vroeger beroep uitoefenden. In dit geval bevinden zich in 1811 de pensionnaten van Marie de Peneranda (voortzetting van de «dames de l'Instruction Chrétienne»), van Mevrouw Fromont (voortzetting der «Apostolines»). Andere pensionnaten werden tijdens de Franse periode door privaatspersonen opgericht. In totaal telde men te Gent in 1811 acht meisjespensionnaten bezocht door 130 kostleerlingen en 116 externen, dochters uit adellijke of burgerlijke families³⁹. In al deze instellingen werd het Frans onderwezen, maar de kwaliteit van dit onderwijs was afhankelijk van de capaciteiten van het onderwijzend personeel en van het geëiste schoolgeld.

De school voor geneeskunde die, in 1745 opgericht, ten tijde van

(35) A. R. Gent. Schelde, Lias 1887.

(36) Over de beide pensionnaten A. R. Gent. Schelde, lias 1873 en 1882.

(37) De meier aan de prefect, 27 Messidor jaar XIII. A. R. Gent, Schelde, lias 1887.

(38) A. R. Gent, Schelde, lias 1887.

(39) A. R. Gent. Schelde, lias 1887.

de Omwenteling verdwenen was, werd in 1807 heropgericht⁴⁰. Het onderwijs werd er aan dokters en apothekers in het Frans gegeven⁴¹. Enkel voor de vroedvrouwen, die weinig geletterd waren en tot de armere klasse der bevolking behoorden, werden de lessen in het Vlaams gegeven.

Om in de vorming van toekomstige advocaten, magistraten en ambtenaren te voorzien werd te Brussel in 1806 een school voor rechtsstudien geopend⁴². De lessen moesten er in het Frans gegeven worden, met uitzondering van Romeins Recht waar de professoren de Latijnse teksten in het Latijn zouden commenteren. Dit gebruik van het Latijn stelde de overheden voor een netelige kwestie: de meeste leerlingen waren het Latijn niet voldoende machtig om, overeenkomstig een decreet van het jaar XIII, het examen van het eerste baccalaureaat en van het eerste licentiaat in het Latijn af te leggen. Tot 1812 liet men de leerlingen vrij die examens in het Frans te doen⁴³. Deze school brak dus met het gebruik in het Latijn te onderwijzen, zoals te Leuven het geval was. Daarenboven leefden de studenten te Brussel in een atmosfeer die totaal verschilde met de eng provinciale horizon te Leuven: zij leerden het cosmopolitische leven der verfranste Brusselse burgerij kennen, die het door Parijs gegeven voorbeeld in alles slaafs navolgde. Het is wel overbodig te wijzen op de invloed die deze toestand uitoefende op de volledige verfransing van jongere intellectuelen die, na 1810, in het openbare leven een voor-aanstaande rol zouden spelen.

Wat kunnen wij hieruit besluiten? Dat de overheden, op onderwijsgebied, ontegensprekelijk een taalpolitiek gevoerd hebben; dat die politiek echter niet met dezelfde standvastigheid en intensiteit in de verschillende sectoren van het onderwijs werd doorgedreven. Door het invoeren van het Frans als voertaal in centrale scholen, lycea, scholen voor geneeskunde en rechten (wat wij dus hoger en middelbaar onderwijs zouden kunnen noemen), die door de overheden zelf waren opgericht, werd ernaar gestreefd de toekomstige intellectuele en sociale elite volledig te verfransen. In het lager onderwijs waren de overheden min doordrijvend: wel was het de bedoeling, door het oprichten van primaire scholen, het Frans ook onder de lagere standen te doen ingang vinden. Maar weinig ijver werd aan de dag gelegd om talrijke primaire scholen te stichten en om bekwame meesters te vormen. Merkwaardig is het dat, zoals H. Pirenne reeds noteerde, de overheden zich weinig met het lager onderwijs inlieten: dit is wel te wijten aan de voortdurende verzwakking van de democratische tendenzen

(40) en niet in 1804 zoals beweerd wordt door SLUYS (A.) *Geschiedenis van het onderwijs in de drie graden in België tijdens de Franse overheersing en onder de regering van Willem I.* Gent, 1813, p. 173. Zie A. R. Gent, Schelde Lias 1889. Rapport over de school voor geneeskunde, 12 Maart 1813.

(41) Rapport van de directeur Beyts aan de prefect, 7 Maart 1808. A. R. Gent. Schelde. lias 1889.

(42) BIGWOOD (G.) *L'École, puis Faculté de Droit de Bruxelles* (1806-1817) in *REVUE DE L'UNIVERSITE DE BRUXELLES*, jg. 28, 1922-1923, p. 276.

(43) o. c., p. 288.

der eerste revolutionairen en aan het steeds toenemend « censitaire » karakter van regering en maatschappij. Kortom, na 1800 schijnt de hoofdbedoeling der overheden wel geweest te zijn om de leidende standen te verfransen, terwijl zij zich slechts in onaanzienlijke mate erom bekommerden het Frans bij de volksklasse te doen ingang vinden.

Er was ook een private sector van het onderwijs, waar de regering niet rechtstreeks in tussenkwam: merkwaardig is wel dat hetzelfde verschijnsel zich ook hier voordoet. Slechts in weinige lagere scholen werd het Frans onderwezen, terwijl in alle secundaire scholen en pensionnaten onderwijs van het Frans wel hoofdzaak was.

Welke waren de gevolgen van die onderwijspolitiek op sociaal gebied? Enerzijds de vorming van een in het Frans opgevoede elite, die het op school geheel (in de door de overheden opgerichte middelbare of hogere instellingen) of grotendeels (in pensionnaten en secundaire scholen) verwaarloosde Vlaams mispreep. Anderzijds dringt het Frans door bij de sociale klassen die het vóór 1793 niet kon bereiken: in de primaire en in sommige, zij het dan uitzonderlijke, particuliere scholen zullen kleinburgers en ambachtslieden de gelegenheid vinden die taal aan hun kinderen te laten onderwijzen. Onderwijs van het Frans, zoals trouwens alle degelijk onderwijs, bleef voor kinderen van werklieden en behoeftigen nog een grote uitzondering. Zo zal, onder de elite zowel als onder de massa, de generatie van 1800 veel sterker verfranst zijn dan die van 1780: indien deze generatie een invloedrijke rol speelt na 1820, dan mag men niet vergeten dat zij tijdens de Franse periode gevormd werd.

DE ADMINISTRATIE EN HET GERECHT

Toen Dumouriez, na de slag te Jemappes (6 November 1792), de Oostenrijkers uit onze gewesten verdreef, was zijn opzet wel om ons de onafhankelijkheid terug te schenken⁴⁴ door ons van de « tyrannen » te verlossen. Hij wilde het volk van de nieuwe principes die het ontvoogden moesten in kennis stellen en het staatsgezag, dat tot dan toe aan de geprivilegieerde standen behoorde, aan het volk overdragen. Maar het volk in Vlaanderen kende geen Frans en reeds in November 1792 besloot men alle decreten in het Vlaams te vertalen⁴⁵. Het Vlaams bleef de taal der administratie. Maar het gelukte de revolutionaire propaganda niet de boerenbevolking en de volksklasse uit hun conservatisme wakker te schudden. Het verschil van taal belette trouwens alle ernstig contact tussen de Franse overheden en soldaten en het Vlaamse volk. In officiële rapporten begon men erover te klagen dat het onderscheid in talen de bevolking belette het contact met de revolutionaire denkbeelden te vinden en dat de priesters en vijanden

(44) PIRENNE (H.) *Histoire*. Deel VI. bl. 24/25.

(45) PICARD (L.) *Geschiedenis van de Vlaamsche en Groot-Nederlandsche Beweging*, I, Antwerpen, De Sikkel, 1937, pp. 112-115.

der Revolutie die Vlaams spraken des te meer invloed hadden op de massa ⁴⁶.

Bij de tweed Franse invasie, na Fleurus (26 Juni 1794), was de Revolutie van karakter veranderd. Na de val van Robespierre en met de reactie van Thermidor had Frankrijk haar idealistische denkbeelden opgegeven: het streefde er niet meer naar de volkeren te bevrijden, wel ze te beheersen; het werd een imperialistische natie ⁴⁷. Op 1 October 1795 werd België bij Frankrijk ingelijfd, het werd aan dezelfde wetten onderworpen en helemaal op Franse leest geschoeid ⁴⁸.

Administratie en gerecht werden na 1796 helemaal hervormd. Alle provincialisme werd afgeschaft en alle gezag ging uit van Parijs.

Het publiceren der wetten in de « vereenigde gewesten » werd geregeld door een besluit van 13 October 1795, dat bepaalde (artikel 2) dat het officiële uitvaardigen van wetten en besluiten in het Frans zou geschieden en dat een Frans exemplaar ter greffie van iedere municipaliteit zou berusten. Tevens werd besloten dat in de gewesten waar een vreemde taal zozeer in gebruik was dat het niet vertalen der wetten aanleiding zou geven tot moeilijkheden, de arrondissementen (later departementen) zouden gemachtigd zijn er ten behoeve van de geadmistrereerden vertalingen van te maken, zonder dat men het strikt noodzakelijk geacht getal mocht overschrijden (artikel 3) ⁴⁹. Een decreet van 6 November 1797 stelde nochtans een bepaald bedrag ter beschikking van de Minister van Justitie dat zou gebruikt worden om het « Bulletin des Lois » in het Vlaams te laten vertalen ten gerieve der Vlaamse departementen ⁵⁰. Sedert 1798 verscheen dus een « Bulletin Flamand », dat tweetalig Frans-Vlaams was. Het verscheen tot 1813 en bevatte de wetten van alle codes ⁵¹. Daarenboven deed de administratie van het Schelde-departement, op eigen initiatief, vertalingen der wetteksten verschijnen bij A. Stevens ⁵². Onder het Keizerrijk verschenen nog vertalingen op initiatief van privaatspersonen: in 1806, bij Bogaert te Gent, de vertaling van de « Code Napoleon » door Lorio. Lorio vertaalde eveneens de « Commercialen Wetboek ». Hetzelfde jaar verscheen bij A. Steven, eveneens te Gent, de vertaling

(46) Publicola Chaussard was erover verontwaardigd dat hij zich mel de Burgemeester van Meerhout slechts in het latijn had kunnen onderhouden en geloofde bijna dat het onderscheid in talen met zorg door het despotisme" was in stand gehouden geweest om Vlaanderen „weerberstig te houden tegen het verspreiden der beschaving". Hij schreef „Ik bemerk terloops dat een der hinderpalen die het meest volkeren en beschavingen scheidt die verscheidenheid van talen is die met zorg in stand gehouden wordt door het despotisme dat zich slechts in leven houdt door onze afzondering" (PIRENNE, o. c. T. VI, p. 40.

(47) o. c., deel VI, pp. 57/58

(48) o. c., Deel VI, p. 63.

(49) *Recueil des Arrêtés...* Deel I, bl. 124/126.

(50) Tekst in DES CRESSONNIERES (J.) *Essai sur la Question des langues dans l'Histoire de la Belgique*. Brussel, Lamberty, 1919, bl. 291-368.

(51) BELLEFROID (P.) *De code-vertalingen in den Franssen tijd, in* KON. VL. AC. TAAL- EN LETTERKUNDE, VERSLAGEN EN MEDEDELINGEN, EFTT, bl. 87/89.

(52) Zie hierover A. R. Brugge, *Modern Archief*, liassen, tweede serie, 9791.

die rechter Lecat gemaakt had van de « Code de Procédure Civile ». Telkenmale gaven de overheden hun imprimatur voor deze vertalingen⁵³.

Wat de interne administratie betreft, deze geschiedde sedert 1796, in de mate van het mogelijke, in het Frans. Alle stukken die van de centrale administratie van het departement (de latere prefectuur) uitgaan, zijn, vanaf het begin, in het Frans⁵⁴. Bij haar oprichting (3 Juli 1795) had de « Municipalité constitutionnelle » der stad Gent besloten dat die processen-verbaal in het Vlaams zouden opgesteld worden « aengesien de vlaemsche taele de gonne is van het land », maar op 4 Juli 1795 stemde zij, gevolg gevend aan een bevel der overheden, ermee in, het Frans te gebruiken⁵⁵. Van 1797 af werden ook de registers van de burgerlijke stand te Gent in het Frans gehouden, wat trouwens tot geen moeilijkheden of weerstand aanleiding gaf.

Met een besluit van 18 Germinal jaar VII had de Municipaliteit besloten de straat- en plaatsnamen der stad te veranderen. Namen die herinnerden aan het « terecht gehate (oud) regime » of van « fanatisme » getuigden, moesten herdoopt worden. Daarenboven moesten alle namen in het Frans vertaald worden. Die nieuwe benamingen⁵⁶ bleven echter niet lang in gebruik: in geschriften en openbare stukken uit de jaren 1800 en volgende, zelfs wanneer zij in het Frans opgesteld zijn, worden straat- en plaatsnamen in het Vlaams vermeld. Het is slechts op 15 December 1812 dat een nieuw besluit door de Municipaliteit genomen werd met het oog op het vertalen dier namen in het Frans. Die vertaling, toevertrouwd aan personen die het Vlaams nie machtig waren, krioelde van fouten. Die verkeerde vertalingen bleven trouwens tot op onze dagen in voege⁵⁷. Een nader besluit van de meier bepaalde op 16 Maart 1812 dat wie op huizen, winkels of fabrieken opschriften wilde aanbrengen, deze in het Frans moest opstellen. Toestemming werd echter verleend er een Vlaamse vertaling naast te plaatsen⁵⁸. In hoeverre dit besluit ten uitvoer gebracht werd hebben wij niet kunnen nagaan.

Wat het gerecht betreft, was reeds op 2Frimaire jaar IV bepaald dat men noodzakelijk in het Frans moest pleiten voor de tribunalen, en dat de vonnissen er, overeenkomstig de Franse wet, in dezelfde taal

(53) BELLEFROID, o. c., p. 89.

(54) Zie, bij voorb., DE JONGHE (A.) *De Taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830). De Genesis der Taalbesluiten en hun Toepassing.* Brussel, Steenlandt, 1943, p. 21.

(55) CLAEYS (P.) *Mémorial de la ville de Gand.* p. 45.

(56) Die nieuwe benamingen, (ten getale van honderd) vindt men in de *Wegwijzer der Stad Gent* van het jaar VIII, p. 51 en van het jaar X, p. 63.

(57) Zie over die kwestie NEVE (J.) o.c. bl. 98/99, CLAEYS (P.) *Pages d'Histoire Locale Gantoise.* Gent, J. Vuylsteke, 1885/1894, Deel I, bl. 206/218, en VANDERHAEGHEN (F.) *Bibliographie Gantoise.* Gent, Vanderhaeghen, 1858-1869, Deel V, bl. 9 en volgende. Over de verkeerde vertalingen handelt VERCOULLIE (J.) *De straatnamen te Gent, in MEDEDELINGEN DER VLAAMSE TOPONOMISCHE VERENIGING* te Leuven., 1932, bl. 12-13.

(58) *Recueil des Règlements de police de la Ville de Gand.* Ie partie. Gent, C.-J. Fernand, 1819, p. 321, art. 1 en 2.

zouden gewezen worden. Een aanvullend besluit van 28 Frimaire van het jaar IV bepaalde (art. 21) dat alle stukken die in een andere dan de Franse taal opgesteld waren, aan het tribunaal met een Franse vertaling zouden moeten voorgelegd worden. Die vertalingen moesten gedaan en goedgekeurd worden door tolken die bij het tribunaal in dienst waren. Voor het tribunaal geschiedde alles, zowel mondelijk als schriftelijk, in het Frans: bij het verhoor van personen die het Frans niet machtig waren deed men eveneens beroep op tolken.

Door een wetsbesluit van 2 Complémentaire jaar IV werd het notariaat heringericht: alle vroegere ambten werden afgeschafte en vervangen door deze van « openbare notarissen » die na afleggen van examens benoemd werden. De aspiranten moesten Frans en Vlaams machtig zijn maar in de gemeenten met meerdere notarissen was het toegelaten dat meer dan de helft slechts het Frans kenden⁵⁹. Ondertussen bleef het taalgebruik in notariële acten vrij, wat tal van moeilijkheden met zich meebracht, vooral daar vele ambtenaren der registratie geen Vlaams kenden⁶⁰. Slechts op 24 Prairial jaar IV werd bepaald dat, binnen het jaar, alle notariële acten in het Frans moesten opgesteld worden, met de bevoegdheid om er, op aanvraag der partijen, een Vlaamse vertaling bij te voegen. De acten onder privaat zegel mochten in het Vlaams geschreven zijn maar wanneer de partijen deze acten ter registratie voordroegen moesten zij er een op hun kosten, door een erkende tolk opgestelde, vertaling bijvoegen⁶¹.

Ook hadden er ingrijpende veranderingen plaats in het aanwerven van bestuurlijk en gerechtelijk personeel. Beroep werd natuurlijk gedaan op talrijke Fransen⁶². Bij het oprichten van de centrale administratie van de Schelde werd de jonge Hollander Du Bosch, die uit de Normaalschool te Parijs kwam, tot « Commissaris van het Directoire » bij deze administratie benoemd⁶³. In de nieuwe magistratuur benoemde men, ter vervanging van vroegere raadsleden van de Raad van Vlaanderen, Barbot, die rechter geweest was bij het revolutionnaire tribunaal te Brussel en Stas, van Armentières⁶⁴. Trouwens, telkens de zaak mogelijk scheen, werden er Fransen benoemd.

Tegenover de periode 1793-1800, die er ene was van vernietiging en omverwerpen van instellingen van het oud regiem, kunnen wij het Consulaat en het Keizerrijk bestempelen als een tijdperk van stabilisatie, van opbouw. Napoleon bouwt een stevige, duurzame, samenhangende organisatie op. Door de grondwet van het jaar VIII wordt de natie in twee groepen verdeeld: de volkssoevereiniteit wordt aan de censitaire groep gedelegeerd. De bezittende klassen vertegenwoordigen de natie en zij alleen hebben deel aan het bestuur en aan de regering.

(59) A. R. Brugge, *Modern Archief*, liassen, eerste serie, 521.

(60) *Ibid.*

(61) DES CRESSONNIERES (J.) *o. c.* bl. 340/341.

(62) PIRENNE (H.) *o. c.* Deel VI, blz. 62/63.

(63) VERHAEGHEN (P.) *o. c.* Deel I, blz. 89.

(64) *O. c.*, Deel I, bl. 131/132

Zo draait de Revolutie uit ten voordele van de bezittende klasse⁶⁵, die bij ons de meest verfranste klasse was⁶⁶. Nochtans worden, na zowel als vóór 1800, de belangrijke ambten door Franssen bekleed. Uit een onderzoek dat zowel Schelde- als Leie-departement betreft, blijkt dat de prefecten, secretarissen-generaal der prefecturen, onderprefecten en secretarissen der onderprefecturen, divisieoversten en hun adjuncten op de prefectuur practisch allen Franssen waren; de Franssen vormden de meerderheid in het bestuur der Douane, der Bruggen en Wegen, in de Posterijen, in de Registratie, in de Belastingen, de militaire administratie, de rijkswacht, en andere dergelijke besturen; zij waren dikwijls stadssecretarissen of politiecommissarissen in de steden. De Vlamingen bekleedden meestal ambten van raadsleden bij de prefecturen, onderprefecturen, van meiers en adjuncten, gemeenteraadsleden, soms inspecteurs, bijna altijd ontvangers der belastingen; weinigen brachten het tot het ambt van onderprefect of directeur bij Posterijen en andere administraties.

Wat er ook van zij, de reeds grotendeels verfranste leidende standen, verfransten nog sneller nu het Frans nuttig en noodzakelijk werd. Meiers, ambtenaren van alle rang, bedienden der openbare besturen, magistraten en advocaten moesten, in de dagelijkse omgang, voortdurend Frans schrijven en spreken. Degenen die de wens koesterden hun kinderen een openbaar ambt te zien bekleden, zorgden er voor dat zij vooral Frans leerden, en achtten studie van het Vlaams overbodig en volledig nutteloos.

Het dagelijks contact met Franse ambtenaren die zeer talrijk waren in de verschillende takken van bestuur en gerecht in een stad als Gent droeg er sterk toe bij het Vlaamse bestuurlijk en gerechtelijk personeel te verfransen. Die Franssen beschouwden de Belgen trouwens als verachte burgers, die men op het peil der «natie» moest tillen.

In 1814 zal het Vlaams geheel uit het openbaar leven verdwenen zijn: ambtenaren, rechters, advocaten, notarissen, bedienden der administratie denken dat de enige studie van tel die van het Frans is, en beschouwen de kennis van het Vlaams als overbodig. Door het dagelijks gebruik kwamen zij er toe geregeld Frans te spreken en te schrijven, en dit droeg bij tot hun afscheiding van de grote massa die slechts Vlaams sprak.

In 1814 zal het gebruik van het Frans zozeer in administratie en gerecht doorgedrongen zijn dat men, toen de Franssen eenmaal verjaagd waren, uit routine en gewoonte spontaan voortging er gebruik van te maken, en dat de vernederlandsingspolitiek van Willem I op dit terrein tegenstand en heftige kritiek uitlokte.

(65) PIRENNE (H.) *o. c.*, deel VI, p. 129.

(66) De overheden gaven zich wel rekenschap van dit feit. De aankondigingen die de overheden in de „Gazette van Brugge” plaatsen zijn, wanneer zij voor de ganse bevolking bestemd zijn, in het Frans en in het Vlaams. Wanneer echter de prefect zich richt tot de stemgerechtigde burgers, dan doet hij dat in het Frans. (Zie bij voorbeeld, nummer van 28 Pluviose jaar X, nummer 62, bl. 7.)

HET TONEEL

De bezetting, de ordeloosheid, kortom allerhande moeilijkheden bemoeilijkten tussen 1793 en 1800 het toneellevens te onzent : de troepen werden ontbonden en vervangen door nieuwe, die uit elementen van zeer uiteenlopende waarde bestonden. Tussen 1793 en 1800 speelde men op de Gentse Sint-Sebastiaan schouwburg bijna uitsluitend stukken met revolutionnaire tendenzen⁶⁷. Het publiek, vooral de gegoede burgers, (en die waren wel meerderheid onder de toeschouwers) toonde weinig sympathie voor deze denkbeelden. Het is dus best te begrijpen dat het toneellevens niet bloeide.

Na 1800 normaliseerde de toestand zich enigzins; de revolutionnaire « mode » was voorbij, de toneelgezelschappen kwamen weer tot stand en meer personen begonnen de schouwburg te bezoeken.

Met het verval en de impopulariteit van de Sint Sebastiaan werd de concurrentie van de Mont-Parnasse-zaal ernstig. Deze schouwburg, door het volk de « Rhetorieke » genoemd, behoorde toe aan het gezelschap der Fonteinisten, die een degelijk dramatisch gezelschap en een volledige operatroep hadden samengesteld⁶⁸. Andere Vlaamse en Franse toneelgezelschappen werden dikwijls uitgenodigd om er vertoningen te geven. Omstreeks 1800 was het succes van die schouwburg zo groot dat de bestuurder van de Franse schouwburg verklaarde dat hij zijn vertoningen zou moeten stilleggen, zo men de « Rethorieke » niet sloot⁶⁹.

In 1805 wordt beweerd dat de « Rethorieke » meer op een « brasserie » (herberg) dan op een schouwburg gelijkt. Hij wordt vooral bezocht door ambachtslieden. Het aantal der toeschouwers kan men berekenen uit het aantal glazen bier die tijdens de vertoningen gedronken werden : de proportie was ten minste anderhalf glas per persoon⁷⁰. Deze getuigenis mogen wij niet te letterlijk opvatten : ze is van Baerzele, onder-divisieoverste op de prefectuur, die een afkeer had van alles wat Vlaams en traditioneel was. Het is mogelijk dat het er op sommige vertoningen zo aan toeging. Maar naar onze bescheiden mening waren de vertoningen van tragedies, comedies en opera's die meestal in het Vlaams, soms in het Frans, werden gegeven, voor een ander publiek dan de ambachtslieden bestemd, voor een publiek dat nog niet

(67) Zo, bij voorbeeld, in 1792/3, „La Liberté chez les Belges”, „Guillaume Tell” van Lemaire, „Victimes Cloîtrées” van Monvel ; in 1793 „La Veuve du Républicain” van Lesueur, „Le Départ des volontaires”, „Le Tu et le Toi” (Dorvigny), „La Reprise de Toulon par les Français” van Lemierre, „Les Dragons au Cantonnement”, „Le Prisonnier Français en Belgique”, Wij zouden de voorbeelden kunnen vermenigvuldigen.

(68) CLAEYS (P.) *Histoire du Théâtre à Gand*. Gent, J. Vuylsteke, 1892, deel II, p. 236.

(69) VAN DUYSSE (P.) *De Rererkkamers in Nederland. Hun invloed op letterkundig, politiek en zedelijk gebied*. Gent, A. Siffer 1900-02, deel II bl 223.

(70) *Le petit Almanach de la grande ville de Gand. Utile à tous ceux qui n'ont rien à faire, et contenant tout ce que peut contenir un petit Almanach, Tout pour l'an XVI* (1805) (Archief der stad Gent, folklore, X 16), p. 41.

geheel verfranst was als de adel; voor een publiek dat in staat was een Frans stuk te begrijpen, maar het Vlaamse toneel nog niet misprees: de middelbare en lagere stedelijke burgerij. Het succes van de « Rhetoriek » schijnt er dus toe bijgedragen te hebben de liefde tot de moedertaal onder de burgerij levendig te houden.

De overheden konden een dergelijke toestand niet lijdzaam aanzien. Ter uitvoering van een besluit van 7 Juni 1806 gebood de prefect Faipoult om alle Vlaamse schouwburgen van het departement vóór 1 Januari te sluiten ⁷¹. Om deze maatregel te rechtvaardigen schreef hij aan de Minister van Binnenlandse Zaken dat de « Rhetoriek » slechts Vlaamse stukken speelde, waaronder de beste slechts vertalingen waren van onbenullige Franse werken. In 1807 besloot de stad, voor de eerste maal, ten voordele van de Sint Sebastiaan tussen te komen en verleende de bestuurder een subventie van 6.000 frank ⁷².

Tussen 1806 en 1809 speelde te Gent de troep van Fémy, die ver boven het normale peil stond, en het succes beantwoordde aan de verwachtingen. Na hem zijn alle directeurs uitsluitend Frans. Gedurende die ganse periode worden alle te onzent gespeelde stukken aan het Parijse succes-repertoire ontleend ⁷³.

De kamers van de Rhetorica drongen er nochtans op aan om de toelating te verkrijgen vertoningen te geven; evenwel tevergeefs. Een voorbeeld: in Januari 1812 verleende de prefect zijn toestemming tot de oprichting van een kamer van Rhetorica te Gent, onder de uitdrukkelijke bepaling dat geen toneelvertoningen zouden gegeven worden. Op 16 December 1812 stelde het gezelschap de prefect per brief in kennis dat zij, op de 21ste, twee toneelvertoningen ten voordele van de armen wilde geven: een Franse opera: « Alexis ou l'erreur d'un bon père » en een vertaling van het Franse drama « le devoir ou le fils de son père » van Pelletier Volmerange. In zijn antwoord van 17 December herinnerde de prefect aan zijn standpunt in dezen maar, rekening houdend met het menslievende doel van de vertoningen, liet hij « voor deze enkele keer slechts » toe dat een vertoning van het Franse stuk zou gegeven worden ⁷⁴.

Op 29 Mei 1813 spreekt de meier van Gent zich uit tegen de oprichting van een gezelschap van ambachtslieden die zich verenigen willen om « een voordrachtskursus te vormen ten einde zich in het Vlaams te oefenen ». Inderdaad « de voordrachtslessen eindigden gewoonlijk in toneelvertoningen en in dit opzicht schaden zij aan de geprivilegieerde bestuurder der schouwburg ». Merkwaardig is hier wel dat de meier de nadruk legt op een materieel argument en niet op de noodzakelijkheid om het Frans te verspreiden ⁷⁵.

(71) NEVE (J.) *o. c.*, p. 310.

(72) *o. c.*, p. 307.

(73) MASOIN (F.) *Histoire de la Littérature Française en Belgique de 1815 à 1830*. Brussel, J. Lebaëgue, 1902, p. 169.

(74) A. R. Gent, Schelde, lias 334.

(75) A. R. Gent, Schelde, lias 7.

HET BOEK

Gent telde in 1810 een groot aantal boekdrukkers, die echter over 't algemeen «het boekdrukkersbedrijf als bijkomstig bij hun beroep van boekhandelaar beschouwden». Trouwens, «men drukt weinig nuttige boeken, en buiten de elementaire boeken en herdrukken, de ascetische- en gebedenboeken, is er op dit gebied niets dat de aandacht waard is⁷⁶». Op brieven van Portalis, directeur-generaal voor drukkerij en boekhandel, die het aantal boekdrukkers te hoog vond, antwoordde de prefect (12 Augustus) dat de meeste van de 14 Gentse drukkers te onbenullig waren om van enig nut te kunnen zijn. «Een verbazend aantal ascetische boeken, die de meest zorgvuldige censuur vermoeien, almanakken vol allerhande vergissingen en grove fouten, daartoe de productie van die persen tot nog toe in hoofdzaak beperkt blijft». Stoutweg stelt de prefect voor de drukkerijen van C. Gysdaele, P. Kimpe, N. Dullé, Snoeck en Van Doorselaer, onbemiddelde en onontwikkelde drukkers, af te schaffen. Hij stelt ook voor om de persen van de weduwe Goesin en zusters, die te oud waren, deze van Ch. De Goesin-Disbecq en deze van Ph. Begyn («hoewel de heer Begyn vele gebedenboeken en schoolboeken drukt en herdrukt, kan men zijn drukkerij niet als zeer nuttig beschouwen: inderdaad weinig smaak en onderscheidingsvermogen legt hij hierbij aan de dag») te doen verdwijnen. Hij zou slechts 6 drukkers behouden: A. B. Steven, drukker der prefectuur, die weinig talrijke, maar waardevolle werken drukt; De Goesin-Verhaeghe, uitgever der «Annales de Littérature Médicale et Etrangère»; Bogaert-Declercq en de weduwe Houdin, die dagbladen uitgeven; Ch. J. Fernand, drukker van het stadsbestuur en A. B. Poelman, drukker van het bisdom⁷⁷.

Trots alle protestnota's bleef de prefect bij zijn besluit. Bemerken wij nochtans dat de overheden zich, in de praktijk, soepeler toonden: men liet aan deze drukkers een zekere activiteit maar meestal weigerde men de toelating die nodig was om werken uit te geven. Over 't algemeen, en voorzover wij de zaak hebben kunnen onderzoeken, liet men hen toe Franse werken en Vlaamse en Franse gelegenheidsstukjes (gedichtjes, almanakken, aankondigingen) te drukken: handelwijze die het Frans, ten nadele van het Vlaams, bevoordeligde.

Zodoende schafte de prefect een groot gedeelte der Vlaamse productie af: inderdaad 10 van de 14 Gentse drukkers gaven slechts Vlaamse werken, gebedenboeken en almanakken, uit. Van die 10 zullen slechts Bogaert-Declercq en Poelmans na 1810 nog worden toegelaten. Ch. Fernand en Mevrouw Houdin waren Franssen, zij werkten voor de administratie, en het merendeel van de drukwerken die zij uitgaven waren in het Frans gesteld. A. B. Steven en P. J. De Goesin-Verhaeghe

(76) „Staat van de drukkerijen van het Scheldedepartement” door de raadgever van de prefect, 12 Juni 1810. A.R. Gent, Schelde, lias 369.

(77) Rapport van de prefect. A. R. Gent, Schelde, lias 368, pp. 241/147.

waren de beste drukkers van het departement en gaven vooral werken over wetenschap, kunst en letterkunde uit, meestal in het Frans.

Zo wij nog rekening houden met het ontwaken van de wetenschappelijke en letterkundige belangstelling die, van 1770 af, het lezend publiek te Gent er toe dreef Franse werken te lezen, dan hebben wij de uitleg voor de aanzienlijke vermeerdering van het aantal te Gent gedrukte Franse werken. Tussen 1780 en 1800 zijn, op een totaal van 816 te Gent gedrukte werken, 166 in het Frans, hetzij 13% (belangrijke vooruitgang tegenover de periode 1760-1780, waar dit getal slechts 6% bedroeg). Tussen 1800 en 1820 zijn, op 819 drukwerken, 272 in het Frans, hetzij 34%.

Onder de werken met godsdienstig karakter, waarvan het aantal aanzienlijk daalt na 1810, zijn 176 in het Vlaams, 48 in het Frans: men begon dus, in de burgerklasse, in het Frans te bidden. In Maart 1811 drukte De Goesin-Verhaeghe «*La Solide Dévotion*» op 5.000 exemplaren.

Men telt, tijdens deze periode, 57 Vlaamse almanakken tegen 10 Franse. Inderdaad talrijke personen, zowel ambachtslieden als kleinhandelaars en burgers kochten deze almanakken die inlichtingen bevatten over het kalender, de post, en al wat hun belang inboezemde: die lokale almanakken waren in het Vlaams. Personen die het Frans machtig waren en daarenboven belang stelden in wat buiten hun stad omging, deden almanakken van Brussel en Parijs komen.

Onder de drukwerken die wij als «*litterair*» kunnen bestempelen, zijn er 174 Vlaamse werken en 125 Franse (tegenover 224 en 46 voor de vorige periode): het gaat hier vooral om gelegenheidsstukjes in proza of in verzen, geschreven ter gelegenheid van een of ander huwelijk of feest. Daarbij komen enkele Vlaamse populaire romans, en een paar herdrukken van Franse klassieken of van Franse dichtwerken.

Het ontwaken van de intellectuele belangstelling, die de ontwikkelde er toe aanzette Franse werken te lezen, ligt ten grondslag aan het overwicht der Franse drukwerken in alle sectoren van het wetenschappelijk leven: van de werken over medecijnen zijn 5 in het Latijn, 6 in het Vlaams, 23 in het Frans (hetzij 70% tegenover 17% tijdens de vorige periode); van de werken over geschiedenis en aardrijkskunde zijn 11 in het Vlaams en 16 in het Frans (60% tegenover 23% vroeger); van de werken die handelen over rechtsgeleerdheid zijn 3 in het Vlaams, 15 in het Latijn, 15 in het Frans (45%)⁷⁸.

Onder de werken die op handel betrekking hebben zijn 16 in het Frans en 10 in het Vlaams (geen enkele Frans werk tijdens de voorgaande periode).

Onder de schoolboeken nemen de Franse werken nu een belangrijke

(78) De hoge proportie van in het Latijn gestelde werken over recht is wel te wijten aan het oprichten der Universiteit in 1817: ten behoeve van de leerlingen drukte men een aantal handboeken, en de leerlingen lieten hun bekroonde thesissen in het Latijn drukken. Gedurende de periode 1800/15 is de proportie: 16 werken in het Frans tegenover 3 in het Vlaams.

plaats in : men telt, gedurende deze periode, 10 Latijnse werken, 30 Vlaamse en 16 Franse (17% tegenover 21% tijdens de vorige periode). Men moet echter rekening houden met het feit dat men zich in talrijke gevallen van Vlaamse handboeken bediende om het Frans te onderwijzen ; zo, bij voorbeeld, de « Nieuwe Fransche Spreekkonst » van Jean Desroches die uitgegeven werd in 1810 en 1812. Zo de « Fransche Spraekkonst » van Behaegel die in 1811 verscheen.

Deze sterke positie van het Frans onder de Gentse drukwerken bewijst dat er zich, onder het Vlaamse publiek, genoeg lezers bevonden die, ieder in hun domein, Franse boeken lazen. Het aantal van deze lezers was bijzonder talrijk wat betreft werken over medecijnen, geschiedenis, aardrijkskunde, rechten, handel, en was aanzienlijk gestegen voor godvruchtige en letterkundige werken. De oplage der werken schommelde, in deze periode, tussen een duizend en een vijfduizend exemplaren en de Gentse drukkers bedienden uitsluitend de locale en provinciale markt : wij moeten dus wel besluiten dat die Franse werken hier kopers vonden.

Welke was de rol der overheid ? Vooral negatief, menen wij. De tendenz die het lezend publiek er toe aanzette Franse werken te lezen dateert niet van de Franse tijd, maar van de periode 1770-80. De aanzienlijke vermeerdering van het aantal Franse werken is slechts een uitbreiding, een verbreding van die tendenz ; ze zal trouwens nog in omvang toenemen na het vertrek der Fransen, de vernederlandsingspolitiek van Willem I ten spijt. Wij moeten er nochtans de nadruk op leggen dat de overheden een onverbloemde vijandigheid aan de dag legden tegenover de Vlaamse productie, die zich in twee concrete maatregelen uitte : enerzijds, de steeds talrijker weigeringen van de censuur om Vlaamse werken te laten drukken, vooral na 1810 (voor zover het niet om gelegenheidsstukjes, almanakken, gebedenboeken voor kinderen of voor het lagere volk ging) ; anderzijds, en indirect, door de maatregelen die vooral de drukkers troffen waarvan de productie essentieel uit Vlaamse werken bestond. Deze houding is trouwens grotendeels op rekening van niet-linguïstische drijfveren te plaatsen : de censuur werd te Parijs, door Fransen, of te Gent, door Fransen of Vlamingen, gedaan : deze bedienden waren het Vlaams dikwijls helemaal niet of onvoldoende machtig en stonden dan wantrouwig tegenover drukwerken in deze taal.

Wij kunnen echter geenszins accoord gaan met zekere voorstanders der Vlaamse beweging⁷⁹ die beweren dat de overheden het drukken van alle Vlaamse werken verboden hadden, of dat ze zulke bedoelingen koesterden : dit is wel een propagandistisch argument. Wij kunnen de houding der Franse overheden als volgt kenmerken : vijandigheid, wantrouwen, maatregelen die indirect een vermindering der Vlaamse productie teweegbrachten (zonder dat men in deze sector kan gewagen van een « taalpolitiek » in de eigenlijke zin).

(79) Zo DE POTTER en BRORCKAERT (J.) *Geschiedenis der stad Kortrijk*, deel II, bl. 59 die BERGMANN (A.) *Geschiedenis der stad Lier* citeren.

DE PERS

De Revolutie bracht het verval der Belgische pers met zich mede: weinige van de talrijke Brusselse bladen verschenen nog na 1794⁸⁰. De locale pers echter bleef in leven en ontmoette geen tegenstand vanwege de overheid: ze richtte zich trouwens tot een bepaald publiek. Op 1 October 1809 liet Bogaert, drukker van de « Gazette van Gent » de prefect weten dat zijn blad bestemd was voor de lieden van het platteland⁸¹.

Onder het Keizerrijk nemen de overheden een andere houding aan. De prefecten tonen zich min welwillend tegenover de Vlaamse bladen. « De Gazette van Gent » werd niet verontrust, « aan de tijd en aan het veldwinnen der Franse taal de zorg overlatend dit op zichzelf onbenullig blad te doen verdwijnen » schreef de prefect. In 1803 had Mevrouw Houdin een Franstalig blad in het leven geroepen: de « Journal de Commerce, de Littérature et de Politique » dat de prefect waardig achtte « beschermd te worden zowel om het nut van wat erin verschijnt als om het gebruik van een taal, die deze van het moederland is, te verspreiden ». Toen echter in 1805 Sevrans en Snoeck een in het Vlaams opgesteld blad, « Den Kleynen Post » lieten verschijnen, achtte de prefect het met de keizerlijke wil in strijd « de oprichting van een blad te dulden dat opgesteld is in een taal die in ongebruik moet komen ». De prefect verbood dan ook dat dit blad verder zou verschijnen⁸².

Nog verder ging de nieuwe prefect, baron d'Houdetot, pas in 1809 benoemd. Op 6 Januari meldde hij aan de Minister van de Politie dat de censuur van de « Gazette van Gent » moeilijkheden met zich meebracht. Men zou een bijzondere bediende moeten in dienst nemen waarvan de nalatigheid of het gebrek aan ontwikkeling (« peu de lumière ») deze censuur ondoeltreffend zou maken. Het dagblad « schaadt aan het veldwinnen van de Franse taal die in het departement reeds tamelijk verspreid is, maar die het niet genoeg kan zijn ». De prefect wenst dan ook dat de opsteller zou verplicht worden het blad in het Frans op te stellen, of dat hem de toelating zou gegeven worden het blad in beide talen te laten verschijnen. De Minister van Politie besloot, op 20 Januari, dat het blad in het Frans zou opgesteld worden, maar dat de opstellers de toelating zouden krijgen het in de twee talen te doen verschijnen: de aankondigingen moesten echter uitsluitend in het Frans zijn⁸³. Bogaert, die verklaard had dat hij het blad niet zelf in het Frans kon opstellen, werd verplicht een Franse op-

(80) Over dit verval van de Brusselse pers VERHAGEN (F.) *Essai sur la Liberté de la presse en Belgique durant la domination française, 1792-1814*, in ANNALES DE LA SOCIÉTÉ D'ARCHEOLOGIE DE BRUXELLES, deel VI, (1892), bl. 194-212, 324, 346 en deel VII (1893), bl. 52-100, 145-163.

(81) VANDERHAGEN (F.) Bibliographie, deel V, bl. II.

(82) Over die kwestie A. R. Gent, Schelde, lias 367.

(83) NEVE (F.) o. c. bl. 273/274.

steller aan te werven, in de persoon van een bediende der prefectuur die in naam van de prefect de censuur moest uitoefenen ⁸⁴.

Op 1 October 1809 schreef Bogaert een lange protestbrief aan de prefect: sedert zijn blad tweetalig was, was het aantal geabonneerden aanzienlijk verminderd ⁸⁵. Daar zijn blad vooral voor het platteland bestemd was, bleek slechts het achtste deel van de lezers het Frans machtig te zijn. Aan Bogaert scheen het van essentieel belang een officieel blad te hebben op het platteland « des te meer daar de meiers de bekendmaking van hun besluiten noodzakelijkerwijze in het Vlaams moeten doen, vermits het de enige taal is die (de buitenbevolking) kent. Men kan daar geen beter bewijs van geven dan de snelle verkoop van twee uitgaven van de *Code Napoléon* in het Vlaams. Ook was Uw voorganger zozeer van deze waarheid doordrongen dat hij mij dikwijls verplicht heeft de besluiten in het Vlaams te publiceren wanneer zij voor de buitenbevolking bestemd waren » ⁸⁶. Bogaert herinnert dus aan de vroegere handelwijze van de overheden die het meer noodzakelijk achtten de nieuwe wetten en denkbeelden onder het Vlaamse publiek kenbaar te maken dan het Frans te verspreiden. De prefect weigerde echter hier gevolg aan te geven.

De toestand van de pers in het departement wordt uiteengezet in een rapport van de prefect (Augustus 1810): de « *Journal de Commerce* » van mevrouw Houdin telt 400 geabonneerden, de tweetalige « *Gazette* » 1.700, de « *Annales de Littérature Médicale et Etrangère* » van Kluyskens en Chartel 400. Met uitzondering van de weinig talrijke lezers van Franse bladen van Brussel, lazen, ten hoogste, 2.260 personen in het departement dagbladen ⁸⁷.

Door een keizerlijk decreet van 3 Augustus 1810 werd de pers in het Keizerrijk totaal gereorganiseerd: slechts een dagblad per departement, onder toezicht van de prefect, werd toegelaten. Aankondigingsbladen en bladen die uitsluitend handelden over letterkunde, wetenschap, kunst of landbouw werden in de aanzienlijke steden toegelaten ⁸⁸. Te Gent bleven de « *Annales de Littérature* » op die manier in leven. Bogaert en mevrouw Houdin richtten zich beiden tot de prefect met de vraag hun dagblad niet af te schaffen. Bogaert deed uitschijnen dat zijn blad, « van het grootste nut was, zowel voor het verspreiden van het Frans als om de overwinningen van ons leger, de wetten en

(84) *o. c.*, p. 274.

(85) Wij kunnen die bewering controleren. Op 9 April 1808 gebood de prefect aan Bogaert hem het zesde deel van het product van de verkoop van de „*Gazette*” te storten. Bogaert antwoordde dat het aantal geabonneerden 1975 bedroeg, dat der gratis geabonneerden 23 en dat der niet verkochte op het bureau berustende bladen 18, een totaal van 2016 (VANDERHAEGHEN, *Bibliographie*, deel V, bl. 10/11). Zoals wij verder zullen zien bedraagt op 15 April 1811, wanneer het blad reeds twee jaren in tweetalige tekst verschijnt, dit aantal nog 1760. Vermindering van aantal lezers dus, maar niet zo aanzienlijk als Bogaert wel beweert.

(86) VANDERHAEGHEN (F.) *o. c.*, deel V, bl. 11/12.

(87) DE CLERCQ (E.) *Du Régime de la Presse en Belgique sous l'Empire*, in *REVUE TRIMESTRIELLE*, deel XLVI, April 1885, p. 69/71.

(88) *o. c.* p. 68.

besluiten van onze regering op de buiten te doen kennen »⁸⁹. Mevrouw Houdin trok de aandacht op de moeilijkheden die zij ontmoet had om een Frans dagblad in het departement in leven te houden en bemerkte dat de geest waarmede de redactie bezield was steeds een der grote hinderpalen geweest was voor het succes van haar onderneming⁹⁰. Door een decreet van 20 Maart 1811 regelde de prefect de zaak zo dat een « Journal du Département de l'Escaut et annonces » te Gent zou gepubliceerd worden, dat driemaal in de week in beide talen zou verschijnen, en dat om de beurt gedurende zes maanden door Bogaert en door Houdin zou gedrukt worden. Beide drukkers stelden de prefect in kennis van een voorstel van publicatie. Dit van Houdin, dat praktisch neerkwam op het publiceren van een uitsluitend Frans blad, werd aanvaard, maar de prefect bemerkte er toch bij dat, wanneer er genoeg plaats was, de voornaamste berichten, en namelijk de decreten die de algemeenheid der bevolking aanbelangden en de overwinningen van het leger, in het Vlaams moesten vertaald worden. Aan Bogaert antwoordde de prefect dat hij zijn project zou aangenomen hebben « vooral zo de Vlaamse vertalingen van een groot aantal berichten en het groot aantal aankondigingen geen hinderpaal geweest waren tot de publicatie van een groot aantal zaken die de « verlichte » inwoners en het gezondste gedeelte der bevolking aanbelangden. Nu het land sedert meer dan 15 jaar met Frankrijk verenigd is, heeft het Frans er voordeelingen genoeg gemaakt om het succes van het dagblad te verzekeren »⁹¹. Dit antwoord geeft ons de sleutel tot de interpretatie van de nieuwe taalpolitiek van de prefect: slechts de « verlichte » meerderheid interesseert hem nog, en enkel het belangrijkste nieuws zal ten behoeve van de massa in het Vlaams vertaald worden.

Viel het nieuwe blad een gunstig onthaal te beurt? Een brief van beide drukkers aan de prefect (7 Mei 1811) meldde dat het nieuwe blad 900 geabonneerden telde, tegenover de 1760 der « Gazette van Gent » en de 300 van Mevrouw Houdin's « Journal » kort voor het afschaffen van die beide bladen. « De verhoging van prijs die het verschijnen van het blad veroorzaakt heeft en de afschaffing van de Vlaamse taal wekten bij hen de vrees op dat dit aantal nog zal verminderen »⁹². De prefect keerde op zijn besluit echter niet terug: het was misschien de verfransing te ver willen drijven. Zo de cijfers juist zijn, kon het (nog in hoofdzaak tot de buitenbevolking beperkt) publiek de evolutie niet volgen. Na het vertrek van de Franssen, zal de « Gazette van Gent » opnieuw in het Vlaams verschijnen.

HET LETTERKUNDIG LEVEN

Te Gent werd, in 1805, een « Société de Littérature » gesticht waarvan het doel was « de beoefening van de taal die deze van alle naties ge-

(89) VANDERHAEGHEN, *o. c.*, deel V, bl. 12/13.

(90) Brief aan de prefect, 3 Februari 1811 A. R. Gent, Schelde, lias 368.

(91) Zie over dit alles A. R. Gent, Schelde, lias 368, pp. 145/147, 148, p. 157.

(92) A. R. Gent, Schelde, lias 368, bl. 141/142.

worden is te verspreiden ». In de verschillende secties hield men zich bezig met letterkunde, wetenschap en kunst; voordrachten werden er gegeven over rhetorica, grammatica en geschiedenis; men las er de Franse dag- en weekbladen. Vlamingen en Fransen die zich voor het geestelijk leven interesseerden, kwamen er samen: onder de leden vond men, om slechts enkele namen te noemen, Lesbroussart, Richard, Deschamps en Lefourniers, leraars aan het lyceum, Kluyskens, leraar aan de school voor geneeskunde, Baten, Bombeck en Grimiaux, onderwijzers, C. Rosselt, handelaar, Bertrand, Leduc, Pyn, Nicaïsse, Pollet, Waldack en Vansyngel, bedienden bij handelaars, Mabilde en Van de Vyver, papierfabrikanten, Tinel, Coussement, Croquet, Versluys, Ryckaert, bedienden der administratie, Piogey en F.Coussement, klerken van notarissen, Dujardin, boekhandelaar, Cambier, chirurg, Facon, rentenier, Jouhaud, letterkundige, Hellebaut, advocaat, Norbert Van Aken, raadslid bij de prefectuur en anderen. Daarenboven woonden een groot aantal studenten, bedienden van de verschillende takken der administratie of van handelaars de avondlessen bij⁹³.

In 1812 werd het gezelschap der Fonteïnisten met de goedkeuring van de regering heropgericht, ditmaal met een nieuw programma. De overheden wilden « het gebruik van een taal welke *Vondel* en *Cats* beoefend hebben niet uit onze letteroefeningen verbannen, maar zij hebben tevens gewild dat het Gezelschap het vooruitschrijden van het Frans, dat van dag tot dag meer een algemene, meer een *Europese* taal wordt, zou bevorderen ». In 1812 werden nevens prijzen voor Vlaamse voordrachtskunst en poëzie, prijzen voor Franse voordrachtskunst en poëzie uitgereikt⁹⁴.

Zo vormen zich in Gent kringen waar ontwikkelde Vlamingen en Fransen samenkomen, waar men letterkunde en dichtkunst bespreekt, waar men Franse dagbladen en boeken leest, waar men tenslotte Franse poëzie beoefent. Ook zien wij, na 1800, een kern Franstalige letterkundigen en dichters tot stand komen. In 1803 verschijnt een *Annuaire poétique de la ville de Gand*⁹⁵ die verzen bevatte van N. Cornelissen, Couret-Villeneuve, Ferrary, Lesbroussart, Ch. de Nieulant, Em. Van Aken, C. Van Bommel, J. Roelants, Ch. Malingreau en anderen, zowel Gentenaars als te Gent gevestigd Fransen. Nadien verscheen ieder jaar een poëtische almanak die werken bevatte van dichters uit het departement. De prefect was van oordeel dat « er zich onder hun werken bevinden die kunnen wedijveren met deze van onze aanninnigste dichters. Zo al deze werken niet dezelfde graad van volmaaktheid bereiken, moet men de auteurs de moeite die ze genomen hebben te schrijven in een taal die de hunne niet is ten goede duiden; deze inspanningen komen steeds de verspreiding van deze taal in een land waar zij eens de nationale taal moet worden, ten goede »⁹⁶.

(93) A. R. Gent, Schelde, lias 334.

(94) CORNELISSEN (N.) *De l'Origine, des Progrès et de la Décadence des Chambres de Rhétorique, établies en Flandre*. Gent, F. Begyn (1812), bl. 31/32

(95) Zie *Journal de Commerce de Gand*, 1 October 1803.

Deze eerste opbloei van een letterkundig leven te Gent wordt in treffende bewoording beschreven in een in het Frans gehouden voordracht die Wallez in 1811 voor het gezelschap der Catharinisten te Aalst hield: terwijl het Frans voor ons in de XVIIIe eeuw een vreemde taal was, «zijn wij het die (sedert de aanhechting bij Frankrijk) voor het eerst getracht hebben ze te gebruiken voor werken op allerhande terrein die sedertdien verschenen». En Wallez verwijst naar werken over geschiedenis, oudheidkunde, rechtswetenschap, fysieke en mathematische wetenschappen, medecijnen en chirurgie (de werken van Kluyskens b.v.), vertalingen van vreemde werken (Kluyskens' vertaling van Darwin's «Zoönomie») die inwoners van Vlaanderen in het Frans schreven. De Bast die, uit Frankrijk afkomstig, leraar werd aan het Theresiaanse college, was als schrijver een voorbeeld voor de Gentenaars. Hij vond navolgers als Lesbroussart die de Romeinse oudheid bestudeerde, M. A. De Grave die aan philologie deed, Solvyn die een in Europa beroemd relaas van zijn reistocht naar Indië schreef. Anderen doen de preekstoelen of de tribunalen van de taal van Massillon en Daguessau weerklinken. Anderen nog, door de Musen geïnspireerd, verenigen de «Franse geest met de vreemde oorspronkelijkheid» en wijden zich aan poëzie⁹⁷. Gent gaat deel nemen aan het Frans letterkundig leven.

HET FRANS EN DE SOCIALE KLASSEN

1. De armere klassen

Het pauperisme nam bij het einde van het oud regime onder de volksklasse steeds toe: de economische crisis tussen 1794 en 1798 verergerde de toestand nog⁹⁸. De verkoop van «nationale goederen» kwam de burgerij ten goede⁹⁹, terwijl de boeren er weinig voordeel uit trokken. De algemene toestand der boerenbevolking onderging weinig verandering in de Franse tijd¹⁰⁰.

Omstreeks 1800 neemt de industriële ontplooiing een aanvang; de beschikbaarheid van nieuwe kapitalen en de uitbreiding van het afzetgebied, dat nu het ganse Keizerrijk omvatte, vervormde, onder de impuls van Lieven Bauwens, op een paar jaar de ganse katoennijver-

(96) Rapport aan de Minister van Binnenlandse Zaken, 1 Messidor jaar XIII, bl. 57/58 in A. R. Gent, Schelde, lias 1676.

(97) *Recueil de Poèmes Couronnés par la Société Littéraire dite des Catharinistes, a Alost département de l'Escaut, dans sa séance du XIV janv. MDCCCX.* Gent, P.F. De Goesin-Verhaeghe, 1810 (Bibl. Univ. Gent, G, 3127) bl. 8/11.

(98) PIRENNE (H.) *o. c.*, deel VI, bl. 154/157.

(99) *O. c.*, deel VI, blz. 159.

(100) *O. c.*, deel VI, blz. 170-171.

(101) VAN WERVEKE (H.) *Gand. Esquisse d'histoire sociale.* Brussel, La Renaissance du Livre, 1946 (Collectie NOTRE PASSE, vijfde serie, nr. 3), bl. 111-113.

heid te Gent. Gevolg hiervan was de vorming van een stedelijk proletariaat, gepeupel van door physische en morele ellende ontaarde werklieden : de lonen waren zeer laag. In 1810 brachten de Engelse blocus en de oververzadiging van de markt een ernstige crisis teweeg : men moest de twee derden der werklieden afdanken, en de lonen werden gehalveerd ¹⁰¹. Samen met de buitenbevolking miste deze klasse, die de meerderheid der bevolking uitmaakte, alle onderwijs : in 1801 waren in het Schelde-departement slechts 143.593 inwoners op 602.072 geletterd ; het zij 76% ongeletterden ¹⁰². Slechts weinigen genoten school-onderricht, en dezen leerden dan nog ten hoogste hun naam correct schrijven en wat Vlaams lezen. Bijna nooit leerden zij er Frans..

Bij deze klasse zou de verfransing dus afhangen van het rechtstreeks contact met Fransen en franssprekenden : welnu de massa had er geen, of weinig, met Franse ambtenaren, magistraten en handelaars. Zij had er waarschijnlijk meer met de soldaten, die in de stad talrijk waren en dikwijls bij de inwoners inkwartierden. Kunnen wij daar iets uit besluiten voor het veldwinnen van het Frans? Wij geloven het niet : vele onder deze soldaten waren zelf vreemdelingen en spraken met moeite een paar woorden Frans ; in 1800 sprak trouwens drie vierden der Franse bevolking niet het Frans, maar hun lokaal dialect, dat er dikwijls sterk van afweek ; tenslotte, de ervaring van verschillende oorlogen heeft ons getoond dat het contact met bezettingstroepen slechts een tijdelijke en onbeduidende invloed uitoefent op het taalgebruik der bevolking.

Tenslotte schijnt de factor die het meest bijdroeg tot de verfransing van de lagere volksklasse (in de stad zowel als op het platteland) de lichte in het Franse leger geweest te zijn ; het waren bijna uitsluitend deze klassen die men tot de dienst opriep, daar rijkere gewoonlijk plaatsvervangers konden betalen. Niettegenstaande het groot aantal dienstweigerers en deserteurs, vervoegden een groot aantal volksmensen het leger : het was voor hen een goede gelegenheid om tenminste de beginselen van het Frans te leren ¹⁰³.

2. De meer gegoede klassen

a) de lagere burgerij

Beter dan statistieken zal Karel Broeckaert's « Den Jongen Tobias », die de zeden der Gentse lagere burgerij na 1793 schildert, ons toelaten de verfransing van deze klasse na te gaan. De tegenstelling tussen de oudere en de jongere generatie wordt hier verpersoonlijkt in deze van

(102) BONENFANT (P.) *Le Problème du Paupérisme en Belgique à la fin de l'Ancien Régime*. Brussel, 1934, bl. 65.

(103) Over het algemeen zie VERHAEGEN (P.) *o.c.*, deel V, bl. 76-83 — Waardevolle inlichtingen wat betreft de invloed van de militaire dienst op het taalgebruik van Westvlaamse soldaten zijn te vinden in de soldatenbrieven die DESMET (J.) gepubliceerd heeft in BIEKORF, jaarg. 1932-33.

Gijsken en Tobias. Gijsken is een kleine bezitter¹⁰⁴, met behoudsgezinde gedachten, geestelijke zoon van de Dominicanen die het leven van de middenstand beheersen¹⁰⁵. Hij staat wantrouwig tegenover elke intellectuele ontwikkeling: « Dame ondertusschen een Gazette leest, en 's Zondags nèn historie Boek of *Cats*, ik kan dat wel lijen, maar ik veur mij, veur al de Boeken die in de weereld zijn en zoê 'k geen spelle verletten »¹⁰⁶. Hij kent geen Frans. Hij staat tegenover Bitterman en Deugdelyk Herte, meer vrijzinnige geesten, die de vooroordelen aanvallen en Voltaire, Diderot, Payne, Molière, en de Franse XVIIIe eeuwse filosofen lezen¹⁰⁷.

Nochtans zal Gijsken aan zijn zoon, die hij naar de school van Meester Teerling¹⁰⁸ zendt, een meer verzorgde opvoeding geven. Gijsken zal er fier op gaan dat zijn Tobias « begint God lof, frans en vlaems te schrijven gelijk nèn Goliath »¹⁰⁹. Tobias zal zich trouwens emanciperen en Voltaire en Rousseau lezen, kritiek uitoefenen op clerus, vooroordelen en zeden¹¹⁰.

Het kapittel « Den Citoïen » toont ons twee Franse soldaten die inkwartiering komen zoeken bij Vader Gijs. Deze laatste spreekt geen woord Frans en doet beroep op zijn zoon « met het weynig dat hij koest »¹¹¹. Tobias' kennis van het Frans is grotendeels uit boeken geput: zijn woordenschat komt grotendeels uit woordenboeken. Hij vertaalt het « zegt hunder nèn keer dat 'k niet en weet waer hunder steken » door « il dit Citoïn qu'il ne sait pas où vous piquer », wat tot een uiterst komisch misverstand aanleiding geeft. Hij vertaalt « zegt hunder van... dat 'k geen menschen en ben die hunder kwaad wille » door « il ne veut pas votre mal », en « dat 'k ik mé mijnen hellebogen in 't gotgat gevallen ben » door « il a tombé hier avec son arc d'enfer dans un trou de Dieu »¹¹². Wat Tobias dus ontbreekt is de practijk van het Frans, wat wel bewijst dat hij met Franse soldaten en burgers weinig of geen contact had.

b) Handelaars

Bijna allen, uitgenomen de lieden van lagere sociale rang (zoals kleine winkeliers) zijn het Frans machtig. De afzondering die door de

(104) BROEKAERT (Karel) *Den Jongen Tobias*, met Inleiding en Aanteekeningen van DR. A. JACOB. Antwerpen, De Sikkels, 1924 (Spectatoriale Geschriften, II) bl. 162.

(105) *O. c.*, inleiding, bl. XII.

(106) *O. c.*, bl. 122.

(107) *O. c.*, bl. 5/8

(108) *O. c.*, bl. 20.

(109) *O. c.*, bl. 24.

(110) Hij bemerkt „hoe ongemakkelijk en bekommerlijk het is alleen aen zijn Moederspraeke geboorneert te blijven, naementlijk in dezen tijd, dat de vlaemsche taele min en min gesproken word', en dat'er zoo veel menschen in 't land zijn, die ze niet verstaan nog leeren kunnen" (*o. c.*, bl. 126).

(111) *O. c.*, bl. 127.

(112) *O. c.*, bl. 127/8.

politieke omstandigheden tussen 1795 en 1814 werd veroorzaakt, versterkte nog onze banden met Frankrijk, aangezien wij op de Franse markt aangewezen waren. Dit bracht meer direct contact tussen onze handelaars en hun Franse collegas, en talrijk waren de Vlamingen die zich naar Frankrijk begaven om er handel te drijven. Een voorbeeld: Joan Tousseyn bestuurde een huis dat in Vlaanderen beroemd was om zijn witte wijn uit Tours. Hij zond zijn twee zonen op reis naar Parijs en Tours tussen 28 October en 23 December 1795; zij deden er zaken met wijnhandelaars, bezochten de opera, schouwburgen en bals, en kochten er boeken ¹¹³.

c) De adel

Terwijl de adel zich, tijdens de revolutionnaire periode, uit het openbaar leven terugtrok, begon hij, onder Napoléon, weer deel te nemen aan het sociale leven. Trouwens na 1800 herleeft het gezelschapsleven der hogere klassen: te Gent richt de prefectuur bals in ¹¹⁴. In 1810 worden er tijdens drie wintermaanden iedere week bals gegeven waar «de oude adel, de handelaars, de ambtenaren der verschillende administraties en de militairen uitgenodigd worden. De officieren die tijdelijk in de stad verblijven, ontvangen uitnodigingen... Men kan zelfs zeggen dat wat hier een Franse naam draagt deze bals animeert en opwekt» ¹¹⁵. Napoléon roept leden van de adel (en van de hogere stedelijke burgerij) tot hoge administratieve functies en tot militaire titels, hij verheft ze tot het Legioen van Eer en tot de Keizerlijke Adel ¹¹⁶. Tijdens de Oostenrijkse periode was de adel reeds verfranst; weinig moest hij nog leren wat betreft kennis van het Frans: gelegenheid werd hem alleen geboden zijn taal te verfijnen door contact met Fransen uit Frankrijk.

d) De clerus

De revolutionnaire periode, die gekenmerkt werd door een onverbidelijke vervolging van de clerus, bepaalde de uitwijking van de hogere clerus en dwong de lagere clerus in het verborgene te arbeiden. De priesters hielden zich vooral op het platteland schuil en zo werden de banden tussen clerus en volksmassa nog versterkt ¹¹⁷, wat een deelneming van de clerus aan de verfransing, die de hogere klassen meesleepte, belette.

Het Concordaat bracht meer rust en stabiliteit, ook op geestelijk terrein. Te Gent benoemde men Franse bisschoppen: Mgr. Fallot de Beaumont, later Mgr. de Broglie, en, tijdens de hechtenis van deze

(113) CLAEYS (P.) *Voyage de Deux Gantois à Paris et à Tours en 1795*, in *MESSAGER DES SCIENCES HISTORIQUES DE BELGIQUE*, deel LXVIII, 1894.

(114) VERHAEGEN (P.) *o. c.*, deel IV, bl. 639/644.

(115) Brief van de prefect, 4 November 1811. A. R. Gent, Schelde, lias 334.

(116) VERHAEGEN (P.) *o. c.*, deel IV, bl. 192.

(117) PIRENNE (H.) *o. c.*, deel VI, bl. 102/108.

laatste, de dienstdoende bisschop de Brue. Buiten de vicaris-generaal Lesurre en de abbé de Pazzis werden geen andere Franse geestelijken in het bisdom Gent benoemd.

Weinig verandering dus in de samenstelling van de Vlaamse clerus : Mgr. de Beaumont schreef wel aan Minister Portalis dat hij besloten had een gedeelte der seminaristen naar Parijs en Lyon te zenden om België zo snel mogelijk te verfransen¹¹⁸, maar dit plan werd niet ten uitvoer gebracht.

Sedert 1794 bestonden er geen seminaries meer : men moest denken aan het oogenblik waarop de oud geworden clerus door jongere elementen zou moeten worden vervangen. In 1804 werden dus seminaries opgericht, die de prefecten alleen wilden ondersteunen op voorwaarde dat « hun de keuze der professoren voorbehouden bleef, wat zou toelaten uitsluitend Frans en als bestuurders der seminaries te benoemen »¹¹⁹. Dit was zeker niet overal het geval : zo werd te Gent het seminarie, dat op 5 November 1805 geopend werd¹²⁰, bestuurd door een Vlaming, priester Van Hamme. In 1806 werd ook te Gent een klein seminarie opgericht waar men vooral godsdienst en Latijn onderwees. De Fransman Dominique Annoqué werd er tot leraar van syntaxis en grammatica benoemd¹²¹. Na een vijftal jaren werd dit klein seminarie, ten gevolge van moeilijkheden met Napoléon, gesloten¹²².

Kortom, de clerus bleef, als stand, weerbarstig tegenover alle verfransing. Hij bleef dichter bij het volk staan dan bij de ontwikkelde klasse. J. F. Willems zal er in 1824 de nadruk op leggen dat hij : « in die algemeene neêrslagtigheyd omtrent het beoefenen der nederduytsche proza minder deelde. De moedertaal bleef door de zelve manmoedig gehandhaafd... In al de kerken en godsdienstige gestichten waer men, vóór 1793, het geestelijk onderwijs in het nederduytsch genoot, wierd ook, ten jare 1814, nog uytsluytelijk in die tael onderwezen »¹²³. Overal preekte hij en onderwees hij de catechismus in de volkstaal, die aldus met de godsdienst verbonden scheen.

e) De vrouwen uit geode middens

De mode komt nog van Parijs, dat slaafs nagevolgd wordt. Zo plaatst in 1803 Pascal, een haarkapper uit Parijs, een bericht in een Gents dagblad : hij heeft vernomen dat het gerucht de ronde deed dat hij Gent zou verlaten ; hij loogenstraft dit gerucht. Hij houdt zich vooral bezig met vrouwencoiffures, en ontvangt iedere dag bericht van de beste Parijse kappers over alle veranderingen die zich in de mode voor-

(118) COOPMAN-BROECKAERT, *Bibliographie van den Vlaamschen Taalstrijd*. Eerste deel, 1787-1844. (Kon. Vl. Acad. voor Taal- en Letterkunde) bl. 7 n° 18.

(119) VERHAEGEN (P.) *o. c.*, Deel IV, bl. 389, nota I.

(120) *O. c.*, Deel IV, bl. 390/392.

(121) A. R. Gent, Schelde, lias, 1887.

(122) VERHAEGEN (P.) *o. c.*, deel IV, bl. 624/625.

(123) WILLEMS (J. F.) *Verhandeling over Nederduytsche Tael- en Letterkunde opzigtelijk de zuydelijke Provinciën der Nederlanden*. Antwerpen, Schoeseters, 1819-1824, 2 dl. (Bibl. Univ. Gent, H. 280). Deel II, bl. 239.

doen¹²⁴. Talrijk zijn ook de Parijse huizen die, ieder jaar, een afgevaardigde naar Gent sturen met de laatste snuffjes op hun gebied¹²⁵.

BESLUIT

Door de vereniging met Frankrijk kon het Frans rekenen op de steun van twee nieuwe factoren, die in aanzienlijke mate tot het verspreiden van die taal bijdroegen.

Vooreerst, wordt het Frans, voor de eersle maat openlijk door de overheid ondersteund. Deze voert een taalpolitiek, neemt een serie maatregelen om die taal in de verschillende sectoren van het openbare leven in te voeren. Omstreeks 1800 zal zij er ingelukt zijn het gebruik van die taal in de verschillende domeinen van administratie en gerecht door te drijven; nergens ontmoet zij *bewuste* tegenstand. Het Frans wordt eveneens voertaal in de onderwijsinstellingen die de overheden in Vlaanderen opricht hebben. Na 1807 wordt het Vlaamstalige toneel uit de steden verbannen. In 1810 zijn de dagbladen te Gent tweetalig en zijn de Vlaamse bladen afgeschaft.

In die sectoren wordt de taalpolitiek met merkwaardige standvastigheid en volharding doorgevoerd. Op andere gebieden hebben de overheden, zonder een strikte taalpolitiek te voeren, het Frans door een aantal maatregelen ondersteund: door de steeds talrijker wegingen van de censuur, na 1810, om Vlaamse werken te laten drukken; door bezoldiging voor de primaire onderwijzers die in staat waren het Frans te onderwijzen.

Anderzijds zal het rechtstreeks en langdurig contact tussen Fransen en Vlamingen een nieuwe impuls geven aan het veldwinnen van het Frans te onzent. Na 1800 zal de Vlaamse adel deelnemen aan het gezelschapsleven van de Franse elite te Gent en er de gelegenheid vinden zijn taal te verfijnen. Ambtenaren en bedienden van bestuur en gerecht zijn in voortdurend contact met Franse ambtgenoten die geen andere taal spreken. Leerlingen van centrale scholen, lycea, scholen voor geneeskunde en rechten werden gevormd door leraars die geen Vlaams kennen. Hotelhouders en caféhouders zien hun huizen bezocht door Franse soldaten en burgers, met wie zij zich in het Frans moeten onderhouden. Handelaars zijn in betrekking met Frankrijk en met Franse collegas. De lagere burgerij, de ambachtsslieden en de volksklasse trekken minder nut uit het contact met Franse soldaten te onzent, die hen ten hoogste enkele spreekwijzen en termen leerden. Een groot aantal jongeren die tot deze klassen behoorden hebben als soldaten in het leger van Napoleon gediend: allen hebben er militaire uitdrukkingen en woorden van algemeen gebruik geleerd; velen waren, bij de terugkeer in hunnen haardsteden, in staat Frans te verstaan; de meest begaafden kwamen er zelfs toe Frans te lezen en te schrijven.

(124) *Jornal de Commerce de Gand*, 28 Mei 1803.

(125) Zie voorbeelden in NEVE (J.), o. c., bl. 315/316.

*

Die nieuwe factoren die het veldwinnen van het Frans in aanzienlijke mate in de hand werken, mogen onze aandacht niet afwenden van de sociale toestand die, wij zagen het in een vorig artikel, de taaltoestanden bepaalt.

Welnu, sedert 1793 vormt zich in België een nieuwe leidende stand. De burgers, « gelijk voor de wet », onderscheiden zich nog slechts door hun bezigheden of hun fortuin. Adel en clerus verliezen de geprivilegieerde positie die de hunne was vóór 1793. Tussen 1793 en 1800 trekt de adel zich terug uit het openbare leven. De verkoop van nationale goederen verarmt de clerus en verrijkt niet de boeren die, uit godsdienstig vooroordeel, weigerden ze aan te kopen maar financiële speculanten die, om hun bezit te behouden, met de Franse overheden zullen samenwerken. Vooruitstrevende intellectuelen en ambtenaren hebben een schitterende carrière in het vooruitzicht zo zij zich bij het nieuw regime voegen. Onder Napoléon vindt het teveel aan werkkrachten die de landbouw voortbracht een uitweg in de nieuwe industriële bedrijven in de steden: ook die industriëlen zullen voor het regiem gewonnen zijn.

Onder het Keizerrijk versmelten al deze elementen. Na 1800 verdwijnen de democratische tendenzen en neemt de maatschappij een censitair karakter aan. Enkel de censitaire klas heeft stemrecht, neemt deel aan het bestuur en regering, zij alleen geniet van de gunst der overheden.

Deze leidende klas die bestond uit het gedeelte van de adel dat voor het nieuw regime gewonnen was, uit officieren, handelaars, industriëlen en speculanten, ambtenaren, personen die een vrij beroep uitoefenen, en (op het platteland) welstellende boeren, scheidt zich af van de grote volksmassa wiens toestand, in 1815, nog even armoedig als tijdens het oud regime zal zijn. Uit deze massa rukken zich de ambachtlieden en de lagere stedelijke burgerij los die, in zekere mate, deelnemen aan het leven van de leidende klasse en die zich, in alle geval, van het volk trachten te onderscheiden.

Welke is nu de weerslag van deze sociale ontwikkeling op de taaltoestanden?

Deze censitaire klas, die toonaangevend was, verfranste zich in haar geheel tijdens de Franse periode: ten dele uit sympathie met het regime waaraan zij haar opkomst te danken had, ten dele uit eigenbelang, in de mate waarin zij een rol wilde spelen in het sociale leven.

De *generatie 1780*, die nog in scholen van het oud regiem opgevoed was, moest zich aanpassen aan de nieuwe omstandigheden waarin zij zich nu geplaatst zag. Bij de adel had het Frans niet veel veld meer te winnen. Geen enkele staatsambtenaar kon, na 1796, die taal nog langer ignoreren: de staatsambtenaren lazen, schreven en spraken voortdurend Frans. De welstellende burgers en kleine bezitters

die de overheid tot meiers, adjuncten, raadsleden, juryleden van tribunalen benoemden moesten ook op de duur Frans leren, evenals de handelaars. In deze verschillende standen en beroepen is het de algemene tendenz om het Frans te gebruiken: hier en daar zal men nog wel mensen aantreffen die het Frans nog onvoldoende of in het geheel niet kenden: doch die waren zeker niet toonaangevend in de nieuwe omstandigheden en werden dan algemeen als « verachterd » beschouwd. Enkel de clerus maakt op deze tendenz een uitzondering: hij leefde in nauw contact met de Vlaamse volksmassa, en stond trouwens afkerig tegenover het Frans, taal van de anticlericale propaganda.

De *generatie van 1800* groeide in een gans andere atmosfeer op: het land was sedert 7 jaar door de Fransen bezet, het was bij Frankrijk ingelijfd. Het Consulaat bracht orde en veiligheid terug. Geen gebeurtenis, geen hoop wekte in België het idee op dat verandering in die toestand zou kunnen intreden. Aan velen moest de annexatie definitief toeschijnen. Degenen die de middelen bezaten en de ambitie koesterden om hun kinderen op een carrière voor te bereiden, oordeelden het noodzakelijk hen Frans te laten leren: in de stad stond die taal op het programma van de primaire scholen en van sommige particuliere scholen, en maakte zij een hoofdbestanddeel uit van het onderwijs op secundaire scholen en pensionaten. In de lycea en scholen voor geneeskunde en rechten, die onze toekomstige ambtenaren, magistraten, dokters, officieren en advocaten vormden, werd in het Frans onderwezen, de lessen werden er gegeven door Franse leraren, die liever dan zich er toe te beperken hun leerlingen correct te leren Frans schrijven en spreken, overeenkomstig de voorschriften van Napoléon, trachtten « de herinneringen die in de ziel van de overwonnen het nationaal gevoel zouden kunnen levendig houden uit te roeien » en van hun leerlingen kleine Fransen te maken. Een op die manier opgevoede elite zal zich Frans voelen en het Vlaams, dat niet meer onderwezen werd, misprijzen.

Ook drong het Frans, langs het onderwijs, door bij klassen die het vóór 1800 niet bereiken kon: een zeker aantal kinderen van ambachtslieden en uit de lagerij burgerij, wij zagen het reeds, kreeg de gelegenheid die taal te leren in de primaire scholen en in zekere particuliere scholen. Zelfs kinderen van werklieden en behoeftigen leerden die taal soms op school. Dit vormde echter nog een grote uitzondering.

Uit dit onderzoek kunnen wij enkele besluiten trekken.

1. Het is verkeerd de taalpolitiek der Franse overheden *in abstracto* te beschouwen. Wij hebben kunnen vaststellen dat het de bedoeling van die politiek was om de nieuwe burgerij te verfransen, en daarin is zij ook gelukt ¹²⁶.

2. De Franse overheden hebben er nooit ernstig naar gestreefd het volk te verfransen. Trouwens, tijdens deze periode werd het volk nog in alle opzichten als een passieve massa beschouwd. In een toestand van uiterste materiële nood verkerend, zonder degelijk onderwijs, zonder cultuur, bleef het volk zijn lokaal dialect spreken, dat zich door de macht der gewoonte in stand hield. De enkelingen die Frans kenden, waren er een grote uitzondering.

3. Merkwaardig is de verfransing van de censitaire of kiesgerechtigde klasse. De opkomst van de burgerij was het resultaat van een verbeterde sociale strijd met de geprivilegieerde adel. Op cultureel gebied gaf zij nochtans aanleiding tot een restauratie: na 1800, als de adel zijn plaats herneemt in het sociale leven, worden de waarden, die bij de adel golden, door de censitaire klasse overgenomen. Het Frans verspreidt zich dus, zoals vóór 1793, via het mondaine leven, de bals, de mode en de schouwburg, met dien verstande dat de kring der personen die aan dit mondaine leven deelnemen nu veel uitgebreider is.

4. Kenmerkend voor de burgerij is nochtans het belang dat zij, in de orde der sociale waarden, aan de cultuur hecht. Die tendenz was reeds latent aanwezig bij de burgerij van het oud regime en ontwikkelt zich nu. Een intellectueel, wetenschappelijk en letterkundig leven ontplooit zich te Gent, en drukt zich in het Frans uit: talrijke Franse boeken verschijnen, een Frans letterkundig gezelschap wordt gesticht, Kluyskens geeft een geneeskundig tijdschrift in het Frans uit, wetenschapsmensen publiceren hun werken in het Frans. Een kring Frans-talige dichters en prozaschrijvers publiceren er regelmatig hun werken.

5. Het Latijn verdwijnt uit het middelbaar en hoger onderwijs. De ouders houden er trouwens niet meer aan dat hun kinderen die taal leren, daar zij niet meer nuttig is. Enkel in het seminarie en in het klein-seminarie werd aan het onderwijs van het latijn nog een belangrijke plaats ingeruimd: die gestichten bestonden evenwel slechts tussen 1806 en 1815, en oefenden dus weinig of geen invloed uit op de vorming der nieuwe generatie.

6. Het Vlaams werd niet meer onderwezen (in de officiële scholen), of althans verwaarloosd. Door de regering werd het beschouwd als een dialect dat een hinderpaal voor de vooruitgang was. Door de overheden en door de censitaire klasse werd het misprezen als een bewijs van onwtendheid en boersheid. Niemand meer trachtte die taal nog correct te spreken of te schrijven: personen die tot alle sociale klassen behoorden ontleenden schaamteloos woorden en wendingen aan het

(126) Wij bedoelen natuurlijk niet dat dit van 1793 af reeds zo was, vermits de vorming van die taalpolitiek parallel loopt met de overgang van de democratische naar de censitaire tendenzen der Franse Omwenteling tussen 1793 en 1800.

Frans¹²⁷. Geen sentimenteel instinct, geen collectieve wil dreef er toe die taal te beoefenen. Na 1810 publiceerde men geen Vlaamse dagbladen meer, men drukte steeds minder Vlaamse boeken, de gezelschappen van rhetorica verdwenen de ene na de andere. Het Vlaams werd verbannen uit de administratie, het gerecht, de school, het gezelschapsleven. Enkel de clerus bleef die taal getrouw.

Zodoende kunnen wij de evolutie der taaltoestanden beter begrijpen. De taalpolitiek der Franse overheden kon slagen omdat zij op een realiteit voortbouwde: de tendenz die, vóór 1793, de adel (door overname van het Franse mondaine leven) en de burgerij (langs bewondering van het Franse geestelijke leven om) de Frans taal deden overnemen. In de nieuwe censitaire klasse (ontstaan uit de samensmelting van adel met de burgerij, met predomineren van het burgerlijke element) was de neiging reeds sterk aanwezig om het Frans over te nemen, ware het dan slechts om zich van de massa te onderscheiden en om de « standing » van de vroeger dominerende standen te bereiken. De taalpolitiek van de overheid en het direct contact met Frans hebben hier dus vooral hun belang als *versterkende*, als *canaliserende* factor. Had die tendenz niet bestaan, dan ware die taalpolitiek waarschijnlijk grotendeels mislukt, zoals Willem I's taalpolitiek na 1819 zou mislukken.

De volksklasse bleef wel is waar het Vlaams getrouw, niet uit bewuste weerstand tegen het taalgebruik der hogere standen, niet uit nationaal taalpatriotisme, maar juist omdat ze alle cultuur miste.

Een bewuste tegenstand tegen de verfransing merken wij wel bij de clerus om godsdienstige, niet om nationale redenen.

Het Vlaams als cultuurtaal bleef slechts in zekere mate voortleven in de kringen der lagere stedelijke burgerij en der ambachtslieden, die wel geletterd waren maar noch over de gelegenheid, noch over de middelen beschikten om het Frans aan te leren. In die kringen blijft, wel is waar na 1810 in verzwakte mate (door de maatregelen der overheden), een zeker Vlaamstalig cultuurleven voortbestaan, in de vorm van Vlaamse bladen, godvruchtige boeken, almanakken, toneelvertoningen, gezelschapsleven. In die tussen het passieve volk en de heersende burgerij levende klasse ligt wel de grondslag waarop de Vlaamse beweging na 1840 kon voortbouwen.

(127) Het is ons wegens plaatsgebrek, onmogelijk hierop verder in te gaan. Wij verwijzen meer bepaald voor Gent naar de door DR A. JACOB uitgegeven geschriften van de Gentenaar K. BROECKAERT, *Den Jongen Tobias* (reeds vermeld) en *Borgers in den Estaminé* met Inleiding en Aanteekeningen. Antwerpen, De Sikkel, 1922 (Spectatoriale Geschriften, I): het loont de moeite de gallicismen die de auteur de verschillende in deze werken optredende personen in de mond legt naar de sociale stand of het beroep van deze personen te interpreteren.

De Internationale Stedelijke Arbitrages in de Middeleeuwen

N^o I. BESCHOUWINGEN OVER DE GESCHIEDSCHRIJVING VAN HET VOLKENRECHT DER MIDDELEEUWEN

De historiographie van het volkenrecht bevat een wezenlijke moeilijkheid, die de onmiddellijke konsekwentie uitmaakt van haar studie-object.

De ontleding der geschiedkundige gegevens moet gebeuren vanuit de gezichtshoek van de internationalist en op zichzelf vergt dit reeds een soort juridische specialisatie. Tevens is de rechtskundige verplicht zich de denkmethode van de historicus eigen te maken. Hij moet echter niet alleen leren werken naar de normen der historische critiek, hij moet ook in de eerste plaats voor zichzelf een degelijke kennis verwerven der geschiedkundige bronnen. Hij moet weten waar hij, met enige kans van slagen, zijn materiaal misschien zal vinden. Wie de hoop koestert zich op dit wetenschappelijk en nog vrijwel braakliggend terrein te begeven, moet zich bewust zijn dat van hem een juridische specialisatie wordt gevergd en dat hij tevens de jarenlange vorming van de geschiedkundige moet verkrijgen.

Wij hebben deze beschouwing niet verricht om een evidentie te bevestigen. Wij menen echter, dat het complex karakter van deze wetenschap misschien wel de onmiddellijke oorzaak kan zijn van het feit, dat de beschrijving van heel wat lotgevallen van het volkenrecht nog geen plaats hebben verworven in de geschiedschrijving.

Nauwkeuriger beschouwd, stellen wij vast, dat de historiographie van het internationaal publiek recht slechts begonnen is op het einde der achttiende eeuw. Het eerste werk, dat dit gegeven behandelt als een zelfstandig studievoorwerp, dateert van 1785.

Von Ompteda krijgt de eer als eerste gerangschikt te worden in de rij der pioniers¹. Deze eerbiedsbetuiging is nog uitzonderlijk milddadig, wanneer men bedenkt, dat zijn werk eerder de indruk wekt een soort chronologische bibliographie te zijn, waarbij vrij dikwijls de evolutionistische lijnen verloren gaan.

Wij achten het niet passend hier over te gaan tot een opsomming van auteurs. Wij willen onze bewering alleen maar wat meer opheldering bijbrengen bij middel van een steekproef. Als duidelijk voor-

(1) D.H.L. VON OMPTEDA: *Literatur des gesammten sowohl natürlichen wie positiven Völkerrechts*, Regensburg, 1785.

beeld zouden wij de volgende mening kunnen vooropstellen. Volgens A. Nussbaum, zou het aantal werken, die in de twintigste eeuw werden geschreven en die als handleiding voor de geschiedenis van het volkenrecht dienstbaar kunnen zijn, de drie niet overschrijden². Wij delen niet volledig zijn mening³, doch wat er ook van zij, het blijft onbetwistbaar, dat men ook in de twintigste eeuw slechts bij uitzondering een wetenschappelijk vorser ontmoet, die zijn opzoekingen in deze richting heeft uitgestuurd.

Wijzelf hebben zeker niet de bedoeling ons volledig te wagen in de ontleding van dit ingewikkeld en complex gegeven maar de idee, die wij willen ontwikkelen in deze uiteenzetting zou misschien als gedurfd voorkomen, indien wij niet bij voorbaat hadden aangeduid hoe jong en hoe weinig beoefend de geschiedenis van het volkenrecht nog is. Wanneer wij in dit opzicht de besluiten nagaan van het laatste uitgegeven handboek van volkenrecht, komen wij tot de vaststelling, dat nog steeds wordt aangeleerd, dat er theoretisch noch praktisch een uitgebreid volkenrecht bestond in de Middeleeuwen. Meer nog, er was «no need for a law of nations», schrijft Lauterpacht⁴.

Deze auteur geeft wel toe, dat de handelssteden een zekere praktijk hadden van arbitrale rechtspraak, doch veel belang schijnt hij daar niet aan te hechten. Hij vermeldt dit feit alleen maar om aan te tonen, dat deze scheidsgerechten misschien wel een factor konden geweest zijn in de ontwikkeling van het volkenrecht.

De opgang van het internationaal publiek recht zelf plaatst hij slechts in de loop der zestiende eeuw⁵. «Grosso modo» genomen, moet deze opvatting als klassiek worden aanzien⁶. Deze stelling wordt nog enigszins bevestigd door het overzicht der verschillende rechtskundige strekkingen en scholen, die in het verleden de concepten van de volkenrechtstheorie hebben geschapen. Ofschoon men soms wel het tegendeel heeft beweerd, kan er toch niet ernstig aan getwijfeld worden, dat het volkenrecht zijn eerste moderne wetenschappelijke vorm heeft verkregen in het werk van Hugo de Groot⁷. De basis van het internationaal positivisme werd gelegd in deze periode en wat vroeger

(2) A. NUSSBAUM: *A Concise History of the Law of Nations*, New York, 1947, p. 293. De drie aangegeven werken zijn: Wegner's *Geschichte des Völkerrechts*, 1936; Butler & Maccoby's *Development of International Law*, 1928; Redslob, *Histoire des grands principes du droit des gens*, 1923.

(3) Wij wensen ook nog het werk te vermelden van P. VINOGRADOFF, *Historical Types of International Law*, Leyde, 1923 en het „œuvre" van C. VAN VOLLENHOVEN, in *Verspreide geschriften*, Haarlem-Den Haag, 1934 en voornamelijk *De Drie Treden van het Volkenrecht*, Den Haag, 1918.

(4) H. LAUTERPACHT, *uitgave van L. Oppenheims International Law*, London, New York, Toronto, 1948, dl. I, p. 73 en vlg.

(5) H. LAUTERPACHT: *op. cit.*, p. 76.

(6) A. NUSSBAUM: *op. cit.*, p. 23 en vlg.

(7) Synthetisch overzicht; E. VAN BOGAERT, *Het verdringen der Soevereiniteit*, *Rechtskundig Weekblad*, 16 Januari 1949, p. 160 en vlg., contra J.B. SCOR, *The Spanish Origin of International Law*, London-Oxford, 1934 *passim*.

kwam was veel meer een wijsgerig « prelude », dat principieel vreemd bleef aan het positief recht.

Op het eerste zicht zou het vanzelfsprekend kunnen blijken, dat het volkenrecht zijn ontplooiing gelijktijdig heeft beleefd met zijn doctrinaire vestiging. De positieve rechtsnormen zouden in dit geval in nauwkeurigheid en aantal hebben bijgewonnen sedert de Renaissance. Meer nog, het onderzoek der Middeleeuwse doctrine levert weinig of niets op. Wanneer wij bv. het laatste werk nagaan van Prof. Sassen, die zeker niet van antipathie tegen de Middeleeuwen kan verdacht worden en die zijn verhandeling zeer breed heeft opgevat, dan merken wij op, dat hij op dat gebied feitelijk niets heeft aan te geven⁸. Moesten wij nog aanleunen bij de algemene rechtsleer der vorige eeuw, dan zouden wij trouwens uitgaan van een logische uitwinning der normen van het recht en fataal tot een synchronisme tussen rechtsleer en rechtspraktijk besluiten⁹.

Tijdens de laatste decennia is men in de algemene rechtsleer en in de rechtssociologie tot andere opvattingen gekomen. Men heeft op het recht de visie verworven, die men sociologisch heeft op andere verschijnselen. Als dusdanig heeft men het recht even goed wetenschappelijk leren waarnemen in zijn logische als in zijn vaak onlogische evoluties. Antinomiën tussen rechtsleer en rechtspraktijk zijn voor de wetenschap geen abnormale verschijnselen meer¹⁰. Wij hebben helemaal niet het inzicht de rechtscheppende waarde der doctrines te verminderen of te ontkennen. Wij hebben al evenmin het idee opgevat de sterke ontwikkelingsgang van het volkenrecht sedert de Renaissance in twijfel te trekken. Rechtssociologisch gezien is het echter toch wel mogelijk, dat naast een weinig ontwikkelde rechtsleer, de rechtspraktijk heel wat belangrijke normen had uitgebouwd. Zelfs Lauterpacht wijst op sporadische vormen van internationaal publiek recht. Op de keper beschouwd is geheel het verschil tussen het middeleeuwse volkenrecht en dat van later een kwestie van min of meer.

Wanneer men zich nu minder aan het zoëven aangeduid evident synchronisme gaat houden en meer inductief wil te werk gaan, kan men zelfs tot een veronderstelling komen, die de minderwaardigheid der Middeleeuwen op dat gebied zeer sterk zou kunnen verminderen. Juist daarvoor schijnen enkele geschiedkundige documenten uit onze streken van zeer groot belang te zijn.

Wij verrechtvaardigen dan ook deze enigszins langdurige inleiding door de noodzakelijkheid om op de algemene betekenis te wijzen van dit onderwerp.

(8) F. SASSEN: *De Wijsbegeerte der Middeleeuwen in de Nederlanden*, Lochem, 1948, p. 100 en vlg.

(9) J. BONNECASE: *La notion du droit en France au XIX siècle*, Paris, 1919, passim.

(10) J. P. HABSABERT: *Théorie générale du droit*, Bruxelles, 1948, p. 130.

Nº II DE VORSTELIJKE SCHEIDSGERECHTEN DER MIDDELEEUWEN.

De geschillen tussen de vorstendommen werden in de Middeleeuwen niet altijd bij middel van oorlogstoestanden beslecht. Het is geen onbekend feit, dat meer dan eens een arbitrale rechtspraak de knoop der politieke verwickelingen kwam doorhakken. Deze scheidsgerechten zijn trouwens niet onbeschreven gebleven. Wij beperken onze opsomming tot enkele voorbeelden uit de volksrechtelijke literatuur.

Bepaalde beschikkingen van het verdrag van Montebello van 15 April 1175 wijzen reeds op arbitrale regelingen, die werden voorzien tussen de Keizer en de Liga. Er zou een commissie worden samengesteld van zes scheidrechtters. Beide partijen zouden er respectievelijk drie aanduiden. Het magistraat van Cremona zou optreden als sub-arbiter ¹¹.

In het jaar 1176 werd door de koning van Aragon en de koning van Navarra een vergelijk afgesloten, waarbij werd beslist, dat een reeds lang bestaand conflict zou onderworpen worden aan het oordeel van de koning van Engeland. Zijn mening zou echter het karakter bezitten van een definitieve beslissing, waaraan beide partijen zich moesten onderwerpen. Tot zekerheidsstelling van de uitvoering der eventuele veroordeling zouden beide partijen vier kastelen in pand geven ¹². Op 25 September 1177 wordt een verdrag afgesloten tussen Lodewijk VII van Frankrijk en Hendrik II van Engeland. De twee koningen verplichtten zich wederzijds hun geschillen aangaande Auvergne en andere feodale bezittingen te laten beslechten door een commissie die zou samengesteld zijn uit zes bisschoppen en zes baronnen ¹³.

Op 23 Januari van het jaar 1264 verleende de Heilige Lodewijk een scheidrechtelijke sententie betreffende het conflict tussen Hendrik III van Engeland en Simon de Montfort, aanvoerder van de Engelse aristocratische partij ¹⁴.

In 1276 arbitreert Karel van Anjou, koning van Napels, de grensgeschillen, die ontstaan waren tussen de koning van Hongarije en de koning van Bohemië ¹⁵.

Op 3 Juli 1285 spreekt Magnus, koning van Zweden een sententie uit betreffende een betwisting tussen de koning van Noorwegen en de steden van de Hansa ¹⁶.

(11) E. NIJS : *Les origines du droit international*, Bruxelles-Paris, 1894. p. 52 en vlg.

(12) E. NIJS : *op. cit.*

(13) E. NIJS : *op. cit.*

(14) E. NIJS : *op. cit.*

(15) A. MERINGHAC : *Traité théorique et pratique de l'arbitrage international*, Paris, 1895, p. 34.

(16) M. VON TAUBE ; *Les origines de l'arbitrage international, Recueil des Cours de l'Académie de Droit International*, d. 42, 1932, p. 109.

Op 27 Juni 1298 arbitreert Paus Bonifacius VIII een geschil tussen Philips de Schone en Eduard I van Engeland¹⁷.

De 20 November van het jaar 1368 werd een overeenkomst gesloten tussen de koning van Aragon en Hendrik van Castilië, waarbij de beslissing werd getroffen, dat de koning van Frankrijk als scheidsrechter zou fungeren, om aan hun vijandelijkheden een uiteindelijke oplossing te brengen¹⁸.

Men zou echter op grond van dergelijke arbitrage-praktijk maar moeilijk tot het bestaan kunnen besluiten van een uitgebreide arbitrale rechtspraak. Tegenover de vele afrekeningen, die toentertijd «*manu militari*» gebeurden, is deze rechtspleging vanuit kwantitatief standpunt een uitzondering te noemen. Kwalitatief beschouwd, hebben deze beslissingen van vorst tot vorst eerder een politiek karakter. Hun inhoud schijnt niet veel elementen te bevatten over een ontwikkeld normensysteem. Zij blijken slechts weinig of geen rechtsverwezenlijking te volbrengen op het terrein der internationale betrekkingen.

De rechtsgeschiedenis heeft op grond van deze vorstelijke regelingen tot nu toe nog niet kunnen besluiten, dat er in de Middeleeuwen een degelijk uitgewerkte en veelvuldige arbitrale procedure bestond¹⁹.

N° III HET PARALLELISME DER STEDELIJKE SCHEIDSGERECHTEN.

Naast deze soort vredelievende oplossingen, waarbij de betrokken partijen de rechtspersoonlijkheid van een vorst bezitten, zijn er ook andere gevonden, waaraan men in de huidige stand der rechtsliteratuur meer aandacht moet besteden.

Prof A. Nussbaum vermeldt het feit, dat in de Middeleeuwse betrekkingen tussen de steden een zekere gewoonte tot arbitren bestond. Hij schijnt er meer belang aan te hechten, dan aan de vorstelijke arbitrages, doch hij blijkt toch ook niet hoog op te lopen met deze verschijningsvorm der scheidsgerechten²⁰.

Juist hier raakt men naar onze mening aan een critisch punt in de rechtsgeschiedenis. Laat staan, dat de volkenrechtswetenschap 16^e-eeuws is, doch dit belet nog niet, dat er een zekere ontwikkelde vorm van volkenrecht mogelijk is, die uit gewoonterechten zou ontstaan zijn. De inductieve onderzoeken zijn over dit gegeven nog zeer gering maar de enkele rechtsinstellingen, die reeds werden opgedolven wijzen aan, dat het resultaat der opzoeken wel de moeite waard zou kunnen zijn.

In dit verband valt de studie te vermelden van M. von Taube, oud-professor aan de universiteit van St Petersburg. Deze auteur, die na

(17) E. NIJS : *op. cit.*

(18) J. DUMONT : *Corps universel diplomatique du droit des gens*, d. II, Amsterdam, 1726, n° 67.

(19) A. NUSSBAUM : *op. cit.*, p. 27.

(20) A. NUSSBAUM : *op. cit.*, p. 27 en vlg.

de eerste wereldoorlog een zeer gezaghebbend figuur was in de midde- der rechtsgeschiedenis te Parijs, geeft vrij dikwijls de indruk een eigenaardige sympathie te bezitten voor feodale instellingen. Naar zijn mening waren de arbitrages aan de orde van de dag in het middeleeuwse West-Europa. Oost-Europa is op dit punt in een erbarmelijke achterlijkheid gebleven. De West-Europese scheids- gerechten, die hij daarbij op het oog heeft, zijn niet de stedelijke maar wel de vorstelijke. Hij beperkt zich daarbij echter tot een opsom- ming van voorbeelden, die wat groter in aantal is dan de onze. Een juridische ontleding geeft hij niet. Hij laat ons derhalve volledig in het duister aangaande het antwoord op de belangrijkste vraag, dat ons al of niet de overtuiging moet brengen of deze arbitrages wel degelijk de weergave zijn van een ontwikkeld rechtssysteem.

Voor Oost-Europa beperkt hij zich eveneens tot een loutere affir- matie en steunt hij zijn pessimisme op niets anders dan het feit, dat hij slechts twee gevallen heeft aangetroffen in zijn historisch onder- zoek. Dit negativisme schijnt ons echter toch vatbaar voor een ern- stige critiek. Misschien is zijn besluit de weergave van de historische werkelijkheid maar wij moeten toch opmerken, dat hij ons niet eens meedeelt welke geschiedkundige bronnen hij heeft onderzocht. Wan- neer men een dergelijke stelling verdedigt voor een internationale academie, moet men toch overgaan tot een opsomming van bronnen die men heeft nagezien en waarvan het onderzoek negatief was. Deze wetenschappelijke verantwoording geeft hij ons echter niet. De twee Russische gevallen komen ons zelfs zeer belangrijk voor. In 1203 ondernam prins Romaan van Halitch een serie krijgstochten waar- van de einduitslag de onderwerping met zich bracht van het groot- hertogdom Kiev. Om voor deze nieuwe staat een degelijke internatio- nale rechtsorde te verwezenlijken, stuurde hij een rondschriven naar de voornaamste Russische prinses, om ze uit te nodigen samen met hem te Kiev een statuut uit te werken van een internationaal hof van arbitrage. Deze prins is echter gestorven vóór hij zijn origineel plan kon uitwerken ²¹.

Voorlopig willen wij over dit geval niet veel uitwijden. Wij doen alleen maar de belangrijke vaststelling, dat de idee van een hof voor internationale justitie niet uitsluitend 19^e eeuws is. Op dit punt betekent de akte van Romaan van Halitch reeds heel wat. In 1229 greep echter een andere belangrijke gebeurtenis plaats. In dit jaar werd een verdrag afgesloten tussen prins Motislaw van Smo- lensk enerzijds en Riga en Gotland anderszijds. Uit de akte valt op te maken, dat deze laatste cocontractanten zijn opgetreden in naam van al de kuststeden, die belangen hadden in de handelsbetrekkingen in de Baltische zee. Het verdrag was in hoofdzaak bedoeld als een handelsovereenkomst. Het artikel 24 voorzag echter een onderwer- ping aan de uitspraken der scheidsrechters, die de gebeurlijke geschil-

(21) M. VON TAUBE: *op. cit.*, p. 70 e vlg.

len zouden arbitrerem, wanneer deze zouden oprijzen in de uitvoering van de handelsbetrekkingen ²².

Wij wensden nu deze twee gevallen van uit een andere gezichtshoek te ontleden, dan M. von Taube en wij menen, dat er heel wat andere beschouwingen kunnen aan vastgeknoopt worden. Hij neemt aan, dat er soms wel een soort primitieve arbitrage moet bestaan hebben, doch die is dan zo primair geweest, dat men ze niet eens als dusdanig kan bestempelen, beweert hij ²³. Deze twee akten blijven voor hem de enige sporen der arbitrale rechtspraak in Oost-Europa. Wij menen echter, dat een andere vraag kan gesteld worden. Wanneer prins Romaan van Halitch de idee kreeg, een permanent hof van arbitrage in te richten, dan is dit feit op twee verschillende wijzen te interpreteren. Deze vorst kan een zeer geniale ingeving gehad hebben en dan is het belang van deze soort rechtsvordering uitsluitend aan zijn vindingrijkheid te danken. Het is echter ook mogelijk, dat zijn idee de weergave was van een reeds zeer gekend middel van procederen. Meer nog, wij menen, dat het eerder als abnormaal zou moeten aanzien worden, dat de idee van een permanent hof zou ontstaan, indien er geen voorafgaandelijk gevestigde praktijk was geweest. Von Taube bewijst zijn negativisme niet. Onze veronderstelling is ook niet meer dan een mogelijkheid. Wij menen echter, dat onze hypothese een veel grotere graad van waarschijnlijkheid bezit en meer overeenkomt met een normale ontwikkelingsgang.

Wij geloven trouwens, dat onze opvatting nog gestaafd wordt door de rechtskundige ontleding van deze twee bescheiden.

Het eerste bevat onmiskenbaar een voorstel tot een serie arbitrages. Deze laatste vloeien op evidente wijze voort uit de overeenkomst, die door Romaan van Halitch wordt bedoeld. Een dergelijke voorafgaandelijke overeenkomst is nu nog in onze moderne rechtsvordering bekend onder vorm van een compromis.

Wanneer wij nu de tweede akte onder ogenschouw nemen, stellen wij vast, dat het verdrag in hoofddeorde een commercieel rechtsobject heeft. In deze omstandigheden is het niet als een compromis te kwalificeren. Er worden echter in bijkomende orde arbitrale regelingen ingesteld. Juridisch is het duidelijk een « accessorium » van de hoofdverbintenis en ook deze vorm van arbitrale vestiging is nog voorzien in het modern procesrecht onder de benaming van *compromissoire clause*. Nog niet zo lang geleden werd door het hof van beroep te Gent een duidelijke formulering gegeven van deze twee soorten overeenkomsten en de diagnose, die daarbij werd gesteld dekt volkomen de twee soorten verdragen, die wij hier bespreken; « *A la différence du compromis, qui est un contrat indépendant, zegt het hof, la clause compromissoire se présente comme une clause particulière d'un contrat ayant un objet principal différent. C'est un contrat accessoire* (Gand, 6 mai 1922, *Jurisprudence commerciale de Bruxelles*, 1922, p. 275).

(22) M. VON TAUBE: *op. cit.*, p. 72.

(23) M. VON TAUBE: *op. cit.*, p. 69.

Wanneer wij nu de vergelijking tussen deze oud-Russische overeenkomsten en het moderne nationaal en internationaal arbitrage-recht doorvoeren, stellen wij vast, dat ook nu alleen maar de twee vernoemde vormen bestaan van arbitrale genese²⁴. Synoptisch beschouwd zijn de twee geschiedkundige bescheiden de weergave van de twee enige wijzen, waarop nu nog een scheidgerecht ontstaat.

Wij menen op grond van deze waarnemingen te mogen besluiten, dat het wellicht een al te groot toeval zou geweest zijn, moesten nu juist de enige twee overeenkomsten, die vroeger in Rusland werden afgesloten, volledig de enige bestaansvormen van de hedendaagse arbitrage weergeven. De hypothese, dat toen ter tijd, in deze streken een gevestigde praktijk bestond, wordt nog waarschijnlijker. Wij denken dan ook, dat een verder doorgedreven inductief onderzoek ten zeerste gewenst is. De sfeer van de Baltische zee schijnt niet de enige geweest te zijn waar dergelijke gewoonten konden bestaan. Een twintigtal jaren geleden werd een zeer belangrijk onderzoek ingesteld naar de rechten, die op dit gebied gevestigd konden zijn in het bekken van de Middellandse zee, Men is tot de vaststelling gekomen, dat een dergelijke praktijk bestond in de handelscentra van Noord-Italië. Ofschoon de studie, die daaromtrent gebeurde nog ver van volledig is, valt toch reeds het feit te weerhouden, dat deze maal de arbitragepraktijk niet meer tot de veronderstellingen behoort. Wij danken deze wetenschappelijke gegevens aan het werk van Ph. S. Frey²⁵. Dank zij zijn onderzoekingen verkeert men voor Noord-Italië niet meer in het hypothetische zoals voor het Noorden van Rusland en de Baltische zee. In het raam van dit betoog, wenssen wij geen verdere beschouwingen meer vast te knopen aan de rechtsgeschiedenis van Noord-Italië. Wij vergenoegen ons met het vaststellen van het resultaat.

De Baltische en Noord-Italiaanse rechtssferen vertonen nu twee gemeenschappelijke kenmerken. In de eerste was een arbitragepraktijk zeer waarschijnlijk, in de tweede was dat een feit. Geographisch zijn beide streken handelscentra. Dit phenomeen, dat men een «parallelisme in de middeleeuwse arbitrage» zou kunnen noemen, brengt ons tot een andere overweging. Naar onze mening stelt zich de vraag of de parallelen niet verder kunnen doorgetrokken worden langs de handelscentra van West-Europa. De mogelijkheid laat zich eveneens veronderstellen voor onze gewesten. De aanvang van een onderzoek in deze richting schijnt ons in ieder geval gewettigd te zijn. Kon dit eventueel bevestigd worden, dan zou het een stap vooruit betekenen op het gebied der internationale rechtsgeschiedenis. Misschien zou het zelfs enig resultaat kunnen afwerpen voor de algemene rechtsleer of de rechtssociologie.

(24) A. BERNHARD: *L'arbitrage volontaire en droit privé*, Bruxelles-Paris, 1937, p. 85-86.

C.M. BISHOP: *International Arbitral Procedure*, Baltimore, 1930, p. 31.

(25) PH. S. FREY: *Das öffentlich-rechtliche Scheidsgerecht in Oberitalien im XII und XIII Jahrhundert*, Lucerne, 1928, passim.

In samenhang met deze gedachtengang vermelden wij enkele vaststellingen, die wij konden maken.

N° IV ARBITRAGES IN VLAANDEREN.

Wanneer wij enige verzamelingen van geschiedkundige bronnen nagaan, kunnen wij bemerken, dat ook hier het scheidsgerecht geen onbekende wijze van rechtsvordering was. Men krijgt wel degelijk de indruk, dat ook in onze streken men meer dan eens naar dit middel heeft gegrepen om een litigieuse aangelegenheid op te lossen.

Het doorwerken van de « Cartulaire de Louis de Male » levert ons enkele belangrijke voorbeelden op.

In het midden van de veertiende eeuw bestond een twist tussen het land van Waas en de stad Ruppelmonde, aangaande een jurisdictionele bevoegdheid. Beide partijen kozen de graaf van Vlaanderen als scheidsrechter en op 15 October 1350 verleende deze een sententie²⁶.

Op 14 Maart 1352 verleent Lodewijk van Male eveneens een sententie betreffende een geschil tussen de stad Douai en de abt van Enname. Beide hadden een onenigheid aangaande zekere toltarieven²⁷. Op 30 Augustus fungeerde de graaf nogmaals als scheidsrechter in een geschil over toltarieven tussen de stad Dendermonde en de stad Ruppelmonde²⁸.

In de loop van de maand November 1352 spreekt hij een vonnis uit in zake strafprocedures tussen de stad Ieperen en de gravin van Namen²⁹.

Op 26 September 1358 arbitreert hij een geding over de uitvoer van laken tussen Eecloo en Lembeke³⁰.

Deze rechtsplegingen hebben echter nog geen internationaal karakter, doch zij wijzen reeds op het bestaan van deze rechtsinstelling en op haar aanwending in tamelijk grote mate.

Ook op internationaal gebied heeft Lodewijk van Male een rechtspraak gehad. Op 1 October 1352 vonniste hij een betwisting tussen de stad Nieuwpoort en Lombardië, die liep over de wederrechtelijke aanhouding van een inwoner van Nieuwpoort, door de baljuw van Lombardië en die gebeurd was op een Lombardisch schip³¹.

Deze akten hebben echter een zeker nadeel. Zij zijn niet erg duidelijk waar het de conventionaliteit van de rechtspleging betreft en daardoor is er naar onze mening niet zeer veel af te leiden over het arbitrage-recht zelf van die tijd.

(26) T. DE LIMBURG-STIRUM : *Cartulaire de Louis de Male*, Brugge, 1901, dl. II, p. 280.

(27) T. DE LIMBURG-STIRUM : *op. cit.*, p. 305.

(28) T. DE LIMBURG-STIRUM : *op. cit.*, p. 312-313.

(29) T. DE LIMBURG-STIRUM : *op. cit.*, p. 318.

(30) T. DE LIMBURG-STIRUM : *op. cit.*, p. 366.

(31) T. DE LIMBURG-STIRUM : *op. cit.*, p. 315.

Belangrijker zijn op dat gebied de gevallen, die op deze wijze behandeld werden door de stad Kampen. Op 6 Juni 1354 arbitreert de stad Lübeck een geding tussen Kampen enerzijds en Stralsund, Rostock en Wismar anderszijds, nadat daartoe een overeenkomst was afgesloten³². Op 6 Juni 1357 treedt het schependom van Kampen zelf op als scheidsrechter in een geding tussen de ridder van Kuinre en de stad Hamburg³³.

Twee uitzonderlijke akten staan echter in verband met de stad Gent. Zij zijn veruit veel belangrijker dan de documenten, die wij daar zo even komen op te sommen. Het is dan ook deze analyse, die ons het meest geboden toeschijnt.

Het eerste scheidsgerecht staat in verband met de vroegste handelsbetrekkingen van Gent en de voornaamste Duitse steden. Vanaf het midden der XIIe eeuw is deze handel reeds belangrijk te noemen. In 1173 verleent keizer Frederic I een recht van vrije doorvaart op de Rijn aan al de handelaars van Vlaanderen. Hij geeft hun ook de toelating om handel te drijven op twee jaarmarkten te Aken en te Duisburg. Hij verbond zich eveneens tot het slaan van een nieuwe munt, die ook in Vlaanderen een geldige omloop zou krijgen³⁴.

Dit keizerlijk protectionisme belette echter de stad Keulen niet een vijandige politiek te voeren. Deze laatste verzette zich met kracht tegen de doorvaart van de Gentse schepen. Na enige jaren in vijandschap te hebben geleefd, besloten beide partijen over te gaan tot een arbitrage. Als scheidsrechter viel de keus op Filips I, aartsbisschop van Keulen³⁵.

Het vonnis is van uitzonderlijke betekenis geweest.

De arbiter begint met de vermelding, dat de strijd reeds aan gang was van vóór zijn regering. Deze is begonnen in 1168 en wij kunnen dienvolgens besluiten, dat de Gentse kooplieden reeds vóór de keizerlijke machtiging een gewoonte van doorvaart moeten gehad hebben of althans gepoogd hebben ze te verkrijgen door gebruik.

Vervolgens duidt hij de twee rechtstellingen aan van de twistende partijen. Keulen beroept zich op een « jure suo »; op een recht op de stroom, dat alleen aan de stad zou toebehoren, vanaf de plaats waar men het grondgebied Keulen voorbijkomt. Wij vinden hier derhalve zeer duidelijk de weergave van het beginsel van de rechten van de oeverstaat. De morele rechtspersoon, die de soevereiniteit bezit op de oevers bezit ze ook op de stroom zelf. Belangrijk genoeg is het feit, dat deze rechtstelling helemaal niet middeleeuws is, maar zelfs in het modern volkenrecht verdedigd werd. Het Permanente Hof van Internationale Justitie heeft zelfs in een van zijn adviezen aangenomen

(32) *Hansisches Urkundenbuch*, Halle, d. III, p. 129.

(33) *Hansisches Urkundenbuch*, op. cit., p. 160.

(34) CH.L. DIERICK: *Mémoires sur la ville de Gand*, Gand, 1814-1815, d. I p. 118.

(35) L.A. WARNKONIG: *Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte*, Tübingen, 1835, d. I, p. 326.

men, dat deze opvatting nog vrijwel algemeen was in de loop der negentiende eeuw³⁶.

De thesis van Gent steunde op een « jus mercatori », dat wel niet veel minder kan betekenen, dan een recht op doorvaart, dat voorbehouden is aan de handelsschepen. Dit recht bestond trouwens van vóór de keizerlijke akte en moest derhalve gesteund zijn op het gebruik³⁷.

Het Permanente Hof van Internationale Justitie beweerde, dat deze stelling slechts ingang vond in de negentiende eeuw³⁸. Zij werd echter bevestigd door Philips I en alsdusdanig werd ze reeds verwezenlijkt in een arbitrage der twaalfde eeuw.

Deze akte van Gent heeft derhalve een uitzonderlijke betekenis voor de rechtsgeschiedenis der internationale waterwegen. De verdediging, die beide partijen in rechte hebben ingeroepen, is helemaal niet achterlijk en wijst op een reeds tamelijk gevorderde kennis van internationale rechten, voor zover het dit soort problemen betrof. Een tweede sententie dateert van 26 Maart 1335. Deze akte bezit op haar beurt een zeker belang. Zij heeft betrekking op een geschil, waarin de stad Gent niet alleen betrokken was.

In de eerste helft der veertiende eeuw waren vijandelijkheden ontstaan tussen Hamburg en Lübeck enerzijds en Staveren, de abt van Staveren en Ehbrecht van Woudrichem anderszijds. Een compromis werd afgesloten waarbij de steden Gent, Brugge, Ieperen, Middelburg, Dordrecht en Zierikzee als scheidsrechters zouden fungeren.

In het mandaat, dat door de stad Lübeck en haar raadsman werd afgeleverd, vindt men reeds duidelijk de vermelding, dat de arbitrage steunde op een compromis-overeenkomst³⁹.

De tekst van de sententie zelf bevat allerhande regelingen van schuldvorderingen en uitwisselingen van gevangenen. Er werd echter ook een zeer duidelijk beginsel van procedure gesteld, dat wij menen nader te moeten omschrijven.

De bindende kracht van het rechtelijk gewijsde inzake scheidsrechten is een van haar essentiële kenmerken. Men heeft het trouwens nog nodig gevonden, dit principe te herhalen in het art. 59 van het statuut van het Internationale, Hof dat werd opgesteld in uitvoering van art. 92 van het Handvest der Verenigde Volkeren. Juist daardoor wordt de arbitrage onderscheiden van een expertise, daar het oordeel in dit laatste geval niet bindend is, maar zuiver adviserend (Hof van Beroep Brussel, 22 December 1888, Pasicrisie 1889, II, 279; Cassation française, 12 Maart 1894, Recueil périodique et critique de la jurisprudence Dalloz, 1894, I, 381).

Wanneer wij nu deze middeleeuwse akte nagaan, stellen wij vast, dat ook de scheidsrechters uit de veertiende eeuw zeer goed dit beginsel moeten gezien hebben. De tekst bevat er geen commentaar over. Zijn vorm heeft echter een duidelijke betekenis. Er is een groot

(36) *Permanent Court of International Justice*, Series B, n° 14, p. 38 e. vlg.

(37) *Hansisches Urkundenbuch*, d. I, p. 17-18.

(38) *Hansisches Urkundenbuch*: d. II, p. 239.

(39) *Hansisches Urkundenbuch*: d. II, p. 240 en vlg.

deel, dat uitsluitend gewijd is aan de motivering van het oordeel en een ander gedeelte is de redactie van de beslissingen, zodat een modern jurist wel degelijk de indruk krijgt voor de vorm te staan van de hedendaagse uitspraken met een motiverende en een beschikkende gedeelte. De rechters laten daarbij impliciet zeer duidelijk hun opvatting kennen over de bindende kracht van hun oordeel. De tekst bevat volgende woorden: ... hebben onze seghen ende vonnesse gheordineirt... ».

Het is zeker niet onze bedoeling te beweren, dat dit beginsel alleen maar in deze akte zou te vinden zijn voor de Middeleeuwen, doch moest men naar een typisch voorbeeld zoeken, dan zou men zeker naar dit bescheid kunnen verwijzen.

Nº V BESLUIT

Wanneer wij nu deze waarnemingen synthetisch beschouwen, stellen wij vast, dat ook bij ons de arbitrage geen onbekend middel was. De inhoud van de twee rechtshandelingen, waar Gent bij betrokken was, wijzen zeker niet op een achterlijkheid. Zij verwekken integendeel een zeer gunstige indruk. In ieder geval zijn er twee belangrijke internationale rechtsnormen zeer duidelijk gesteld geweest.

Anderszijds zijn wij ons wel bewust van het feit, dat deze studie het bewijs niet levert van een ontwikkeld arbitrage-recht. De elementen, die wij hebben aangeduid zijn kwantitatief zeer gering. Wij voeren dus eigenlijk geen wetenschappelijke stelling aan. Veeleer wensten wij uitdrukking te geven aan een idee, dat getoetst werd aan enkele historische documenten .

De gegevens schijnen er echter wel op te wijzen, dat een verder onderzoek vruchtbaar kan worden. Het blijkt ons des te meer wenselijk, daar het van zeer grote betekenis kan zijn voor de geschiedenis van het volkenrecht in het algemeen.

Verslag over de ontdekking van drie Abtsgraven tijdens de opgravingen in de abdijkerk van de voormalige Sint- Baafsabdij te Gent¹

Toen in 1943 begonnen werd met de opgravingen om de nog resterende funderingen van de sinds lang verdwenen romaanse kerk van de Sint-Baafsabdij op te sporen, om er een grondige studie van te maken, bleek al spoedig dat de afmetingen van bedoeld bedehuis veel groter waren dan men eerst kon vermoeden. Slechts een klein deel — de noordelijke transeptarm en de bijhorende kapel — werd alsdan blootgelegd. De gehele oostelijke helft van de kerk werd tijdens de graafcampagnes van 1946 en 1947 nauwkeurig onderzocht. De mogelijkheid om de westelijke helft te onderzoeken wordt verbeid, om dan eindelijk te kunnen overgaan tot een diepgaande studie van het gehele gebouw, dat — zoals de opgravingen het tot hiertoe uitwezen en gezien in het kader van onze nationale architectuur — van het allergrootste belang is.

Bij het aanleggen van een sleuf, dwars over de noordelijke transeptarm, kwamen wij op het spoor van drie abtsgraven op verschillende tijdstippen naast elkaar aangelegd. Door de aanwezigheid van stenen plaatjes met inscripties was het mogelijk de drie begraafplaatsen te identificeren en te dateren.

Om te gemoet te komen aan het verlangen van sommige collega's en vrienden, die bijzonder belangstellen in de geschiedenis van de voormalige Sint-Baafsabdij en van de locus Gandensis, waar ze was opgericht, delen wij hier de nauwkeurige beschrijving van deze graven en van hun interessante inhoud mede. Al het overige zal hier onbesproken gelaten worden en plaats vinden in een volledig verslag, dat na de voltooiing van de opgravingen in extenso zal worden gepubliceerd.

*

(1) De opgravingen gebeurden aanvankelijk uitsluitend met toelagen van de Rijksopgravingsdienst; later mochten wij ons verheugen om de welwillende tussenkomst van de Provincie Oost-Vlaanderen. Het College van burgemeester en schepenen verleende ons met grote bereidwilligheid alle mogelijke toelatingen om vrij en ongehinderd te kunnen werken; dit vergemakkelijkte in ruime mate onze taak.

Onder de druk van het steeds groter wordend noormannengevaar besloot abt Heinkeric (844-852) samen met de communitieit de abdij te verlaten en de wijk te nemen naar de versterkte stad Sint-Omaars om niet alleen hun persoon, maar ook de relikven en charters van de abdij in veiligheid te brengen. Slechts enkele monniken bleven ter plaatse om toezicht te houden over gebouwen en goederen; na korte tijd verlieten ook dezen hun post. Zo was de abdij aan haar lot overgelaten ².

Naar alle waarschijnlijkheid was de kerk toen reeds een stenen bouwwerk, dat misschien maar pas dateerde van na de brand van 813, waarbij nagenoeg de gehele abdij in de vlammen opging ³.

Bij de terugkeer van de monniken, na een afwezigheid van omtrent een eeuw, met verblijf eerst te Sint-Omaars en dan te Laon, vonden ze de abdij in een deerniswekkende toestand terug: de gebouwen waren vernield en de landerijen verwilderd ⁴.

Hoe was het gesteld met het kerkgebouw? Stond het nog geheel of ten dele recht? Geen bron licht ons in. Naar wij vermoeden had het veel geleden en werd het alsdan, zo goed en zo kwaad als het kon, hersteld of misschien zelfs vervangen door een voorlopig bedehuis, want nog vóór de eeuw ten einde liep, te weten in 985, werd onder abt Odwinus (981-998) begonnen met de bouw van een zeer grote kerk op kruisvormige plattegrond, die maar pas na verscheidene bouwcampagnes geheel was voltooid ⁵.

Toen Odwinus in 998 stierf, zal een deel van het gebouw reeds afgevoerd geweest zijn. Zijn stoffelijk overschot werd in de noordelijke transeptarm, vóór de kapel die zich op die arm opent, bijgezet.

GRAF: ABT ODWINUS

Het was de eerste begraafplaats die wij tijdens de opgravingen aantroffen.

Het graf is gemetseld en met het voeteinde naar het oosten gericht. De lange zijden komen, in de richting van het voeteinde, naar elkaar toe en worden door middel van een ronding verbonden. Aan de tegenovergestelde kant is het graf op de hoogte van de schouders recht afgesloten; voor het hoofd is een kleine ruimte voorzien, waar-

(2) Voer L., *De brief van Abt Othelbold*, Brussel, 1949, pp. 75 vlg.

(3) „Nam haec omnia, quae praediximus, exterioris habundantiae commoda unius luminaris incaute tractati consumpsit negligentia. Emissa namque flamma per contiguos velorum tractus, quippe quae sollempnibus obtenta festivitatis erant expansa, favilla tenuis intus et extra cuncta sunt depasta”. *Miracula Sancti Bavonis*, liber I (Ed. O. Holder-Egger), *MONUMENTA GERMANIAE HISTORICA*, Hannoverae, 1888, XV², blz. 592.

(4) „Et quoniam cotenus ut totus circumiacens pagus, ita et Gandensis coenobii locus pene videbatur similior deserto vacuatus cultoribus...”. *IBID.*, Liber I, op. cit., XV², blz. 593.

(5) „Et eodem anno (985), inchoatum est in majori excellentia majus aedificium ecclesiae et chori Gandensis coenobii, die kal. Aprilium, sub Odwino abbate”. *Annales Sancti Bavonis Gandensis* (M. G. H. Liber II, p. 188).

van de bodem ongeveer 5 cm hoger ligt. In de westzijde van de ruimte is een kleine indieping waarin het plaatje met het grafschrift werd opgesteld.

Het metselwerk van het graf is samengesteld uit zeer verschillend materiaal — meest slopingsmateriaal: stukken Doornikse breuksteen, ruwe keien (silex), tuf en brokken mortel (witte en rose). Deze vormeloze stukken werden zonder enig verband verwerkt. Om de leemten aan te vullen, werd zeer veel metselspecie gebruikt. Bij het wegnemen van de aarde aan de buitenkant van het graf, was het duidelijk te zien, dat men bij het aanleggen van de begraafplaats een kuil heeft gegraven en het metselwerk tegen de oneffen wanden van de put aangelegd; vandaar dat het metselwerk niet overal dezelfde dikte heeft.

Nadat het ruwe metselwerk af was, heeft het wat tijd gehad om te drogen, alvorens de bodem, de binnenzijden en de bovenkant van het graf met kalkmortel zuiver werden afgewerkt. Want alhoewel de mortelspecie van het metselwerk en deze van de bepleistering van de zelfde samenstelling zijn, kan men goed de scheiding tussen beide waarnemen; op sommige plaatsen duidt een laagje stof of aarde de naad aan.

De bodem bestaat uit een laag kalkmortel van 2 à 3 cm dikte, direct op de zandlaag uitgestreken⁶. Op de bovenkant van het graf werd de specie uitgestreken tot tegen de wanden van de kuil, derwijze dat de rand niet op een rechte lijn is afgewerkt; op sommige plaatsen gaat de bepleistering over het metselwerk heen en rust op de aarde. Dit pleisterwerk is niet gekleurd.

Platen Doornikse steen, tamelijk onregelmatig van vorm en niet goed bij elkaar aansluitend, werden aangewend om het graf te sluiten. Ze lagen los op het metselwerk; de voegen tussen de stenen waren met mortelspecie dicht gestreken. Eén van de stenen was doorgebroken, een ander bij de rand verbrokkeld en ingezakt.

Bij het wegnemen van de stenen werd bevonden, dat het water, dat langs de openingen was ingezijpeld (vermoedelijk na het slopen van de kerk) aarde had medegevoerd, zodat het graf tot 4 à 5 cm van de afdekking gevuld was.

Het gebeente van abt Odwinus was tamelijk goed bewaard gebleven. Bij het met alle omzichtigheid wegnemen van de aangeslibde aarde bleek, dat zich alle onderdelen op hun plaats bevonden. Naast het grafsteentje, dat hieronder besproken wordt, werden geen voorwerpen in het graf aangetroffen; ook geen overblijfsels van een gewaad.

Niets wees er op dat het graf ooit werd geopend. In de XVIe eeuw, toen de monniken de abdij verlieten, werd het gebeente van de jongst overleden abten naar een ander begraafplaats overgebracht. Het was niet het geval voor het stoffelijk overschot van abten die sinds eeuwen gestorven waren.

(6) De bodem van het graf bevindt zich op ong. 3 m beneden het huidig peil van de straat; ongeveer 1,30 m onder de oorspronkelijke bevoering van de kerk.

Gent, voormalige Sint-Baafsabdij.

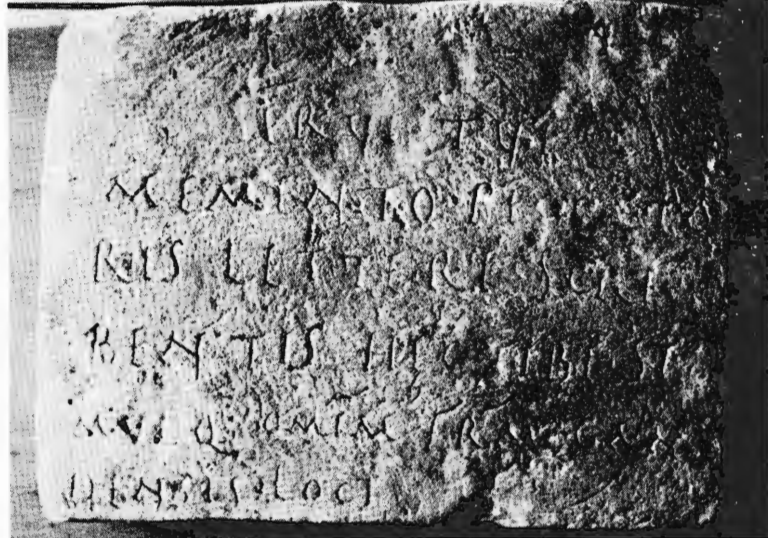
Twee abtsgraven : rechts Odwinus († 998), links Othelboldus († 1034).

Afb. 1

Afb. 2

Afb. 3

Afb. 4

Afb. 5

Afb. 6

Achter het hoofd van de aflijve bevond zich een kalkstenen plaatje waarop de naam en de datum van het verscheiden voorkomt. Dit plaatje was voorovergevalen en had de schedel een weinig verschoven. Blijkbaar zal dit gebeurd zijn vóór het slopen van de kerk, dus vóór de tijd waarop het water gelegenheid had in te zijpelen en aarde in het graf te brengen.

De voorzijde van het grafsteentje (afb. 1) meet 18,3 cm bij 13,7 à 13,9 cm; de dikte varieert tussen 3,6 en 4 cm. De tekst over zes lijnen verdeeld, is in de steen gekapt. Om de letters even groot en op dezelfde hoogte te hebben, werden vooraf in de steen parallelle lijnen gekrast; voor de eerste vijf regels op een afstand van 1,3 à 1,5 cm van elkaar; voor de onderste regel op 1 cm. De gewoonte tussen lijntjes te schrijven is zeer oud en werd veel toegepast. Op sommige wel bewaarde grafstenen is dit nog goed waar te nemen⁷.

De tekst luidt als volgt:

HIC REQUIESCIT · OD
WIN(us) · VENERABILIS MEMO
RLÆ PR(esbyter) · & ABB(a) Q(u)I REGENS
HUNC LOCU(m) · XVI · ANN(os) · & M(enses)
VII · & XVI · DIES · OBIIT · XVI
K(a)L(endas) IUN(ii) · AN(ni) INCARN(ationis) D(omi)NI

Op de smalle bovenkant van het steentje (afb. 2) staat:

DCCCCXCVIII⁸.

Door deze tekst wordt de eerbiedwaardige gedachtenis opgeroepen van Odwinus, priester en abt, die de abdij bestuurde gedurende 16 jaar, 7 maanden en 16 dagen en stierf op de 16de dag vóór de Kalenda van de maand Juni in het jaar Onzes Heren Menswording 998.

XVI Kalendas Junii is 17 Mei, 998. Rekening houdend met de nauwkeurige opgave van de duur van zijn abbatiaat — 16 jaar, 7 maanden en 16 dagen — komen wij tot de conclusie dat Odwinus op 1 October, naamfeest van Sint Bavo, 981, tot abt werd aangesteld⁹.

(7) Zie b.v. het grafschrift van subdiaken Ursinianus (V^e eeuw) te Trier, Landesmuseum; afbeelding in *Die Kirchlichen Denkmäler der Stadt Trier*, Düsseldorf, 1938, blz. 3. Vergelijk nog het christelijk grafschrift in het provinciaal museum te Bonn; afbeelding bij DEGERING H., *Die Schrift, Atlas der Schriftformen des Abendlandes vom Altertum bis zum Ausgang des 18 Jahrhunderts*, Berlin, 1929, taf. 30.

(8) Hier rust Odwinus, eerbiedwaardige gedachtenis, priester en abt, die deze plaats bestuurde gedurende 16 jaar, 7 maanden en 16 dagen, gestorven in de 16^e dag vóór de Kalender van (de maand) Juni van het jaar der menswording van Onze Heer 998.

(9) De aanduidingen op het grafsteentje zijn klaar en zullen wel met de werkelijkheid overeenstemmen. Nochtans is er een datum niet in overeenstemming te brengen met deze aangegeven door A. VAN LOKEREN, *Histoire*

De rugzijde van hetzelfde grafsteentje (afb. 3) draagt een zeer interessante, met tamelijk onregelmatige letters en niet op rechte lijnen gehouden, ingekraste tekst in cursief schrift, waarvan de lezing luidt als volgt :

SERVI TUI
 MEMENTO PECCATO
 RIS LETTERI SCRIBI
 BENTIS H(a)EC TIBI SI
 MULQ(ue) OM(n)I(u)M FR(atru)M GAN
 DENNIS LOCI

Denkelijk na de tekst in de voorzijde van het grafsteentje te hebben gesneden, zal de monnik door het inkrassen van die woorden een laatste wens tot de abt hebben gericht, te weten : « Gedenk uw dienaar de zondaar LETTER, die dit schreef, voor u, en (gedenk) tezelfdertijd alle ordebroeders van de plaats Gent ».

Aan de authenticiteit van dit grafsteentje valt niet te twifelen, vermits naar alle waarschijnlijkheid na het bijzetten van het stoffelijk overschot van abt Odwinus het graf niet meer werd geopend. Om volkomen zekerheid te hebben, werden de teksten aan het oordeelkundig onderzoek van de heer Paul Deschamps, *Membre de l'Institut* en *Conservateur du musée des monuments français* te Parijs voorgelegd¹⁰. Na onderzoek van de uitdrukkingen, schrijfwijze en lettertypen verklaarde de heer Deschamps, dat er niet de minste twijfel bestaat omtrent de echtheid van het grafplaatje en alles er op wijst, dat het wel stamt uit de tijd die er op aangegeven is (998) ; beide teksten — voor- en keerzijde — zijn van dezelfde tijd. Hij laat daarbij nog opmerken dat het gebruik van een kleiner letter ten opzichte van de andere, als de letter o — b.v. *M^o*, *E* en ook *G* — nog helemaal in het teken van de karolingische inschriften staat ; *A* en *D* (met ingeschreven *i* in *D*) zijn even karakteristiek voor het einde van de Xde en de XIde eeuw.

Het woord LETTER, te lezen in de bede op de keerzijde, is blijkbaar de naam van de ordebroeder die de tekst schreef.

Deze naam kwam in de middeleeuwen meer voor. Tot staving verwijzen wij naar een oorkonde van Karel de Goede, graaf van Vlaanderen, voor de Sint-Niklaaskerk te Veurne, 1119-1120 ; onder de ge-

de l'Abbaye de St-Bavon et de la crypte de St-Jean (Gent, 1855). Volgens vernoemd auteur, die zijn gegevens put uit later geschreven bronnen (vooral Jan van Thielrode, XIIIe eeuw) en wellicht niet zo nauwkeurig zijn, werd Womarus tot de waardigheid van abt verheven in 957 en stierf op 26 Augustus 982 en werd onmiddellijk opgevolgd door abt Wido, die na enkele maanden, nog in hetzelfde jaar, ontslag nam. Zo plaatst A. Van Lokeren de aanvang van het abbatiaat van Odwinus in 982 en niet in 981 ; er is dus een verschil van één jaar.

(10) Dit geschiedde door tussenkomst van onze geachte collega Prof. Dr F. L. Ganshof, aan wie wij hier, voor deze dienst en voor sommige inlichtingen die hij ons welwillend verstrekke, onze oprechte dank betuigen.

tuigen komen voor: Lettro, filius Alolfi, Lettro, filius Baldchildis. In een ander oorkonde van dezelfde graaf, nu voor de abdij van Sint-Winoksbergen, 1120, verschijnt weer onder de getuigen een Lethro¹¹. In het verhaal door Galbertus van de moord op Karel de Goede en de gebeurtenissen die er op volgden (1127) staat te lezen: «Eodem die reddidit Littera tres marcas argenti ipsi comiti, quas detinuerat ex argento prepositi». Deze Letter is blijkbaar een kanunnik van Sint-Donaas te Brugge¹².

Door de literaire bronnen was het sterfjaar van abt Odwinus gekend; zijn grafsteentje levert het bewijs dat de datum door deze bronnen aangegeven de juiste is. Tot vóór de opgravingen wist niemand aan te wijzen waar de abt begraven lag. Het terugvinden van het graf, met zijn archeologische gegevens, is op zichzelf reeds een gelukkig feit, doch het kan zeer nuttige aanwijzingen brengen in verband met de bouwgeschiedenis van de kerk, waarover later.

GRAF: ABT OTHELBOLDUS

In zijn kroniek deelt Jan van Thielrode (XIIIde eeuw) mede, dat abt Eremboldus (998-1017), opvolger van Odwinus, in de krocht vóór het altaar (kapel) van Sint Andreas werd begraven, terwijl de volgende abt, Othelboldus (1019-1034) in de kerk vóór het altaar (kapel) van Sint Benedictus werd ter aarde besteld¹³. En inderdaad, op een weinig afstand van de begraafplaats van Odwinus werd het graf van abt Othelboldus blootgelegd.

Eveneens met het voeteinde naar het oosten gericht, was dit graf nagenoeg op dezelfde wijze als het voorgaande geconstrueerd; slechts de volgende verschillen dienen aangestipt: vorm: aan het voeteinde is het vlak afgesloten; kleur: bodem, wanden en bovenkant van het graf zijn rood gekleurd. Een waterverf op de natte mortelspecie uitgestreken is in deze laatste gedrongen en er mede opgedroogd. Op de bodem van het graf lag wat verbrijzelde gebakken aarde.

Daar dit graf niet zo diep aangelegd is als dat van abt Odwinus ligt er onder de bodem een laagje zwarte aarde van \pm 15 cm dik.

Op dit graf lagen geen dekstenen meer; wanneer ze werden weggenomen of in welke omstandigheden is niet geweten. Heel goed kan het gebeurd zijn bij het slopen van de kerk (XVIde eeuw) toen men sommige funderingen tot de laatste steen uithaalde om het materiaal in andere constructies te verwerken. Dat men alsdan het graf van Odwinus onverlet liet, kan zijn verklaring vinden in het feit, dat het 40 cm lager ligt en waarschijnlijk toen niet werd opgemerkt.

(11) VERCAUTEREN F., *Actes des comtes de Flandre, 1071-1128*. Bruxelles, 1938, n° 98, blz. 225; n° 99, blz. 228.

(12) GALBERT DE BRUGES, *Histoire du meurtre de Charles-le-Bon*. Edit. H. Pirenne, Paris, 1891, C. 85, blz. 130.

(13) THIELRODE, JEAN DE, *Chronique de S. Bavon à Gand (1298)*. Ed. A. Van Lokeren, Gand, 1835, blz. 21, 24.

Alhoewel de grafruimte gevuld was met aarde, vermengd met enkele steenbrokken en stukken mortel, lag het geraamte van abt Othelboldus nog betrekkelijk goed in orde. Op het rechterdijbeen na, dat, samen met het rechter gedeelte van het bekken, een twintigtal centimeter in schuine richting naar boven was geschoven, waren de beenderen onaangeroerd gebleven, maar ze waren meer vergaan dan deze van abt Odwinus. Bij het aanraken viel de schedel uit elkaar.

Het grafsteentje bevond zich niet meer op zijn plaats (achter het hoofd), maar lag, ter hoogte van de borst, op het gebeente, met de voorzijde naar boven gekeerd.

Geen enkel voorwerp werd in het graf aangetroffen.

Het grafsteentje (afb. 4) is een stuk niet zuiver afgewerkte zandsteen, waarvan de voorzijde nagenoeg 23,7 cm bij 16,5 cm meet; de dikte bedraagt \pm 5 cm. De voorkant van het plaatje draagt duidelijk de sporen van het doorzagen van boven naar onder; ongeveer één centimeter van de onderste rand werd niet verder gezaagd, maar het plaatje werd afgebroken; een verdere afwerking kreeg het niet.

De betrekkelijk korte tekst, zonder enige afkorting, is over vijf regels verdeeld. Niettegenstaande parallelle lijntjes werden getrokken op een afstand van 1,3 à 1,4 cm om de letters op dezelfde hoogte aan te brengen, is de uitvoering tamelijk slordig geschied; de regels beginnen noch eindigen op een verticale lijn; sommige letters zijn te klein en raken de lijntjes niet, terwijl andere te ver van elkaar af staan en iets onevenwichtig in het woord tweebrengen. Deze tekst werd zeker niet door een bedreven hand in de steen gebeiteld; hij luidt als volgt:

HIC REQUIESCIT
OTHELboldus
ABBA QUI OBIT
VIII IDUS
DECEMBRIS ¹⁴.

Abt Othelboldus stierf de 6 December (VIII idus Decembris = 6 December); het sterfjaar is niet aangegeven. Andere bescheiden geven 1034 aan.

GRAF: ABT FOLPERTUS

De twee abten die volgden op Othelboldus bestuurden elk slechts twee jaar de abdij: Lidwinus (1034-1036) en Rumoldus (1036-1038). Door geen enkel document worden wij ingelicht betreffende hun begraafplaats.

Van abt Folpertus (1039-1066), die hen opvolgde en gedurende 27 jaar aan het hoofd van de abdij stond, zegt Jan van Thielrode: «... se-

(14) Hier rust
Othelboldus
abt, die gestorven is
op de 7^e dag vóór de Iden.
van December.

pultus est ante basilicam Sti Benedicti obiit VII Ydus Martii anno Domini MLXVI »¹⁵. Bijgevolg werd hij, evenals abt Othelboldus, vóór het altaar (kapel) van Sint Benedictus begraven. De opgravingen hebben dit bevestigd.

Bij het vrijmaken van het nog resterend deel van deze begraafplaats kon men zeer duidelijk nagaan, hoe men bij het aanleggen ervan was te werk gegaan. Bij het graven van de kuil had men de zuidelijke buitenwand van het graf van abt Othelboldus blootgemaakt en gebruikt tot binnenwand van het nieuw te bouwen graf, dat 2 à 3 cm hoger werd aangelegd. Aan het westeinde, waar het nieuw sluitmuurtje moest worden gebouwd, werd de aarde niet met veel zorg weggeruimd, derwijze dat de tamelijk slordig uitgevoerde aansluiting tussen oud en nieuw metselwerk goed kon waargenomen worden. Uitgevoerd met slopingsmateriaal, evenals de voorgaande graven, werd het netjes afgewerkt met een bepleistering van gewone metselspecie en rood geverfd.

Aan het hoofdeinde is dit graf vlak afgesloten, zonder dat er een smallere ruimte voor het hoofd werd voorzien. Evenwel was het grafsteentje in een kleine indieping van de sluitwand opgesteld.

Bij het aanleggen voor enkele jaren van een grote rioleringspijp heeft men ruim de helft van het graf vernield, zodat het ons ontgaat hoe het aan de oostkant was afgewerkt.

Alleen het hoofd en de bovenste helft van de romp waren onaangeeroerd gebleven; het overige werd met het graf opgeruimd. De nog aanwezige deksteen — plaat Doornikse steen — die het resterend deel beschutte, was, bij het uitvoeren van voornoemde werken wat verschoven, gedeeltelijk gebroken en onder de drukking van de aangehoogde aarde doorgezakt.

Bij de minste aanraking viel de schedel uiteen. Onder en rond de schedel werden evenwel schaarse en moeilijk te onderkennen deeltjes van een vergane mijter (?) of kap (?) aangetroffen. Deze kan tussen de 0,3 à 0,4 cm dik geweest zijn, maar was geheel opgeteerd. Gouddraadjes van de stiksels werden weergevonden; ook gouddraden van linten of van goudstiksel van 2 à 2,2 cm breed. Hoe dit alles juist in elkaar zat kon niet meer nagegaan worden.

Net onder de borst, wat meer naar de linkerarm toe, werd boven het gebeente, tussen de aarde, een fragment van een zilveren kelkje en een aan de rand geschonden pateentje gevonden.

Stellig werden deze voorwerpen oorspronkelijk niet daar neergelegd. Op de plaats waar ze zich bij het ontdekken bevonden, waren de dekstenen verdwenen en ook juist daar was de grens tussen de onaangeeroerde en de omwoelde grond. Naar alle waarschijnlijkheid werd het kelkje tijdens het aanleggen van de riolering door een steek met de spade geschonden, want de voet ontbreekt, en geraakte, samen met het pateentje, tussen de verzette grond.

(15) THIELRODE, JEAN DE, *op. cit.*, blz. 21-22.

Daarentegen was het grafsteentje nooit aangeroerd geworden. Zijn plaats — juist achter de nimmer verlegde schedel — biedt volledige waarborg; daarbij was het nog met een weinig mortelspecie vastgezet in de ervoor voorziene uitsparing in de wand.

Te oordelen naar enkele letters in de keerzijde gebeiteld, is dit zandstenen grafplaatje gehouwen uit een grotere grafsteen, die misschien nooit voltooid of nooit gebruikt werd. Het meet 18,2 cm bij \pm 15 cm en is 4,7 à 5 cm dik. De tekst op de voorzijde (afb. 5), aangebracht tussen parallel lopende ingekraste lijntjes van 2,1 tot 2,6 cm afstand, is verdeeld over vijf regels en luidt als volgt :

VII · ID(us) MAR
TII · OBIIT DO(mi)
NUS FOLP(er)TUS
GANDENSIS
CÆNOBII ABBA ¹⁶.

Weer wordt geen overlijdensjaar aangegeven (VII idus Martii = 9 Maart). De abt stierf in 1066.

Aan de authenticiteit van dit grafsteentje valt niet te twifelen ¹⁷.

Op de keerzijde, in de onderste helft, is gekapt met letters van zo wat 3,8 cm hoog :

HIC REQ(u)I(escit)

De tekst, eens geheel of gedeeltelijk aangebracht op een grotere steen, werd bij het maken van onderhavig grafplaatje afgesneden. Volgens het oordeel van de heer Deschamps schijnen deze letters in ouderdom niet hoger op te klimmen dan de XIde eeuw.

Het kelkje is van zilver — \pm 0,05 cm dik — en mist, zoals vermeld, de voet. In gawe toestand kan het tussen de 9 à 10 cm hoog geweest zijn (afb. 6).

Op grond van vergelijking met gelijkaardige en even oude kelkjes, kunnen wij veronderstellen dat de voet, met als plattegrond een cirkelvlak, naar boventoe verjongde om aan te sluiten bij de knoop die \pm 1,5 cm hoog is en een diameter heeft van \pm 2,2 cm. Tussen knoop en schaal ligt een krans van elf bolletjes van nagenoeg 0,3 cm diameter. De schaal is \pm 4 cm hoog; onderaan bestaat ze uit een halve sfeer die aansluit bij het bovenste deel, dat geleidelijk opengaat en boven eindigt met een diameter van \pm 6 cm. Vermoedelijk door het aandammen van de aarde waarin het zich bevond, werd het wat misvormd. Het vertoont noch versiering noch sporen van verguldsel.

(16) Op de 7^e dag vóór de Iden van Maart is gestorven Heer Folpertus abt van het Gentse klooster.

(17) De heer P. Deschamps liet opmerken, dat het gebruik van samengevoegde en ingeschreven letters als hier .A, F en © karakteristiek zijn voor het einde van de X^e en de XIe eeuw.

Het pateentje, eveneens van zilver, is nagenoeg even dik. Het heeft een diameter van $\pm 7,1$ cm. In het midden komt een indieping voor van 0,4 cm op de diepste plaats, begrensd door een cirkel waarvan de diameter 3,8 cm meet. In dit dieper liggend vlak is een handje in zegenende houding gegraveerd. De gestrekte duim, wijsvinger en middelvinger zijn buitenmate lang; de kortere ringvinger en pink zijn in de handpalm gelegd. De strepen op de hoogte van de pols, dwars over de arm, tonen de rand van de mouw aan. Links van het handje is heel licht een letter D met er boven een streepje ingegrifd; rechts van het handje, wat hoger dan de D en nauwelijks zichtbaar, tweemaal een letter I, de ene boven de andere.

Zowel de vorm van het kelkje en het pateentje, als de wijze van de hand voor te stellen horen thuis in de XIde eeuw; daaromtrent kan geen twijfel bestaan.

Soortgelijke kelkjes met pateen zijn niet zo zeldzaam. In graven van bisschoppen van de Xde-XIIde eeuw werden er verscheidene aangetroffen. Naar de mening van Jos. Braun S.J., uitgedrukt in zijn werk: *Der Christliche Altar*¹⁸, zouden het reiskelkjes zijn, waarvan de bisschoppen zich tijdens hun tochten bedienden als zij het H. Misoffer op een draagaltaar celebreeerden; na hun verscheiden zouden die kelkjes hen als bijgave in het graf gevolgd hebben. Voor abten zal men hetzelfde gedaan hebben.

Misschien wel het kleinste van de gekende soortgelijke kelkjes is het gouden kelkje met pateen, dat in de Dom te Trier bij het stoffelijk overschot van aartsbisschop Poppo († 1047) werd aangetroffen. De diameter onder en boven zijn respectievelijk: 3,5 cm en 3,8 cm; de diameter van het bijhorend pateentje is 5 cm. In het graf van aartsbisschop Udo van Trier († 1078) lag een zilveren kelkje.

In de Domschat te Hildesheim bevinden zich verscheidene zilveren kelkjes, herkomstig uit bisschopsgraven van de Xde-XIIde eeuw. Hun hoogte varieert tussen 6 en 9 cm; de diameter van het bijhorend pateentje: 5 à 7 cm. Naar alle waarschijnlijkheid zijn het kelkjes die oorspronkelijk bij een draagaltaar hoorden. Slechts één ervan is binnen verguld, de andere niet; in die tijd (Xde-XIIde eeuw) was het niet voorgescreven dat het inwendige van de schaal en de pateen moesten verguld zijn¹⁹.

De vorm van de kelkjes van Hildesheim is precies dezelfde als die van het kelkje, dat wij in de Sint-Baafsabdij te Gent hebben opgegraven; tot zelfs het fijne kransje als overgang tussen knoop en schaal is aanwezig. Sommige pateentjes hebben geen versiering; in één is een open hand met er achter een kruis gegraveerd. Een nagenoeg gelijkwaardig zilveren kelkje van 7,2 cm hoog, met een schaal van 6 cm diameter en langs binnen verguld, wordt bewaard in de schat van de

(18) BRAUN J., *Der Christliche Altar in seiner geschichtlicher Entwicklung*, München, 1924, I, blz. 438.

(19) BRAUN J., *op. cit.*, I, blz. 438-439, taf. 77.

collegiale kerk te Hoei. In 1873 werd het aangetroffen in het graf van Theoduinus²⁰.

Bij een ietwat groter en ook wat rijker versierd XIIde eeuws kelkje, dat zich bevindt in de Dom van Cividale, hoort een wat te grote pateen van 10 cm diameter²¹. In het midden is op meesterlijke wijze een zegenend handje vóór een kruis gegraveerd. De gelijkenis met het handje van het Gentse pateentje is zeer groot: zelfde houding en even slanke vingers.

Dit alles doet ons besluiten, dat het feit, dat abt Folpertus een zilveren kelkje in zijn graf heeft medegekregen geen uitzonderlijk geval is, maar beantwoordt aan de gebruiken van de tijd en dat het kelkje te beschouwen is als een van de zovele, nagenoeg alle gelijk van vorm, die in de XIde en XIIde eeuw in gebruik waren.

Volgens de kroniek van Jan van Thielrode zou ook de opvolger van Folpertus, abt Sygerus (1066-1073), vóór het altaar van Sint Benedictus begraven geweest zijn²². Zijn graf, dat naar alle waarschijnlijkheid aanleunde tegen de zuidkant van het graf van zijn voorganger, zal bij het aanleggen van hogergenoemde riolering geheel opgeruimd zijn geworden.

(20) PIRENNE H., *Histoire de Belgique*, Bruxelles, 1948, I, blz. 64.

(21) BRAUN J., *op. cit.* I, blz. 439, taf. 77.

(22) „... sepultus ante basilicam Sⁿⁱ Benedicti...”. THIELRODE, JEAN DE, *op. cit.*, blz. 24.

Praalgraf van bisschop Triest

Jeroom du Quesnoy en het praalgraf van Bisschop Triest in de Sint-Baafs- kathedraal te Gent

Al werden reeds talrijke bijdragen gewijd aan Jeroom du Quesnoy II¹, toch blijven er nog heel wat leemten, toch rijzen er nog tal van vraagtekens betreffende de mens en de kunstenaar. Een grondige, methodische en volledige studie over hem, zoals het werk van M. Fransolet over zijn oudere broeder François², bezitten wij nog altijd niet. Er is geen betrouwbaar inventaris van zijn gewrochten voorhanden³. Wij weten niet welke werken van eigen vinding en uitvoering zijn, welke hij in collaboratie gemaakt heeft, welke hij gebeiteld heeft naar het model of onder inspiratie van anderen.

Oyer het praalgraf van bisschop Triest in de kathedraal te Gent, zijn meesterwerk en tevens zijn zwanenzang, is men het helemaal niet eens. Aan wie heeft de bisschop de bestelling gedaan? Wie maakte het plan of de maquette op? Wie voerde het uit? Is die uitvoering helemaal van de hand van Jeroom of moeten delen ervan aan François

(1) Wij citeren hier de voornaamste studiën: ROELANDTS, O., *De beeldhouwers Hieronymus Duquesnoy, vader en zoon*, Gent, z.d.; DEVIGNE, M., *Nota's over Vlaamsche beeldhouwers der XVIIe eeuw*, (ONZE KUNST, XLV, 1928, bl. 118-128); IDEM, *Notes sur les sculpteurs, flamands du XVIIe siècle*, (LA REVUE D'ART, XXVIII, 1926, bl. 107-118); ŠOBOTKA, G., *J. du Quesnoy le Jeune*, (THIRME, U-BECKER, F., *Allgemeines Lexicon der bildenden Künstler*, X, Leipzig, 1914, bl. 194); BUSSCHER, E. DE, *Les du Quesnoy, sculpteurs-statuaire*, (ANNALES DE LA SOC. ROY. DES BEAUX-ARTS ET DE LITTÉRATURE DE GAND, XIII, 1873-1877, bl. 305-402); IDEM, *Duquesnoy Jérôme*, (BIOGRAPHIE NATIONALE, VI, Brussel, 1878, kol. 348-361); LOKEREN; A. VAN, *Jérôme Duquesnoy*, (MESSAGER DES SCIENCES HISTORIQUES, 1833, bl. 462-465).

Inlichtingen vindt men ook bij: GABRIELS, J., *De beeldhouwkunst in de XVIIe eeuw* (GESCHIEDENIS VAN DE VLAAMSCH E KUNST, II, afl. 15-16 en 17, Antwerpen, z.d., bl. 749-751); IDEM; *De Vlaamsche beeldhouwkunst*, (MAERLANT-BIBLIOTHEEK, VIII), Antwerpen, 1942, bl. 50-52; FRANSOLET, M., *François du Quesnoy, sculpteur d'Urbain VIII, 1597-1643*, (ACAD. ROY. BELG., CLASSE DES BEAUX-ARTS, Mém, in 4e, 2e série, t. IX, fasc. I), Brussel, 1942, passim, vooral bl. 137-146; MARCHAL, E., *Mémoire sur la sculpture aux Pays-Bas pendant les XVIIe et XVIIIe siècles*, Brussel, 1877.

(2) FRANSOLET, M., *Op. cit.*

(3) Voor de toeschrijving van een aantal werken aan Jeroom du Quesnoy II, zie: DEVIGNE, M., *Op. cit.*; ROELANDTS, O., *Op. cit.*; MATTHIJS, R., *Een nieuw meesterwerk van Jeroom Duquesnoy den Jongere*, (KUNST, 6e jg., 1935, bl. 191-196); IDEM, *Iconografie van bisschop Triest*, (BULL. MAATSCH. GESCHIED. EN OUDHEIDK. GENT, 46^e en 47^e jaar, 1938-1939, bl. 5-166).

Over zijn werken tijdens zijn lang verblijf in Spanje, en misschien ook in Portugal, van 1623 of 1624 tot 1640, is helemaal niets bekend (DEVIGNE, M., *Notes*, bl. 107).

toegeschreven worden? Verleenden nog andere kunstenaars hun medewerking?

In deze studie zullen wij die vraagstukken trachten op te lossen of tenminste ze in een klaarder daglicht te stellen dan tot nog toe het geval was, en dit aan de hand van pas ontdekte documenten. Vooreerst echter zullen wij, tot beter begrip van de kwestie, een kort overzicht geven over het leven en het werk van de drie du Quesnoy's.

Jeroom du Quesnoy de Oude († Brussel 1641 of 1642), beeldhouwer en architect, ging een eerste huwelijk aan met Elisabeth van Mechelen, weduwe Crabbe. Uit dit huwelijk sproten vijf kinderen: Philips, François, Jeroom, Anna en Antoinette. Hij had nog een zoon uit een tweede huwelijk, Augustin. Hij was weliswaar geen groot, maar toch een verdienstelijk kunstenaar. Het opmaken van een lijst van zijn werken gaat met aanzienlijke moeilijkheden gepaard: de meeste werken uit deze tijd zijn immers niet getekend; komt daar nog bij, dat de verwarring met zijn zoon, Jeroom, de zaak niet eenvoudiger maakt. De voornaamste werken, die hem met zekerheid, of toch met grote waarschijnlijkheid, toegeschreven worden, zijn: het tabernakel van de Sint-Martenskerk te Aalst (1604), twee beelden van Sint-Urbanus en van de patriarch Noë voor de nering der wijnkopers van Brussel (1605), de beelden van de Gerechtigheid en de Waarheid voor het stadhuis van Halle (c. 1616) en, last not least, het bronzen beeldje van « Juliaenzen », de overbekende oudste burger van Brussel, « Manneke Pis » (1617). In zijn atelier bekwaamden zijn zonen, François en Jeroom, zich in de techniek van de beeldhouwkunst⁴.

François, bijgenaamd « il Fiammingo », de grootste Belgische beeldhouwer van de moderne tijden en een der grootste uit de wereldgeschiedenis, werd geboren te Brussel de 12 Januari 1597. Na van aarts-hertog Albrecht een steungeld van 600 pond ontvangen te hebben, vertrekt hij in Augustus 1618 naar Italië « *pour s'esvertuer davantage au faict de son art* », zoals hij zelf in het rekwest zegt. Te Rome kent hij enkele moeilijke jaren. Om zijn brood te verdienen is hij verplicht te gaan werken in het atelier van een zekere Claudio Lorenese, « *intagliatore* ». Zijn eerste belangrijke bestelling, een « Venus Amor voedend », krijgt hij van een rijk Vlaams koopman te Rome gevestigd, Pieter Visschers, alias Pietro Pescatore. Deze mecenas introduceert hem bij Filippo Colonna, konstabel van de pauselijke curie, voor wie hij ook enkele werken uitvoert. In de lente van 1624 wordt hij de vriend en huisgenoot van de inmiddels aangekomen Nicolas Poussin. Samen bestuderen zij de beeldhouwwerken der Oudheid en de schilderijen van Titiaan, maken tekeningen, kopiëren en

(4) ROBLANDTS, O., *Op. cit.*, bl. 11-27; SOBOTKA, G., *Jérôme Duquesnoy le Vieux*, (THIEME, U. - BECKER, F., *Allgemeines Lexicon der bildenden Künstler*, X, Leipzig, 1914, bl. 193-194); BUSSCHER, E. DE, *Duquesnoy Jérôme le Vieux*, (BIOGRAPHIE NATIONALE, VI, Brussel, 1878, kol. 328-332); IDEM, *Les du Quesnoy*, bl. 306-315; FRANSOLEY, M., *Op. cit.*, bl. 32-37; GABRIELS, J., *De beeldhouwkunst*, bl. 749.

boetseren. Joachim von Sandrart en Claude le Lorrain voegen zich bij hen. In deze periode worden François verscheidene restauraties toevertrouwd. In de jaren 1626-1635 treedt zijn persoonlijkheid meer en meer op de voorgrond. Hij toont zich een genie in het uitbeelden van kinderfiguren, « zijn *puttini bellissimi* met de breede boetseering der spiermassa's en de geraffineerde picturale vleeschbehandeling » (J. Gabriels). Wij vermelden hier o.a.: zijn « Kinderen met de Bok », zijn « Dronken Silenus », zijn Cupido's en vooral zijn « Musicerende engelen ». Verder beitelte hij verscheidene grafchriften en busten. Zijn grootste triomfen behaalt hij met zijn twee monumentale werken: « De heilige Suzanna » in de Santa Maria de Loreto (1626-1633) besteld door de sodaliteit van de bakkers van Rome, en vooral met zijn reuzenbeeld van « De heilige Andreas » in Sint Pieters (1628-1640) voor paus Urbanus VIII, waarmede hij niemand minder dan Bernini, zijn mededinger, die terzelfdertijd een beeld van de heilige Longinus maakte voor dezelfde kerk, verre overtreft. Allen, ook de paus, die persoonlijk de inhuldiging bijwoont, staan vol bewondering voor deze « scultura ammirabile ». 's Anderendaags reeds bereikte het nieuws de Nederlanden en verwekte er grote ontroering bij kunstenaars en liefhebbers. Rubens drukt in een brief aan du Quesnoy zijn vreugde en verrukking uit bij zijn triomf. De Flamingo wordt door Lodewijk XIII uitgenodigd naar Parijs te komen, om er « sculpteur du roi » te worden en de leiding op zich te nemen van de door Richelieu gestichte « Académie des Beaux-Arts ». Na enige aarzelingen aanvaardt hij. Hij zou, helaas, Parijs nooit bereiken: hij overlijdt onderweg te Livorno de 19 Juli 1643 bijgestaan door zijn goede vriend, de Brusselse goudsmid André Ghijsels, en zijn broeder Jeroom. Hij oefende een zeer grote invloed uit op tal van beeldhouwers uit de Nederlanden, Italië, Frankrijk en Duitsland, vooral op Artus Quellien de Oude en op Jeroom⁵.

Als mens was Jeroom-zoon de tegenhanger van François. Deze was onder alle opzichten een edel, eerlijk en gewetensvol man; Jeroom daarentegen blijkt eerder een losbandige kerel geweest te zijn. Hij werd geboren te Brussel de 8 Mei 1602. Rond 1621 gaat hij zich in Italië bij zijn oudere broeder vervoegen. Hij blijft echter slechts korte tijd bij hem. Op verzoek van Philips IV trekt hij naar Spanje en keert slechts in 1640 in Italië terug. Over deze periode uit zijn leven is niets bekend. Van 1641 tot 1643 woont hij weer samen met François te Rome. Dan gebeurt er iets, dat van belang geweest is voor zijn verdere loopbaan en zijn kunstproductie. Na de dood van zijn broeder doet hij al de bagage van deze, waaronder « vier groote kassen, swaerlijck gelaeden, dat aen elcke kasse waeren acht mannen, om de selve te draegen uyten schepe tot inde herberge, daer sij logeerden » (getuigenis van André Ghijsels) op een schip laden en naar Holland overbrengen. Hij zelf reist af naar Brussel. François nu had

(5) FRANSOLET, M., *Op. cit.*, passim; GABRIELS, J., *De beeldhouwkunst*, bl. 751-757.

aan Ghijsels verklaard, « *dat die kassen vol van sijne kunsten, schilderijen ende meubelen waeren* ». De medeërfgenenamen deden hem daarvoor een proces aan, doch gaven het spoedig op. Jeroom verklaarde, dat die kassen enkel schetsen, tekeningen en andere kunstvoorwerpen bevatten, die alleen voor hem belang opleverden; de anderen paaiden zich met de hoop, dat later al de bezittingen van Jeroom hen toch zouden ten deel vallen, vermits hij, evenals François, ongehuwd was. Het lijkt ons vrijwel zeker, dat een kerel als Jeroom wel meer dan geoorloofd was gebruik en misbruik heeft gemaakt van de inhoud van deze kassen ⁶. Hier ligt blijkbaar, gedeeltelijk tenminste, de uitleg voor het feit, dat Jeroom, die over een buitengewone vaardigheid en techniek beschikte, daarentegen in geringe mate oorspronkelijk was: hij was een eclecticus, zoals uit de beschouwing van verscheidene van zijn werken blijkt. Niet alleen onderging hij de invloed van zijn broeder, maar wij mogen ons zelfs afvragen, of hij niet meer dan eens enkel een louter uitvoerder, een aanpasser geweest is van schetsen en plannen door François nagelaten. Wij zullen daar verder nog op terugkomen.

In 1645 wordt Jeroom door de gouverneur-generaal, aartshertog Leopold-Guillaume van Oostenrijk, benoemd tot adjunt van Jacques Francquart als « *architecte, statuaire et sculpteur de la Cour* ». In 1653 volgt hij deze op. Zijn bijzonderste werken zijn: een buste van bisschop Triest (c. 1644), de beelden van de apostelen Sint-Thomas, Sint-Bartholomeus en Sint-Mathias in de Sint-Goedelekerk te Brussel besteld door de Raad van Brabant (1645); drie apostelbeelden in de kerk der Sint-Michielsabdij te Antwerpen; de heilige Ursula in de rouwkapel der familie Turn-en-Taxis in de kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Zege (Zavel) te Brussel; en eindelijk het praalgraf van bisschop Triest in de Sint-Baafskathedraal te Gent.

Het is op het ogenblik, dat hij de laatste hand legt aan dit werk, dat hij beschuldigd wordt van sodomie. Op 28 September 1654 wordt hij door de schepenen van Gent veroordeeld tot de doodstraf door verwurging. Dezelfde dag wordt het vonnis uitgevoerd op de Koornmarkt te Gent en zijn lijk wordt tot as verbrand. Al zijn goederen worden verbeurdverklaard. Toch werden zijn erfgenamen, na herhaald aandringen, op 15 December 1656 in het bezit gesteld van wat er overbleef van zijn erfenis na aftrek van de gerechtskosten ⁷.

(6) Een eventuele ontdekking en identificatie van werken uit zijn Spaanse tijd zou duidelijk aantonen, in hoeverre Jeroom de tekeningen en schetsen van François gebruikt heeft na zijn terugkeer te Brussel. Zo zou men de „putti”, die hij daar eventueel zou gemaakt hebben, kunnen vergelijken met de „putti” van het praalgraf van bisschop Triest. Na zijn terugkeer uit Spanje en Italië heeft hij inderdaad, voor zover bekend, geen „putti” gebeteld, behalve die van het praalgraf.

(7) Voor de bibliographie van Jeroom du Quesnoy II, zie blz. I, nota I. Over de figuur van bisschop Triest, zie o.a.: SCHREVEL, A. C. DE, *Triest Antoine*, (BIOGRAPHIE NATIONALE, XXV, Brussel, 1930-1932, kol. 614-624); MATTHIJS R., *Iconografie van bisschop Triest*, bl. 15-36.

De erfenis van hun losbandige broeder en verwante bezorgde de familie du Quesnoy nog andere moeilijkheden, en wel in verband met het praalgraf van bisschop Triest. In 1657 spanden Anna, zuster van Jeroom, Augustin, zijn half-broeder, François de la Motte, zijn neef (zoon van Pierre en van Jerooms zuster Antoinette) en Jacques van der Hoffstadt, echtgenoot van Anna van Orten (dochter van Guillaume en van Maria Crabbe, halve zuster van François en van Jeroom II; deze Maria was namelijk een dochter uit het eerste huwelijk van Elisabeth van Mechelen, de eerste vrouw van Jeroom du Quesnoy de Oude) een proces in voor de schepenen van de Keure te Gent tegen de erfgenamen en de testamentuitvoerders van bisschop Triest. Zij eisten de betaling van een som van 1000 gulden: deze som bleef nog te betalen voor de uitvoering van het praalgraf, waarvoor de bisschop en de beeldhouwer overeengekomen waren voor de prijs van 8000 gulden; Jeroom had reeds 7000 gulden ontvangen. Bij vonnis van de 20 September 1663 stellen de schepenen van de Keure «in cameran» de «heesschers» (de du Quesnoy's) in het gelijk en veroordelen de verweerders (de familie Triest) tot de betaling van de som van 1000 gulden verhoogd met de interesten beginnende te lopen vanaf de datum van het instellen van het proces en met de gerechtskosten. De familie Triest gaat tegen dit vonnis in beroep, maar de 16 Mei 1664 bekrachtigen de schepenen van de Keure «in vierschaeren» de eerste uitspraak. Nog leggen de verliezers zich hierbij niet neer; zij wagen nogmaals hun kans en voor een tweede maal gaan zij in beroep bij de Raad van Vlaanderen. Hier blijft de zaak aanslepen, tot eindelijk de 6 Mei 1671 voor enkele Gentse schepenen een transactie gesloten wordt: aan de eis van de du Quesnoy's wordt groten-deels tegemoet gekomen.

Dat dit proces en deze transactie plaats gegrepen hadden was reeds bekend. De dossiers echter werden nog niet gevonden. Bij het klassement van de processen van de Raad van Vlaanderen konden wij de hand leggen op de dossiers van de twee eerste instanties. Wij hebben hier te doen met een «proces par escript», t.t.z. het dossier van de «heesschers» of aanleggers en het dossier van de verweerders, eventueel aangevuld met stukken (vooral adviezen) van de eerste rechter(s) en van rechtsgeleerden, zoals die door de lagere instantie(s) overgemaakt werden aan de hogere, i.c. de Raad van Vlaanderen. Op deze stukken moest de Raad zich dan steunen bij het opmaken van de sententie. De beide, tamelijk lijvige, dossiers bevatten de stukken van het proces voor de schepenen van de Keure «in cameran» en die voor dezelfde schepenen «in vierschaeren»⁸.

(8) Het proces werd geklasseerd onder nummer: Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen, Processen, 4^e reeks, voorlopig nr 1644. — De stukken van het dossier der „heesschers” zijn genummerd van A tot KK, die van de verweerders van A tot RR. De eerste zullen wij laten voorafgaan door: du Quesnoy, de tweede door: Triest. Het hogervermeld vonnis van de schepenen van de Keure „in cameran” is: Triest OO; dat van dezelfde schepenen „in vierschaeren”: Triest QQ.

De dossiers van het proces voor de Raad van Vlaanderen hebben wij niet weergevonden; zulks heeft echter niet het minste belang, vermits zij, zoals ieder proces in beroep, slechts enkele proceduurstukken zullen bevatten, met hoogstens erbij nog een supplementair enkwest.

Wij zullen nu aan de hand van dit proces de verschillende vraagstukken behandelen, die zich stellen betreffende het praalgraf van bisschop Triest en er een oplossing voor trachten te vinden. Vele vroegere beweringen zullen als ongegrond voorkomen; andere zullen aangevuld worden; voor andere nog ten slotte zal de juistheid bewezen worden door aanvoering van nieuwe bewijsgronden⁹.

Vooreerst: aan welke kunstenaar werd het praalgraf besteld? Aan François du Quesnoy of aan zijn broeder Jeroom? En nauw in verband hiermede een tweede vraag: wie maakte het ontwerp, de tekening, het plan, de maquette op? De Franse kunstkenner, verzamelaar en graveur P.J. Mariette (1694-1774) haalt een brief aan van een zekere Eydama, waarin deze hem het volgende mededeelt. Bisschop Triest zou in 1642 aan François du Quesnoy, alsdan op het toppunt van zijn roem, zijn portret gestuurd hebben met de bede zijn praalgraf te vervaardigen. De uitnodiging van Lodewijk XIII zich naar Parijs te begeven zou de kunstenaar echter in de onmogelijkheid gesteld hebben dit werk aan te nemen. Hij stuurde dan ook aan de bisschop het portret terug, maar voegde er het plan voor het monument bij, alsook twee afgewerkte kinderfiguurtjes, twee «putti», bestemd om het praalgraf te versieren, wanneer dit door een ander beeldhouwer zou uitgevoerd worden. De bisschop wenste de Fiammingo geluk en zond hem de som van 100 Spaanse pistolen voor de twee «putti». Na de dood van François stelde hij dan aan Jeroom voor het praalgraf uit te voeren. Deze aanvaardde, maar daar hij een losbandig leven leidde en overlast was met werk, bleef de voleinding aanslepen tot in 1654¹⁰.

De versie Eydama-Mariette werd overgenomen door De Busscher¹¹, Van Biesbroeck¹², Gabriels¹³, Devigne¹⁴ e.a. Het oordeel van Fransolet is meer genuanceerd: wel aanvaardt zij het feit van de bestelling aan François; ook neemt zij aan, dat voor zekere gedeelten het model

(9) Voor afbeeldingen van het praalgraf van bisschop Triest in zijn geheel en (of) in detail, zie o.a. MATTHIJS, R., *Iconografie*, pl. P en Q 32 (2 pl.); ROELANDTS, O., *Op. cit.*, (3 pl.); FRANSOLET, M., *Op. cit.*, pl. XXX en XXXI (5 pl.); BIESBROECK, L. VAN, *Mausolée de l'évêque Triest*, (INVENTAIRE ARCHÉOLOGIQUE DE GAND, 2e série, Gent, 1901-1906, bl. 214-215) (2 pl.); GABRIELS, J., *De beeldhouwkunst*, bl. 751 (1 pl.).

(10) MARIETTE, P. J., *Abecedario*, uitg. door Ph. de Chennevières en A. de Montaiglon, (ARCHIVES DE L'ART FRANCAIS, IV) II, Parijs, 1853-1854, bl. 139-142.

(11) BUSSCHER, E. DE, *Les du Quesnoy*, bl. 364-367; IDEM, *Duquesnoy Jérôme*, kol. 354-356.

(12) BIESBROECK, L. VAN, *Op. cit.*, bl. 214.

(13) GABRIELS, J., *De beeldhouwkunst*, bl. 751.

(14) DEVIGNE, M., *Notes*, bl. 107.

door deze opgemaakt werd; de uitvoering schrijft zij echter helemaal aan Jeroom toe¹⁵.

Matthijs¹⁶ echter en Roelandts¹⁷ zijn er terecht van overtuigd, dat én plan én uitvoering het werk zijn van Jeroom en dat het gewrocht tot stand kwam in de jaren 1652-1654. Roelandts voert o.a. aan: « het beeld van den bisschop is dat van een eerbiedwaardigen grijsaard wiens levensdraad ver is afgesponnen, en niet dat van een kloek zestiger, zooals wij hem leerden kennen uit verschillende geschilderde portretten. » Dit is zeer juist. Men moet inderdaad maar even het grafmonument beschouwen en daarna een oogopslag werpen op het borstbeeld van de bisschop, eveneens van Jeroom du Quesnoy¹⁸, om dadelijk overtuigd te zijn, dat er geen spraak kan zijn van een tekening in 1642 door François of door wie dan ook

Wat leert ons nu het proces hierover? Het lost deze kwestie op onweerlegbare wijze op. Het dossier Triest bevat namelijk de authentieke kopij van het tot nog toe onbekend contract afgesloten tussen de bisschop en Jeroom du Quesnoy voor de vervaardiging van het praalgraf¹⁹. Het is een onderhandse acte gedateerd van de 8 Augustus 1651. Het werk moet uitgevoerd worden in de tijd van twee jaar te beginnen van de 1° Januari 1652. De kwestie van de datering is daarmede reeds opgelost. In heel het contract is er nergens spraak van een plan opgemaakt door François en nog minder van « putti » door hem uitgevoerd. Moesten dat plan en vooral die « putti » bestaan hebben, zo zou de bisschop ongetwijfeld bepalingen daaromtrent in het contract ingelast hebben. Integendeel leest men er wel: « ... *volgende de modelle daer van zijnde bij mij onderschreven ten contentemente van de zelve Zijn Hoohweerdicheijt ghestelt...* ». Jeroom is dus én de ontwerper én de uitvoerder van het praalgraf. François komt daar voor niets tussen, al is het natuurlijk mogelijk, al is het zelfs waarschijnlijk, dat Jeroom bij de tekening, bij de vervaardiging van het model eenvoudig maar — voor zekere gedeelten — tekeningen of modellen van zijn broeder gekopieerd heeft of toch min of meer slaafs nagevolgd. Wij denken hier vooral aan de « putti ». Wij weten immers, dat Jeroom zich in het bezit gesteld had van vier kisten bevattende kunstvoorwerpen, tekeningen en schetsen van François²⁰. Jeroom lijkt ook wel geen al te gewetensvol personage geweest te zijn en dat hij van die tekeningen, plannen en schetsen er voor eigen werk heeft doen doorgaan of er toch een meer dan toegelaten gebruik van gemaakt heeft, moet ons niet al te zeer verwonderen. Daarbij de « putti » van het praalgraf lijken zodanig sterk op zekere « putti » van François²¹ dat men onwillekeurig aan meer dan een eenvoudige inspiratie gaat denken. Maar één

(15) FRANSOLET, M., *Op. cit.*, bl. 143-146.

(16) MATTHIJS, R., *Iconografie*, bl. 84-86.

(17) ROELANDTS, O., *Op. cit.*, bl. 63-69.

(18) Afbeelding bij MATTHIJS, R., *Op. cit.*, pl. K.

(19) Triest V. — Zie bijlage I.

(20) Zie hoger, blz. 99-100.

(21) Zie de afbeeldingen bij FRANSOLET, M., *Op. cit.*

zaak blijft zeker : de uitvoering is van Jeroom en ook het ontwerp, al weze het dan ook voor zekere gedeelten een nabootsing van François.

Wanneer wij het contract lezen en daarna het praalgraf beschouwen, merken wij dadelijk op, dat het oorspronkelijk ontwerp niet helemaal werd uitgevoerd. Het dossier du Quesnoy bevat trouwens een stuk, dat hierop de aandacht trekt²². Het is een brief van bisschop Triest aan Jeroom du Quesnoy (Gent, 19 September 1653), waarin spraak is van veranderingen en verbeteringen aan het eerste ontwerp. In de brief wordt niet gezegd, welke die verbeteringen zijn. Wij kunnen er ons echter van vergewissen door het contract met het praalgraf te vergelijken. Het voornaamste verschil is wel het volgende : het contract voorziet een levensgrote Sint-Antonius, de patroon van de bisschop, aan dezès hoofdzijde ; welnu in de plaats zien wij een beeld van Onze-Lieve-Vrouw. Ook het opschrift op de sokkel van dit beeld en op die van het Christusbeeld (de « *Salvator* » van het contract) : « *Recordare Fili Misericordiae Tuae* » (= Gedenk, Mijn Zoon, Uw Barmhartigheid), moet dus oorspronkelijk anders voorzien geweest zijn. Ofwel was er eenvoudig hier geen opschrift voorzien. Het contract spreekt trouwens van geen opschrift. Vermoedelijk werd deze kwestie hetzij mondeling, hetzij in een ander, niet voorgebracht, schrijven behandeld. In het contract wordt gestipuleerd, dat aan weerszijden van de graftombe twee « putti » zullen aangebracht worden, « *die elck in hun handen zijn houdende eenen flambeus* ». Alleen de « putto » aan de rechterzijde heeft een flambouw ; die aan de linkerzijde is afgebeeld met een zandloper. De twee kandelaars boven op de « *cornisse* » zijn in zwart en niet in wit marmer. Bovenaan op de « *cornisse* » aan de voorzijde staan twee flambouwen of fakkels in wit marmer, waarvan in het contract geen spraak is.

Een laatste kwestie ten slotte, deze waarop heel het proces draait : de erfenamen van bisschop Triest weigeren de nog verschuldigde 1.000 gulden te betalen om twee redenen. Het praalgraf was niet op de vooropgestelde tijd (d.i. 1 Januari 1654) voleindigd²³ ; het is zelfs nooit helemaal voleindigd geweest ; dit wordt door hen ten treure herhaald. De tweede reden was de volgende : in het contract wordt van de beeldhouwer geëist, dat hij « *sal ghehouden wesen alle de figuren ende beelden te maecken ende snijden met zijn eyghen handt sonder daertoe te moghen employeren yemandt van zijn knechten* »²⁴. Welnu, beweren de Triest's, ook aan deze voorwaarde is door du Quesnoy niet voldaan geweest.

Wij zullen ons nu even in de plaats stellen van de rechters, van de Gentse schepenen en van de raadsheren van de Raad van Vlaanderen. Wij zullen het pro en contra van beide partijen horen, zonder echter

(22) du Quesnoy K IIII. — Zie bijlage II.

(23) Zie bijlage I.

(24) Ibidem.

acht te slaan op het juridisch — of liever pseudo-juridisch — steekspel, waarin zij zich, gelijk in al de toenmalige — en huidige — processen maar al te zeer vermeien, en terzijde laten al de bewijsgronden, die voor onze studie — en ook voor het proces zelf ten slotte — weinig of geen belang opleveren. Hier volgt een korte samenvatting van de bijzonderste aangevoerde argumenten, waarop wij ons dan zullen baseren bij de uitspraak van « onze sententie », ongeveer drie eeuwen na de debatten.

Dat het praalgraf niet voltooid was, daarin hadden de Triest's natuurlijk gelijk, vermits op het oogenblik van de aanhouding van Jeroom (31 Augustus 1654) deze er nog steeds aan werkte. De du Quesnoy's replikeren hier echter op, dat hun tegenpartij geen rekening hield met de wijzigingen en verbeteringen met toestemming van de bisschop aan het oorspronkelijk project aangebracht en die meer tijd en arbeid gevergd hadden²⁵. Maar het feit staat dus vast: het praalgraf was niet af.

Wij zullen nu zien welk deel onafgewerkt bleef en tevens of Jeroom al dan niet, geheel het werk zelf uitvoerde. Om haar beweringen te staven roept de familie Triest vier getuigen op. Het zijn de Gentse beeldhouwers Jacques de Cocq (of Cocx) en Gery Picq (gewoonlijk genoemd « meester Gery »), benevens Jan van de Velde, kapelaan van de Sint-Janskerk (= Sint-Baafskathedraal) te Gent en Robert van der Muelen, kanunnik van dezelfde kathedraal. Jacques Cocx († 23 October 1665; begraven in de kerk der Predikheren te Gent) had een groot aandeel in de versiering van de O. L. Vrouw-Sint-Pieterskerk te Gent. Verder kennen wij van hem een beeld van de apostel Mattheus in Sint-Baafs te Gent (1643), een beeld van O. L. Vrouw in de kapel van O. L. Vrouw ter Raden in de voornoemde kerk (1637), de marmeren afsluiting van dezelfde kapel (1657), alsook de marmeren afsluiting van de kapel van Sint-Thomas (later van Sinte-Catharina) in de Sint-Michielskerk te Gent (1662-1665)²⁶. Zijn leerling, Gery Picq († 1691), vervaardigde een standbeeld in hout van Keizer Karel (1663), het model voor het tabernakel van de Sint-Niklaaskerk te Gent (1682), waarschijnlijk ook de preekstoel van dezelfde kerk (1670), een voorstelling van de Maagd van Gent voor een van de zes grote klokken van het Gentse belfort en eindelijk voor de primaire kerk van Oostende de beelden van Christus, van Sint-Renier en van Sint-Jacob (1674)²⁷.

Jacques Cocx en Gery Picq verklaren beiden, dat het praalgraf niet afgewerkt is, dat het « *niet en is geperfectionert in het snijwerck in het aensicht der selve posture, maer soude daeraen noch wel moeten gevrocht worden drij ofte vier daegen om te volcommen de leste handt, dewelcke consisteert in de principaelste conste, die daertoe geenploy-*

(25) o.a. Triest S en W; du Quesnoy K 5 en S.

(26) KERVYN DE VOLKAERSBEKE, *Les églises de Gand*, Gent, 1857-1858, 2 dl., I, bl. II, 66 en 291-294; II, bl. 69 en 342.

(27) MARCHAL, E., *Picq Géry*, (BIOGRAPHIE NATIONALE, XVI), Brussel, 1903, kol. 386-389).

eert is, doordien het defect is in het aensicht... ». Kapelaan Jan van de Velde en kanunnik Robert van der Muelen, die ter oorzake van hun ambt dagelijks in de kathedraal waren en aldaar ook dagelijks de werken aan het praalgraf gezien hebben, gewagen niet van het aanzicht, maar getuigen, dat bij de aanhouding van du Quesnoy « *de sepulture... niet ten vollen en was opgerecht* » en dat « *meester Gery* » en verscheidene werklieden nog 6 à 8 dagen aan het « *oprechten* » van het praalgraf gewerkt hadden, zoals ook Picq reeds voordien verklaard had²⁸. Tot zover de getuigenissen over de niet-voltooiing van het monument.

Wat nu de al of niet uitvoering door Jeroom du Quesnoy zelf betreft, beweert Gery Picq, dat hij « *an de posturen in de voorseijde sepulture begrepen ende naementlick degone van Onse Lieve Vrouwe in 't snijwerck lange ende veel tijdt heeft gevrocht voor het employ van den voornomden meester Jeronimus du Quesnoy, jae soo vele als hij, Quesnoy, heeft gedaan* ». Volgens de voornoemde kanunnik en kapelaan zouden « *eenege meestersknechten van den voorseijden de Quesnoy hebben gevrocht an de posture van Christus ende andere in de voorseijde sepulture begrepen ende meerckelick aen het principaelste snijwerck, naerdats te vooren het gros van de selve posture was ghemaect, hebbende oversulcx voor hun de originele modelle, darnaer sij waeren werckende ende snijdende* »²⁹.

De du Quesnoy's loochenen meestal de aangehaalde feiten niet; ze trachten ze echter te interpreteren of toch te minimiseren. Aan de beweringen van Jacques Cocx en van Gery Picq mag volgens hen geen al te grote waarde gehecht worden. Ze zijn zeer vaag; ze zijn ingegeven door jaloezheid « *ten regarde, dat sij, wesende beeltsnijders, insetene deser stede, vindende 't selve werck bij eenen afsetenen alhier ghemaect, daertoe qualick gheaffectionneert 't selve uut dien hoofde willen onghelperfectionneert jugieren, velut figulus qui figulum odit* » (zoals een pottenbakker, die een ander pottenbakker haat). Wat de hulp betreft, inzonderheid bij het oprichten van het praalgraf, is het blijkbaar, dat deze hulp zich beperkte tot louter handarbeid: « *soo en volcht daer uutte niet, dat sij iet doen ofte hebben ghedaen, daer haeren meestersconste soude ghebleven zijn te cort* ». Wat de getuigenissen van Jan van de Velde en van Robert van der Muelen aangaat, deze worden gedoodverfd als praatjes van mensen, die oordelen « *tanquam cecus de colore* » (= als een blinde over kleuren), daar zij van de beeldhouwkunst niets af weten: « *als niet wetende waerinne het principaelste snijwerck bestaet* ». Maar bovenal beroepen zij zich op het feit, dat bisschop Triest zelf, nadat « *meester Gery* » en Jacques Cocx het werk gekeurd hadden en de meerwaarde wegens de verbeteringen op 30 ponden groten geschat hadden, het praalgraf volmaakt gevonden

(28) Triest S = enkwest.

(29) Ibidem.

heeft en het heeft « *overghenomen ende anveert met alle contentement ende satisfactie* »³⁰.

Bekijken wij in het licht van die « *enquesten* » en « *contradictien* » nu nog even het praalgraf. Zoals de Triest's beweren — en de du Quesnoy's loochenen dit niet — bleef het aangezicht inderdaad onafgewerkt. Eydama was het reeds opgevallen en hij deelt het in zijn brief mede aan Mariette: « *cette tête est demeurée sans avoir reçu ce qu'on appelle le dernier fini; les environs du nez, des yeux sont durs et raboteux* »³¹. Matthijs neemt deze bemerking over en voegt eraan toe: « *wij merken hier op dat inderdaad de oogen uitz. zwak aandoen; zij missen die laatste beiteltoetsen, die de vereischte plasticiteit moesten geven aan de schier vlakke, niet uitgeboorde oogbollen* »³². Dit blijkt des te duidelijker, wanneer wij even de ogen van de Christus, van het Lieve-Vrouwebeeld en van de « *putti* » bezien. En toch doet dit weinig of niets af aan de hoge kunstwaarde, « *aan de stralende levenschtheid van dit gelaat... het glanspunt van heel het werk* »³³. Hoe langer men dit gelaat beschouwt, hoe meer men de indruk krijgt, dat er geen marmeren beeld voor ons ligt, maar bisschop Triest zelf in vlees en been in al zijn rust en waardigheid. Het is of dat hoofd gaat bewegen, of die lippen ons gaan toespreken, of die ogen, al zijn ze dan ook onafgewerkt gebleven, onze blikken opvangen en ons werkelijk bekijken. Wat aan die ogen onvoltooid gebleven is, is uiterst miniem. Wij kunnen dan ook geenszins geloof hechten aan de getuigenissen van Gery Picq en van Jacques Cocx, waar zij beweren, dat aan het aangezicht nog wel 3 à 4 dagen werk zou zijn. Dit is klaarblijkelijk overdreven. En wanneer zij er bij voegen, dat dit werk « *consisteert in de principaelste conste* », dan is dat woordenkramerij en louter onzin; een gewone meesterknecht enigszins op de hoogte van de techniek kon dit werk van uitboren der oogbollen en polijsten gemakkelijk tot een goed einde brengen op aanduiding van de beeldhouwer.

Dat Gery Picq en enige meesterknechten samen met Jeroom du Quesnoy gewerkt hebben aan de beelden van Christus en van O. L. Vrouw is een feit, dat wij moeten aannemen. Er werd dus op dit punt niet voldaan aan de letter van het contract. Of die medewerking echter erg nadelig is uitgevallen voor het kunstgehalte van die beelden, geloven wij niet: de getuigen verklareu immers dat de helpers het model van de kunstenaar voor ogen hadden, en zij laten verstaan, dat zij werkten onder zijn leiding.

Wanneer wij nu het pro en contra, de argumenten van beide partijen overwegen, blijkt het wel, dat de rechters, eerst de Gentse schepe-
nen, daarna de raadsheren van de Raad van Vlaanderen, voor een zeer moeilijke taak stonden. Het proces was « *onclae* », de « *materie* »

(30) du Quesnoy S = reprochen ende contradictien.

(31) MARIETTE, P. J., *Op. cit.*, bl. 140.

(32) MATTHIJS, R., *Iconografie*, bl. 86.

(33) *Ibidem*, bl. 88.

was « *doncker ende twijfelick* », zoals Wielant zegt³⁴. De Gentse schepenen hebben dan ook zeer wijs gehandeld alles in het werk te stellen om de partijen tot een transactie te bewegen³⁵, waarin zij trouwens in 1671 gelukt zijn, daarin geholpen door de passieve houding van de Raad van Vlaanderen, die het proces in beroep liet aanslepen. Na alles wat wij gezegd hebben, kunnen wij dan ook niet anders dan ons met de houding van de XVIIe-eeuwse rechters aansluiten. Tevens menen wij hiermede aan Jeroom du Quesnoy gegeven te hebben wat aan Jeroom toekomt!

BIJLAGE I

Contract tussen Antonius Triest, bisschop van Gent, en de beeldhouwer Jeroom du Quesnoy II over de vervaardiging van het praalgraf van de bisschop in de Sint-Baafskathedraal te Gent (8 Augustus 1651).

Authentieke kopij op papier (6 Augustus 1659); 7 bladz. Op de laatste bladz. onderaan van een tweede hand: *Naer collatie ghedaen jeghens sijn originel is dese copie daarmede bevonden t' accorderen bij mij, secretaris der stede van Ghendt, naerdien ons ghebleken was bij relaese van onsen gheswooren bode, Guillame Rogiers, dat de procureur d'Hurtere over Franchois de Lamotte met consorten behoorelick ghedaecht was om dese collatie te commen sien doen ende niet ghecompaereert. Actum den Vlen Ougste 1659. (get.) M. van Hoorn.* — In de marge van de laatste bladz. van dezelfde hand: *Solvit van Mandere over recht deser 3 s. 4 gr.* — Gent, Rijksarchief, Raad van Vlaanderen, Processen, 4^e reeks, voorl. nr 1644, dossier Triest V.

Ick, onderschreven, kenne andveert ende aengenomen te hebben, ghelijck ick dat doen midts desen, te maecken de sepulture van Zijne Hoochweerdicheijt den heere bisschop van Ghendt volgende de modelle daarvan zijnde bij mij onderschreven ten contentemente van de zelve Zijn Hoochweerdicheijt ghestelt op de hoochde van derthien voeten, ende dat op de conditie naervolgende. Eerst soo belove ick, onderschreven, de voorseijde sepulture te stellen alles op mijnen cost ende te volmaecken binnen den tijdt van twee naestcommende ende achtereenvolgende jaeren, gherekent van den eersten Januarij toecommende van den jaere XVIc ende tweenvijftich in de cathedraele kercke van Sinte-Baafs tot Ghendt voorseijt in den choir op de slincke sijde aldaer; waertoe ick, onderschreven, sal doen ende leveren alle noodelicke materialen, soo van witten marber als swerten toitsteen, soo van achter als van vooren. Van welcke sepulture de vier pillasters moeten wesen van witten ende swarten barbansonsteen ende van achter van witten marber, de hoochde van zeven voet min een quaert. Item de twee sijde-

(34) WIELANT, PH., *Practijke civile*, (ed. A. van Tsestich), Antwerpen, 1573, bl. 258.

(35) Triest CC, DD en EE; du Quesnoy W, X en Z.

calonnen van de zelve hoochde ghevrongen moeten wesen van witten marber met loofwerck rontsomme, met zijne capiteelen oock van witten marber met sijne baesen. Item de frize van witten marber. Item boven de cornisse sullen commen (volghede (*sic*) de voorseijde modelle) twee candelaers van witten marber, tusschen de welcke sullen moeten ghestelt worden de wapenen van Zijne voorseijde Hoochweerdicheijt, met twee kinderkins op beijde de sijden met hunne ciraeten rondtsomme, boven welcke wapenen sal moeten staen een cruijs met twee lampkens op de zijde, al van witten marber. Item onder de zelve wapenen sal ghestelt worden een tablet ende dat ingheleijt met witten marber, met een seraphins hoofd daeronder, oock van witten marber. Item de tombe van de voorseijde sepulture moet wesen van swerten toitsteen, daerinne sal commen een cartel van witten marber, 't welcke ghehouden wordt op wederzijden van twee ingelkens, die oock moeten wesen van witten marber, bas relief, ende daerbeneffens noch twee kinders ront, al van witten marber, die elck in hun handen zijn haudende eenen flambeus. Op welcke voorseijde tombe sal ghestelt worden den gheheelen persoon van Zijne voorseijde Hoochweerdicheijt al liggende, soo groote alst leven verheijst, van witten marber, 't welcke van voor ende achter ghesien zal worden. Waerachter sullen moeten commen vijf ballusters van swerten toitsteen van de hoochde van zeven voeten, daer men door siet. Alwaer beneffens op d'een zijde naer den autær waerts sal moeten ghestelt worden eenen Salvator met een cruijs in de handt ende op d'ander zijde het beelt van Sinte-Antheunis, alle beijde levensgroot ende alle beijde van witten marber; alles volgende de voorseijde modelle, waertoe wordt gerefereert. Ende dat alles te volmaecken binnen den tijdt van twee naestcommende jaeren voorseijt voor ende overmidts de somme van acht duijsent ringsguldenen, eens te betaelen in sulcken gelde als ten daege van de betaelynghe binnen der stede van Ghendt ofte Brussel cours ende ganck hebben sal; van welcke voorseijde somme Zijne Hoochweerdicheijt promptelijck ende op de handt sal betaelen de somme van drij duijsent ringsguldenen; ende de resterende vijf duijsent ringsguldenen sal de zelve Zijne Hoochweerdicheijt schuldich ende ghehouden zijn te geven ende betaelen, als het voorseijde werck volcommelijck sal wesen ghestelt ende volmaeckt ten contentemente van de voornoemde Zijn Hoochweerdicheijt; alles op peijne, dat ick, soo buijten ongevalle van sieckte ofte ander accident ('t welcke Godt verhoeden wille), in gebreke bleve van het voorseijde werck in der vormen ende manieren hierboven verhaelt binnen de voorseijde twee jaeren op te maecken, sal verbeuren ofte mincken op de voorseijde somme capitaele duijsent guldenen eens. Ende opdat dit jegenwoordich contract in alle zijne poincten ende articken, ende elck van diere, preciselijck volcommen ende onderhouden worde, soo ben ick bij desen constitueerende meester Antheunis de Bleser... (a) ende elck van hemlieden in solidum, om uuyt mijnen naeme te compareren voor alsulcke raeden, jugen ende wetten, als 't Zijne voorseijde Hooch-

(a) Vijftal cm opengelaten; tweede naam niet ingevuld.

weerdicheijt believen sal, ende mij aldaer in den onderhaut van desen contracte volontairelijck te laeten condempneren. In teecken der waerheijt zijn hiervan ghemaect twee doubels ende bij ons, contractanten, respectivelijck onderteeckent binnen der voorseijde stede van Bruyssel desen VIIIen dach der maendt van Augusty XVIc ende eenenvijftich.

Wesende voorts d' intentie van beede de contractanten, dat den annemer van het voorseijde werck sal moeten leveren t' zijnen coste alle sorten van materialen tot het zelve werck noodich, als ijser, loot, calck, careelen ende andere, geene uuytgesteken nochte ghereserveert, ende dat den voorseijden aennemer sal ghehouden wesen alle de figuren ende beelden in de voorseijde modelle ghestelt ende bij de voorseijde contractanten oock respectivelijck onderteeckent te maecken ende snijden met zijn eijghen handt, sonder daertoe te moghen employeren yemandt van zijn knechten. Obligierende hem oock daerenboven de voorseijde Hoochweerdicheijt in de volle betaelynghe van de voorseijde acht duijsent guldens, soo haest het voorseijde werck teenemael volmaect sal wesen. Actum als boven ende was onderteeckent : Anthonius, bisschop van Ghendt, ende Jherosme du Quesnoy.

BIJLAGE II

Brief van Antonius Triest, bisschop van Gent, aan de beeldhouwer Jeroom du Quesnoy II (19 September 1653).

Origineel — Op de rug het adres : *A Monsieur — Monsieur Quesnoy, maistre architecte de Son Altezze Impériale, etc. à Bruxelles. — francq.*

Cachet in rode lak van de bisschop. — Zelfde fonds en nummer als bijlage I, dossier du Quesnoy K III.

Monsieur,

J'ay recue Vostre lettre accompagnée du project de l'augmentation de nostre premier contract, auquel je Vous diray que je suis bien marry que Vous Vous plaindez d'iceluy, lorsque i esperois de recevoir advis que la sepulture seroit achevée au temps pourparlé.

Quant au changement du contract ou augmentation prétendue au regard des figures ou autre mélioration, que n'y scay que respondre devant avoir le tout veu. Vous assureant que je ne prétens Vostre dommage ou ruine, estant content, au cas que ie ne Vous puis donner contentement, de sousmettre le différent au dire des gens de bien et à choisir de part et d'autre.

Vous désirez l'avancement ultérieur de mille huict cens florins à bon compte, mais je ne Vous puis bonnement pour ceste fois accomoder. J'ay néantmoins fait payer à Monsieur Gery cent cinquante florins requis par Vostre lettre et donné assignation à Monsieur le chanoine

Eschius de tenir prests les cinq mille florins pour lors que Vous aurez satisfait à Vostre contract.

Sur quoy je me diray, Monsieur,

Vostre très affectionné serviteur,
Antoine, évesque de Gand (a)

Gand, 19 Septembre 1653.

(a) *Vostre... Gand*: eigenhandig door de bisschop geschreven; al het overige van een andere hand.

De Bouwmeester van de Corps de Garde op de Kouter te Gent

Het optrekken van het gebouw, Kouter nr 11, thans Handelsbeurs, als nieuwe Corps de Garde voor de Oostenrijkse troepen, werd volgens het Resolutieboek van 1734-39 beslist door de schepenen van de Keure op 6 Maart 1738 (zie Bijlage I).

Omtrent de naam van de bouwmeester van dit gebouw zijn verschillende meningen vooruitgezet, wat begrijpelijk is, vermits in de rekeningen ook verschillende namen vermeld worden.

F. De Potter meent dat het opmaken der plannen toevertrouwd werd aan J. B. Simoens¹. Daarvoor steunt hij op een post in de stadsrekeningen van 1738-1739. Het contract van aanbesteding van 5 Juli 1738 wijst er duidelijk op dat J. B. Simoens enkel in aanmerking komt als aannemer van het werk, vermits op dat ogenblik, zoals blijkt uit de tekst van dit contract, de plannen en de opstanden reeds klaar waren (zie Bijlage II).

Andere auteurs beschouwen het als een werk van Bernard de Wilde². P. Bergmans merkt echter op dat de bewerpen weliswaar ondertekend zijn door Bernard de Wilde, maar dat blijkbaar in tegenstelling daarmede een post in de stadsrekening vermeldt hoe David 't Kindt betaald werd «over syn devoirs in 't maken van de modellen»³.

Er bestond dus omtrent het auteurschap van het werk nog geen zekerheid.

Een aantal plattegronden en opstanden gemaakt voor de nieuwe «Corps de Garde», berusten thans in het Stadsarchief te Gent⁴. Deze kunnen op de volgende wijze worden gegroepeerd:

1. Een eerste reeks plattegronden en opstanden, ondertekend: Bernardus de Wilde,
 - a) een plattegrond, «Bove plan van (de) Corps de Guarden»,
 - b) een plattegrond, «tweede plan van (de) Corps de Guarden op den Cauter geintiteleert B»,
 - c) een plattegrond, «Derde plan van (de) Corps de Guarden op den Cauter geintiteleert C»,

(1) F. DE POTTER, *Gent van den vroegsten Tijd tot Heden*, Gent 1882-1933, dl IV, blz. 323 en dl VIII, blz. 204.

(2) P. CLAEYS, *Les Monuments de la Ville de Gand*, Gent 1905, blz. 171 vv.; P. CLAEYS, *Le Corps de Garde à la Place d'Armes*, in *INVENTAIRE ARCHEOLOGIQUE DE GAND*, 14 déc. 1897; THIEME-BECKER, *Algm. Kstlrlex.* dl XXXV, blz. 560.

(3) P. BERGMANS, *Biographie Nationale de Belgique*, dl 25, blz. 362.

(4) Gent, Stadsarchief, Atlas Goetghebuer, farde 124.

- d) een plattegrond, « vierde plan van (de) Corps de Garde op den Cauter gejntiteleert D »,
- e) een doorsnede « «Modelle van de sasse binnen de galerije volghens de opstande modelle om te maeken sonder kelder van onder »,
- f) een plattegrond, « plan van den zijden stal van A »,
- g) een opstand, « modelle van de perde stal van sijds de Corptgarde van ooghte conforme de remiessen van den heer baron de beer ».

2. Een reeks tekeningen, die met grote zekerheid aan Bernard de Wilde kunnen toegeschreven worden, doordat ze volledig passen op de plattegronden van de eerste reeks, en dat de cijfers, gebruikt tot het aanduiden van de afmetingen in voeten, wat betreft de vorm en de wijze van schrijven met die van de eerste reeks overeenstemmen :

- a) twee tekeningen, die ongeveer identiek zijn : opstand met plattegrond en doorsneden,
- b) een tekening, die de opstand, zoals deze voorkomt op de twee hierboven gemelde tekeningen, op grotere schaal voorstelt.

3. Een reeks, waarvan de onderscheiden tekeningen dezelfde hand verraden, niet enkel in de tekenwijze, doch ook in de gebruikte cijfers, maar verschillend van de eerste en de tweede reeks. Deze omvat :

- a) twee plattegronden, die de uitbouw, zoals die nu bij het gebouw voorkomt, voorstellen,
- b) een doorsnede op diezelfde uitbouw,
- c) een opstand, die ons, abstractie gemaakt van enkele détails, de bouw vertoont, zoals wij hem nu kennen. Op deze tekening staat : « Approbata in collegio 7 July 1738 ».

Op 15 November 1741. legde Bernard De Wilde een smeekschrift neer, bij de schepenen van de Keure, om betaald te worden voor een reeks geleverde bewerpen en andere diensten, welke de stad hem gevraagd had (zie Bijlage III). Uit deze tekst blijkt duidelijk dat Bernard de Wilde een hele reeks tekeningen moet gemaakt hebben voor het nieuw gebouw van de Corps de Garde op de Kouter. Wanneer men nu deze tekst afzonderlijk beschouwt komt men noodzakelijkerwijze tot de conclusie dat al de bewerpen, die nu in het Atlas Goetghebuer in het Stadsarchief te Gent berusten, van de hand van Bernard de Wilde moeten zijn, te meer daar er een groot aantal door hem ondertekend zijn.

Er is evenwel een uitvoerige rekening bewaard van David 't Kindt voor gepresteerd werk betreffende de Corps de Garde, vanaf 2de Mei tot de 28ste Juni 1738 (zie Bijlage IV). Het betalingsbevel volgde op 25 Augustus 1738.

Uit de tekst van de rekening, « Specificatie van de diensten, vacatien, Leveringe, verschot van geldt, ende andersins door David 't Kindt Meester Temmerman gedaen... », blijkt duidelijk dat 't Kindt als tus-

senpersoon opgetreden is. Niets bewijst echter dat hij dit gedaan heeft in een officiële functie, zoals P. Claeys het voorstelt, als opzichter van de stedelijke werken⁵. Het schijnt ons veeleer de functie van de architect, welke als dusdanig tussenpersoon moest optreden. Trouwens de rekening door David 't Kindt ingediend, hoewel ze niet klaar en duidelijk zegt dat hij zelf die bewerpen getekend heeft, sluit hem evenwel ook niet uit als architect van het werk.

De documenten schijnen dus een tegenspraak in zich te sluiten : enerzijds David 't Kindt, die betaald wordt en anderzijds Bernard de Wilde, die in 1741 een rekening indient voor hetzelfde werk.

Men zou de hypothese kunnen vooruitzetten dat zij het werk samen in handen hadden, doch de data die voorkomen in hun respectievelijke rekeningen wijzen er eerder op dat zij de een na de andere tot dit doel in dienst van de stad werkzaam waren : Bernard de Wilde was zeker reeds op 20 Maart 1738 in dienst, terwijl David 't Kindt slechts in dienst trad op 2 Mei 1738. Anderzijds vertonen de bewerpen twee onderscheiden handen : eerst deze van Bernard de Wilde (de eerste en de tweede reeks) en dan een andere, die ons deze van David 't Kindt schijnt te zijn (derde reeks).

Het verloop van de zaken schijnt als volgt te zijn :

Aanvankelijk zouden de schepenen na de beslissing van 6 Maart 1738 de hulp hebben ingeroepen van Bernard de Wilde, die plattegronden en opstanden maakte, waarvan er nog een hele reeks bewaard zijn. Reeds op 10 Maart beslisten de schepenen bij het bouwen het ontwerp, getekend met de letter A, dat wellicht verdwenen is, te volgen (zie Bijlage V). Doch om redenen, die niet te achterhalen zijn, zou Bernard de Wilde vervangen geworden zijn door David 't Kindt, — dit misschien vanaf de 2de Mei 1738, zoals de rekening vermeldt — die dan het definitieve project zou beworpen hebben ; dit zou dan de derde reeks zijn, die zich in het Atlas Goetghebuer bevindt. Wanneer men dit aanneemt, wordt de post in de stadsrekening verklaarbaar, vermits ze vermeldt dat 't Kindt betaald wordt «over syn devoirs in 't maken van de modellen». Op de 28ste Juni 1738 of kort daarop, diende 't Kindt een rekening in en op 5 Juli sloten de schepenen het contract met de aannemer J. B. Simoens. Twee dagen later werd het definitieve ontwerp goedgekeurd. Het werk was reeds grotendeels voltooid, toen door Pieter de Smet en Joannes Dregghe, op 23 Mei 1739 de «acte van visitatie» werd opgemaakt⁶.

De gevel van het gebouw heeft in de loop der tijden slechts weinig veranderingen ondergaan. In 1830 werd in het fronton der middenpartij op het schild een Belgische Leeuw geplaatst; dit schild is er

(5) P. CLAEYS, *Les Monuments* etc., blz. 171.

(6) Gent, Stadsarchief, Atlas Goetghebuer, farde 124 „acte van visitatie”, opgemaakt door Pieter de Smet, mr metser en Joannes Dregghe, mr timmerman; P. CLAEYS, loc.cit. spreekt van een receptie in het nieuwe gebouw op 23 November 1737; men bedenke maar even dat de bewerpen toen nog niet eens goedgekeurd waren.

intussen weer afgevallen ⁷. De trofeeën, die op de uiteinden der borstweringen stonden, werden in 1867 afgenomen en bevinden zich thans in het steenmuseum van de St.-Baafsabdij ⁸. Het ijzerwerk van het balcon der eerste verdieping is niet het oorspronkelijke meer ⁹.

Het geheel van de gevel is samengesteld uit een sterk uitgesproken middenpartij, die zich in plattegrond driezijdig voordoet, ten opzichte van de rooilijn een niet geringe uitsprong maakt, en afgedekt is met een koepelachtig Mansart-dak, én twee lager gehouden zijpartijen met een Mansart-dak met dakkapellen afgedekt. Een hoge plint draagt de gehele gevel en vormt op de beide zijden van de middentravee en in de hoeken tussen de midden- en zijpartijen de sokkels van de pilasters, die, met hun klassieke basementen en Korynthische kapitelen, opgaan tot aan de kroonlijst van de eerste verdieping.

De ingang in de as van het gebouw, vertoont twee rechtstanden met zeer eenvoudige profilering; ze dragen een rondboog met dezelfde doorsnede; daartegen sluit bossagewerk aan, dat door middel van twee ingesneden kwartcirkels versmalt en een horizontale dorpel ontvangt waarop het middenvenster en het balcon van de eerste verdieping rusten. Een gelijkaardige profilering als bij de deur, omraamt het venster van de verdieping; het is afgedekt met een segmentboog, die steun vindt op twee naar binnengekeerde kwartcirkels.

Het gevelveld, dat de middentravee afdekt, wordt gevat tussen de horizontale kroonlijst en een boogvormige kroonlijst, die langs beide zijden door middel van een tegencurve in de horizontale lijn overloopt.

De afgeschuinde zijden van de middenpartij vertonen bij het gelijkvloers en de verdieping een eenvoudig venster, afgedekt met een segmentboog; bij dit van de verdieping heeft de segmentboog bij de aanzetten nog een naar binnengekeerd kwartcirkeltje. Tussen beide vensters bevindt zich een cartouche met wapentrofeeën.

De zijpartijen, afgezet met bossagewerk, vertonen een eenvoudig venster tussen twee vlakke pilasters, zonder basementen of kapitelen, die een architraaf dragen; boven deze architraaf komt nog een open-gewerkte attica, die op de uiteinden een wapentrofee droeg en tegen de middenpartij aansluit door middel van een arend, die in de klauwen een wereldbol en in de snavel een staf houdt.

De houten dakkapellen boven de zijpartijen, zijn geflankeerd door twee voluten en segmentbogig afgedekt.

Het contract van aanbesteding, gesloten tussen de schepenen en J. B. Simoens licht ons in omtrent de materialen, waaruit deze bouw opgetrokken is (zie Bijlage II).

(7) F. DE POTTER, op. cit. dl IV blz. 323; P. CLAEYS, *Le Corps de Garde à la Place d'Armes*, INVENTAIRE ARCHEOL. DE GAND, 14 déc. 1897.

(8) A. HEINS, *Trophées provenant du Corps de Garde à la Place d'Armes*, INVENTAIRE ARCHEOL. DE GAND, fasc. 168, 5 avr. 1900.

(9) PETITE REVUE ILLUSTRÉE D'ART ET D'ARCHEOLOGIE EN FLANDRE, 30 avr. 1901, nr 8, blz. 61.

Doornikse steen moest aangewend worden voor de plint van de middenpartij. Met « blauwen sachijnschen steen », waaruit de poort moest opgetrokken worden, wordt blauwe hardsteen bedoeld ¹⁰.

« Arduyn » ¹¹ heeft hier de betekenis van Ledische zandsteen; daarvan moesten vervaardigd worden: de dorpels en de rechtstanden van de vier onderste vensters, de profileringen boven en onder de borstweringen van de attica van de zijpartijen, de dekstenen boven de kapitelen, de profileringen van de schouwpijpen, de profileringen boven het middenvenster van de verdieping en de ondergedeelten van de pilasters. Van « Rijselschen steen », wat zoveel betekent als Franse zandsteen, die gemakkelijk te bewerken is, moesten de borstweringen, kapitelen, het gevelveld en de kroonlijst gemaakt worden. Baksteen of zogenaamde « careel », mocht worden gebruikt voor de bovenste vensters, de architraaf van de zijpartijen en de schouwpijpen. Het dak moest met leien bedekt worden. Tenslotte moest gans de bouw bepleisterd worden, opdat het « representeere aloft het witten Arduyn waere ». Of er dan nog een verflaag over alles heen moest, wordt in het contract niet vermeld.

Het gebruikte materiaal heeft hier dus geen aesthetisch, doch een zuiver constructief doel.

In vergelijking met het bewerp werd de gevel tamelijk nauwkeurig uitgevoerd: in plaats van de Maagd van Gent met de Leeuw, zoals volgens de tekening in het gevelveld voorzien was, werd een vrouw afgebeeld gezeten op een kanon met ernaast kanonkogels. De dubbele arend, als bekroning van het dak werd, naar wij vermoeden, uitgevoerd, doch in 1830 verwijderd.

Als alleenstaand voorbeeld vertoont deze gevel reeds duidelijke sporen van de rococo; in tegenstelling met de versiering van de attica, zijn de trofeeën, aangebracht in de borstweringen van de vensters der verdieping van de afgeschuinde zijden, helemaal gezuiverd van de Louis XIV-stijl en in de nieuwe richting opgevat. De algemene compositie van de gevel is helemaal nieuw en was tot dan toe nog niet gekend te Gent.

Dit gewrocht van David 't Kindt is de eerste, ons althans bewaarde, gevel die de rococo te Gent binnenloodst.

(10) „Sachijnsch” is een vervorming van Ecaussines, stad van herkomst van deze steensoort.

(11) De term „arduyn” komt zeer veel voor in de bouwaanvragen van de eerste helft der XVIIde eeuw, waar men zandsteen bedoelt; soms voegt men er het adjectief „witten” bij.

BIJLAGEN

I

De Schepenen beslissen op 6-III-1738 tot het bouwen van een nieuwe « Corps de Garde ».

« Actum int collegie den 6 maerte 1738 preside domine Schoorman voor schepenen.

Ten voornoemden daeghe is gheresolveert te maecken eene nieuwe corps de garde op den peerdencauter deser stadt, ende daertoe te employeren de penninghen te procederen van de vercoopinghe van de officier van (de) prijsers uuyt crachte van het decreet van de maiesteijt van daten 28 february 1738, ghelijck oock gheresolveert ten effecte van te examineren ter plaetse met experten de overghebraghte modelle tot het maecken der selve te committeren Jo Jan francois de Pascal ende Jo Jan bap. dubois benevens den secretaris Elbo om hemlieden rapport ghehoort etc... »

Gent, Stadsarchief, Resolutieboek, 1734-1739, f° 84 r°.

II

Contract tussen de schepenen der stad Gent en Jan Baptiste Simoens voor het oprichten van de nieuwe Corps de Garde op de Kouter te Gent.

« Contract van aenneminghe bij commissarissen uuytten collegie aenghegaen met Jan bap. Simoens mre metser den 5den July 1738 nopende de nieuwe te maecken Corps de garde op den peerden cauter binnen dese stadt ende int Collegie gheaggreeert den 7den dito, waer bij is te bevinden modelle ende platten gront, midtsg(ade)rs d'acte seker bij den voorn(oemden) Simoens ghestelt, waermede hij bij 't voornoemde contract belast was ».

Achtste punt van het contract :

« Den ondercant ter Aerden tot aende Busweiren Inclus moet aende twee zijde wercken ghemetst worden met specklaghen, ende dien van het middelwerck ofte octogone van doornijckschen Blauwen orduynsteen, de poorte met al wat daeraen kleeft van Blauwen sachijnschen steen, de vier onderste veijnsters met Arduyne zullen ende montans de bovenste veijnsters van careel, de lijsten vande zijdewercken, soo onder als boven de balustraden van arduyn, ende de architraven van Careel, de Balustraden van ouden ghetrocken Rijsselschen steen, soals oock wesen moeten van ghelijcken witten steen de Capiteelen vande vier pilasters behoudens den Abacus ofte bovensten decksteen van die-re, die van Arduyn van een stuck wesen moet, soals oock wesen moet gans het volgemetste vanden Frontespice van ghelijcken witten Rijssel-

sen steen, ten eijnde van daerin te snijden het portrait en voordere Ciraeten bij ghereclameerde modelle aenghewesen, de schouwpijpen boven het dack van Careel ende de lijsten van Arduyn, soo als oock van Arduyn wesen moeten de lijsten boven de balcon veijnsters tot aen de pilasters van wedersijden, alsmede de pedestaelen ofte pilasters ter hooghde van agh t negen voeten boven den Interne grondt van de Corps de garde, de cornissen vanden frontespice van witten Rijsselschen steen als voorent, ten reserve het osief, dat van haut wesen moet, alsoo dit tot het inlegghen der gotten dienen moet, dit alles conform den eijsch vanden wercke.»

Zestiende punt van het contract :

« Ghelijck hij oock gheobligeert is te leveren de schailen tot het decken van desen Bauw, te weten vande beste qualiteit, etc... »

Vier en twintigste punt van het contract :

« Oock sal hij Aennemer moeten besetten, afeghenen, ende brostieren wat dit werck Aengaet, special lettende den voorghevel door een goedt absolut bequaem meester beset zij, om dat dit werck (nu doorgaende van Careel ghemaect wordende) sijn behoorlijck effect heeft, ende representeere aloft het witten Arduyn waere... »

Gent, Stadsarchief, Atlas Goetghebuer, farde 124.

III

Smeekschrift van Bernard de Wilde aan de schepenen en betalingsbevel om het maken van modellen en andere diensten voor het oprichten van het gebouw van de Corps de Garde op de Kouter te Gent.

« Believe mijne edele heeren Schepenen van der keure der stad Ghent aen den onderschreven bernardus de Wilde te verleenen ordonantie van Betaelinge eerst van de somme van eenendertigh ponden achttien schellingen en vier groote courant in voldoeninghe van gedaen diensten ende vaccatien over het projecteren ordonneren ende teeckenen van twintigh stucx modellen ende opstellen van differente appreciaetien ten Jaere 1737 ende 1738 tot het maecken van (de) militaire corpte garde op den peirde cauter volgens d'ordens van Ued. ende ingevolge d'overgegeven specificatien van daete den 20 maerte 1738 berustende met de voors(eid)e modellen etc— actum den 15den 7bre 1741.

(ondertekend) Bernardus de Wilde.

Schepenen van der keure ordonnere(n) mher olivier baron De reylof tresorier etc... te betaelen aen Sr bernard De wilde de somme van achtentwintigh ponden gr. etc... den 30 8bris 1741.

Ontfaen den inhouden deser ordoantie (sic) den 11 9ber 1741.

(ondertekend) Bernardus de Wilde.”

Gent, Stadsarchief, Atlas Goetghebuer, farde 124.

IV

Rekening van David 't Kindt aan de schepenen, betalingsbevel en kwijtschrift, om het maken van modellen en andere diensten tot het oprichten van het nieuwe gebouw van de Corps de Garde.

« Specificatie van de diensten, vacatien, Leveringe, verschot van geldt ende andersins door David t'Kint Meester Temmerman gedaen bij ordre van Mijn Edele Heeren Schepenen van der Keure in het teekenen van Modellen, Platte gronden, t'maeken van een haute Model ende appretiatien, t'gheven van Instructie ende andersins dienstigh tot het maeken van eene nieuwe Corps-du-Garde op den Peerde Cauter deser stadt alles t'sedert den 2den Meije tot den 28sten Juny 1738. »

Volgt dan de uitvoerige rekening.

« Schepenen... ordonneren m'her olivier Baron de Reylof tresorier... te betaelen aen david t'Kint de somme van twee entwintigh ponden seven schellynghen twee grooten... den 25 ougust 1738.

Ontfaen den inhaude deser Toorcon(den)

(ondertekend) David 't Kindt. »

Gent, Stadsarchief, Atlas Goetghebuer, farde 124.

V

Schepenen besluiten op 10 Maart 1738 in het oprichten van de nieuwe Corps de Garde het plan te volgen, getekend met de letter A.

« Actum int college den 10 maerte 1738 preside domino Schoorman voor schepenen.

Ten voornoemden daeghe ghehoort het rapport van commissarissen, wiert gheresolveert in het bouwen vande corps de garde ende stallinghen te achtervolghen de Modelle A gheformeert met vijf arcaden ten dien eijnde in het collegie gheparapheert etc... »

Gent, Stadsarchief, Resolutieboek 1734-1739, f° 84 v°.

Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent

PUBLICATIES

Sedert haar stichting, op 18 Februari 1893, heeft de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent volgende publicaties uitgegeven :

1. BULLETIJN : I-XLVII, 1893-1939.
2. HANDELINGEN : I-XVII, 1894-1923.
3. HANDELINGEN : *Nieuwe reeks* : I-IV, 1944-1949.
4. VERHANDELINGEN :
 - I. Henri Pirenne : *Chronique rimée des troubles de Flandre en 1379-1380* (Gent, 1902).
 - II. Victor Fris : *Bibliographie de l'histoire de Gand depuis les origines jusqu'à la fin du XVe siècle* (Gent, 1907).
 - III. Victor Fris : *Bibliographie de l'histoire de Gand depuis l'an 1500 jusqu'en 1850* (Gent, 1921).
 - IV. *Bijdragen tot de Geschiedenis en de Oudheidkunde* (met de medewerking van H. Van Werveke, S. De Laet, J. Dhondt, E. Luyck-Foncke, A. Verheyden, J. Scheerder, P. Rogghé), (Gent, 1943).
 - V. H. Roosens : *De Merovingische Begraafplaatsen in België, Repertorium, Algemene Beschouwingen* (Gent, 1949).

*

Nog te verkrijgen bij de bibliothecaris-penningmeester, Dr. H. Nowé,
Stadsarchief, Abrahamstraat 13 te Gent :

- Bulletijn*, d. XLVI-XLVII, 1938-39 (R. Matthys, Iconografie van Bisschop Triest, 165 blz. 26 platen buiten tekst), fr. 200.
Bijdragen tot de Geschiedenis en de Oudheidkunde, 1943, fr. 175.
Handelingen, Nieuwe Reeks, I, fr. 175.
Handelingen, Nieuwe Reeks, III, 1 en 2, elk fr. 100.
Verhandelingen, V, fr. 200.

*